

Т.Є.Масицька

ГРАМАТИЧНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВНОЇ ВАЛЕНТНОСТІ

Луцьк
Редакційно-видавничий відділ
Волинського державного університету
ім. Лесі Українки

1998

ББК 81-81.02/0-81.2/2

Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності.– Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім.Лесі Українки, 1998.– 208 с.

У монографії розглядається семантико-синтаксична валентність як найпоказовіший різновид синтаксичної сполучуваності, з'ясовуються семантичні типи дієслівних предикатів і зумовлені їх валентністю класи іменникових синтаксем, простежується інтерпретація синтаксичних трансформацій речень із дієслівними предикатами, проводиться детальний розгляд особливостей лівобічної і правобічної дієслівної валентності, висвітлюються закономірності реалізації валентного потенціалу лексико-граматичних груп дієслів.

Для мовознавців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, учителів.

Рецензенти: **А.П.Загнітко**, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України (Донецький державний університет),
К.Ф.Шульжук, доктор філологічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України (Рівненський державний педінститут)

**Затверджено до друку вченою радою
Волинського державного університету
імені Лесі Українки**

М 462000000-06 32-98
98

ISBN 966-7294-30-7

© Т.Є.Масицька, 1998

*Дорогому батькові Андрущуку Євгенію
Євстахійовичу, з любов'ю, повагою і
безмежною вдячністю присвячую*

ВСТУП

У сучасному мовознавстві питання, пов'язані із загально-теоретичною граматичною проблематикою, із системно-структурним і семантичним підходом до опису мовних явищ, посідають центральне місце. Вони сприяють якнайглибшому проникненню в сутність лінгвістичних реальностей і забезпечують їх металінгвістичну об'єктивацію. Дослідження граматичних категорій і дотепер залишається актуальним у проблематиці теоретичної граматики, оскільки воно пов'язане з вивченням тих граматичних явищ мовної системи, які лежать в її основі і визначають послідовний розвиток.

Система граматичних категорій становить центральну ланку мовної структури, яка відбиває характер зв'язку мови і мислення і типологічні особливості кожної мови. Граматичні категорії – це інтегральні одиниці, узагальнені граматичні поняття, які об'єднують ряд співвідносних граматичних значень, взаємопротиставлених і формально виражених сукупністю граматичних форм. Функціонуючи у мові як широке значеннево-формальне поняття, вони класифікують слова в частини мови або шляхом протиставлення форм слова виражають зафіксовані мовою відношення, наявні в об'єктивній дійсності. Визначення граматичних категорій як

вищої мовної організації спирається на двобічне (семантико-граматичне – з урахуванням формально-синтаксичної структури) їх трактування, де враховується не тільки граматичне значення, але й формальні засоби його вираження. Співвідносячись із парадигматичною віссю, вони становлять певну модель, яка об'єктивно відображає явища конкретної мови.

Грамматичні категорії необхідно відмежовувати від інших відображуваних в мові понять, адже в них відтворюються не всі виявлювані в мові поняття, а тільки ті, які набувають свого формального вираження засобами морфології або синтаксису. Грамматичні категорії, що відображають позамовну дійсність і відрізняються особливостями її формального вираження, посідають центральне місце в граматичній системі української мови. Їх статус визначений участю категоріальних значень у реалізації частиномовного значення і організації ієрархічно вищих одиниць. Вивчення характеру граматичних категорій можливе за умови послідовного дослідження їх специфіки в межах контексту, встановлення функціонально-семантичних парадигм їх складників – морфологічних форм.

Категорія семантико-синтаксичної валентності є однією з найскладніших граматичних категорій, яку майже не досліджено в українському мовознавстві. Її дослідження є актуальною проблемою теоретичної морфології і синтаксису, оскільки вона стосується фундаментальних питань граматики сучасної української мови. Вивчення цього питання входить до загальної проблеми співвідношення формально-граматичної і семантико-граматичної структури морфологічних одиниць і категорій, а також структурування речення як основної синтаксичної одиниці. Оскільки у сучасному мовознавстві питання теорії функціональної граматики посідають пріоритетне місце (Л.Теньєр, В.Адмоні, С.Д.Кацнельсон, Й.Ф.Андерш, Г.Гельбіг, М.Д.Степанова, Ю.Д.Апресян, А.В.Бондарко, В.А.Белошапкова, Г.А.Золотова, І.Р.Вихованець, А.П.Загнітко та інші), проблема валентності знаходить теоретичне висвітлення з позицій функціонального аналізу синтаксичних явищ. Подібний спосіб розгляду валентності ґрунтується на трактуванні тих мовних одиниць, які функціонують не ізольовано одна від одної, а перебувають у

тісному взаємозв'язку і передбачають дослідження тільки в системі мови.

Автор висловлює щиру подяку член-кореспондентові АН України, доктору філологічних наук, професору І.Р.Вихованцю за цінні поради і консультації щодо написання цього дослідження.

Щира вдячність рецензентам – професору, докторові філологічних наук А.П.Загніткові і професору, докторові філологічних наук К.Ф.Шульжуку за вдумливе прочитання роботи і висловлені міркування.

РОЗДІЛ I

Морфолого-синтаксичні параметри дієслівної валентності

§1. Валентні властивості дієслова

Частини мови, взаємодіючи одна з одною, утворюють специфічну систему співвідношень між граматичними категоріями, які властиві різним класам слів. Граматична будова мови встановлює закономірний взаємозв'язок між частинами мови і властивими їм граматичними категоріями. Частини мови як головні лексико-граматичні класи слів поєднуються спільними для них граматичними категоріями. Їх категоріальне граматичне значення знаходить вираження у властивих їм граматичних категоріях.

За семантичною окресленістю, центральними формально-синтаксичними позиціями в реченні, а також розвинутою сукупністю морфологічних категорій і парадигм дієслову належить центральне місце в граматичній структурі української мови. В.В.Виноградов, визначаючи широту семантичного обсягу дієслова, підкреслював: "Семантична структура дієслова об'ємніша і гнучкіша, ніж усіх інших граматичних категорій. Ця властивість дієслова залежить від особливостей граматичної будови дієслова. У дієслові засоби об'єднання і диференціації значень різноманітніші, ніж в іменах" [56, с.425-426]. Оскільки дієслово виступає як реченнево-утворююча одиниця, то функціонування більшості граматичних категорій цієї частини мови пов'язане більшою чи меншою мірою з будовою синтаксичної структури речення.

У семантичному плані тільки у дієслові зосереджуються основні значеннєві різновиди ознаки – дія, процес і стан (з нашаруванням динамічності) [60, с.42]. Займаючи в реченні визначальну позицію і виражаючи дію, процес або стан, дієслово вказує тим самим на первинну функцію ознакових слів. Граматичні категорії дієслова – спосіб, час, вид, валентність, особа, рід, (у деяких формах), число – по-різному характеризують перебіг дії, процесу і стану. Категорії способу, часу і виду передають специфіку дієслова як части-

ни мови. Категорії особи, числа і роду не становлять суто дієслівних категорій, хоча їх морфологічні показники наявні у структурі дієслова. До суто дієслівних категорій відносимо категорію валентності, з якою пов'язані не тільки морфологічні, а передусім синтаксичні характеристики слова, зокрема валентність, пов'язана із синтаксичним потенціалом дієслова. У сучасній лінгвістиці під поняттям “валентність” розуміють основні закономірності сполучуваності одиниць певної мови. Мовна валентність розглядається стосовно різних рівнів мови, у різних площинах. Досліджуючи поняття мовної валентності, А.Ф.Лосев зазначав, що “це є здатність мовного елемента отримувати певне значення (функцію) у зв'язку зі своїм контекстом, чи це окремий звук, чи об'єднання звуків в єдину морфему; чи то об'єднання морфем в цілісну лексему, чи в окреме слово; чи то об'єднання слів у ціле словосполучення, в граматичне речення, чи одиниці ще складніших зв'язків. ... Не вводити у сучасне мовознавство моменту валентності – це все одно, якби у природознавстві ігнорувати ядерну фізику і розуміти атом у світі тих статичних уявлень, які існували в науці півтори сотні років тому” [123, с.403-410].

Поняття контексту не виключає поняття валентності. Контекст вказує на наявність відповідних зв'язків взагалі, а семантико-синтаксична валентність – на існування семантико-синтаксичних зв'язків мовної одиниці.¹ Семантична єдність слова впливає із зв'язку окремих самостійних значень між собою і їх закріпленості за певним оточенням. Зміна лексичного значення одного якогось слова, пов'язана з його вживанням у різних семантико-граматичних позиціях, встановлює різні семантико-граматичні зв'язки із даним словом, виділяє окремі його значення. Кожна мовна одиниця постає у цьому випадку не ізольовано, не одинично, а ніби у вигляді зарядженості різними своїми можливими зв'язками з іншими мовними одиницями [52, с.35-40].

Дослідження категорії валентності у сучасному мовознавстві продиктовано бажанням учених розуміти мову як органічне ціле, ієрархічно організоване, що складається з інших, підпорядкованих цьому цілому, підсистем. Принцип валентності мовного знака стосується самої специфіки мови і визначається строго динамічно. Особливу увагу лінгвістів

притягують питання валентності саме дієслова – як такої частини мови, яка має найскладніші і найрізноманітніші сполучувальні можливості, оскільки функціонування слів відбувається не ізольовано, а завжди поєднуються з певними контекстними партнерами “відповідно до тих норм, які існують у даній мові” [110, с.47].

Семантико-синтаксична валентність дієслова є найпоказовішою його міжрівневою категорією. Структура речення розпочинається з вибору головного семантичного компонента – дієслова, яке зумовлює “введення одного або більше іменників, кожен із яких є носієм одного з кількісно обмежених можливих відношень із дієсловом” [224, с.337], тобто йдеться про компоненти, які зумовлені валентністю дієслова, ступенем його семантичної наповненості. Разом із дієсловом вони складають синтаксичну основу речення або елементарну синтаксичну структуру, яка після морфологічного оформлення окремих позицій може визначатися як окреме речення. Все різноманіття численних мовленнєвих синтаксичних структур можна звести до елементарних синтаксичних структур, синтаксичні модифікації яких після їх морфологічної реалізації входять у різні відношення, утворюючи разом лінійну послідовність речень, тобто текст. Виділяючи елементарні синтаксичні моделі, ми враховуємо той факт, чи передає дієслово дію, процес або стан, замкнений у собі, чи потребує для своєї реалізації одного або більше компонентів.²

Вивчення семантико-синтаксичної валентності пов’язане з недослідженими питаннями сучасного мовознавства. На розвиток теорії валентності вплинув системний підхід до всіх явищ мови, зокрема до особливостей сполучуваності одиниць: їх сполучувальні потенції не можуть бути випадковими, несистемними. Увага до синтагматики, до лінійного розташування знаків сприяла вивченню закономірностей тих же потенцій. Кожне сполучення знаків у процесі комунікації передбачає взаємодію різних лінгвістичних рівнів, що відповідає сучасним поглядам на членування мови, на складні міжрівневі переплетення. Отже, теорія валентності орієнтована на загальну теоретичну проблематику і стосується актуальних проблем сучасної науки про мову.³

Теорія валентності за продуктивністю посіла одне з основних місць у методиці сучасних лінгвістичних досліджень.

Визнання системності мови у всьому обсязі її функціонування передбачає і системність зв'язків між її елементами, що стало одним із підходів до вивчення валентності як закономірності цих системних зв'язків.⁴

Вперше термін “валентність” виділив і обґрунтував французький граматист Л.Теньєр. Його вчення розвивали і продовжували Ж.Фурке, Г.Брінкман, Й.Ербен, Г.Гельбіг, Л.Вейсгерберґ, В.Шмідт, П.Гребе та інші. Однак Л.Теньєр, правильно визначивши проблему валентності і накресливши типологічний аналіз явища, не запропонував викінченого розуміння цього питання. Водночас засновник учення про валентність майже не розрізняв семантичних і формальних позицій речення.

В іншому напрямі йшов розвиток теорії валентності в працях східнослов'янських мовознавців. Сфера валентного аналізу поширюється на інші частини мови, звертається увага на ті ознаки слів, які зумовлюють можливість граматично сполучатися з іншими словами, розрізняються формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції речення. Проблема валентності свій розвиток отримала у працях В.Г.Адмоні, С.Д.Кацнельсона, О.І.Москальської, М.Д.Степанової, Б.А.Абрамова, Й.Ф.Андерша, Ю.Д.Апресяна, І.Р.Вихованця, А.П.Загнітка та інших.

Семантико-синтаксична валентність визначається нами як категоріальна одиниця, яка відображає той факт, що ознакові слова як єдині носії валентності (маємо на увазі насамперед дієслова) вимагають певних контекстних партнерів (іменників) із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Валентне сполучення здійснюється на основі сумісності або несумісності семантичних ознак обох поєднаних контекстних партнерів, тобто їхнє сполучення не є довільним. Дієслово здатне регулювати кількість семантично залежних позицій, які відповідно заповнюються залежними контекстними партнерами.

Семантико-синтаксичну валентність можна розглядати стосовно різних частин мови.⁵ Але оскільки головним носієм валентності в реченнєвій структурі виступає дієслово, то інші носії валентності (наприклад, прикметники, віддієслівні і відприкметникові іменники) набувають валентних власти-

востей у зв'язку з дієсловом (прикметники – в результаті переміщення в предикативну позицію, іменники – як похідні від дієслів і предикативних прикметників).⁶

Семантичний компонент валентності дієслова пов'язаний із семами “суб'єктність/асуб'єктність”, “дія/стан/процес” і представлений сімома значеннями: суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь, вихідний, кінцевий пункти і шлях руху як локативи. На реченнєвому рівні валентні значення можуть зазнавати різноманітних модифікацій. Дієслівна валентність співвідноситься з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мовної системи. Вона виявляється, наприклад, у спеціалізованості відмінкових форм як заповнювачів відповідних синтаксемних позицій, що дає змогу диференціювати власне-відмінки і не-власне-відмінки, послідовно розмежовувати прислівний та неprisлівний синтаксичний зв'язки.

§2. Валентність у системі дієслівних граматичних категорій

Новий етап вивчення семантичної структури речення, який зорієнтовано на аналіз тих елементів у змісті мовних форм, що є відображенням позамовної дійсності, зумовив значний інтерес до дієслова як лексико-граматичної категорії. Виявилося, що від лексичної семантики дієслова, його сполучувальних властивостей залежить не тільки структурна організація речення і його компонентів, але і їх семантична характеристика. Увагу дослідників привертає той факт, що дієсловам властиві певні семантичні і формально-синтаксичні конфігурації, і саме значення дієслова з'ясовує варіанти семантичних і синтаксичних моделей речення. Американський лінгвіст У.Чейф зауважує, що “природа дієслова визначає, що буде становити інша частина речення, зокрема, які іменники будуть дієслово супроводжувати, який стосунок до нього будуть мати ці іменники і як ці іменники будуть характеризуватися в семантичному плані” [224, с.114-121]. Все це, звичайно, свідчить про актуальність і необхідність досліджень, пов'язаних із поглибленим вивченням природи дієслова і особливо тих елементів його семантики, які впливають на формальну і семантичну природу висловлення.

Граматичні категорії, наділені узагальненим значенням, повинні мати певну форму вираження: морфологічну або синтаксичну. Тільки поєднання узагальненого значення з граматичною формою створює граматичну категорію [6, с.8], яку розглядаємо як систему взаємопротиставлених граматичних форм з однорідним значенням, як єдність семантичного змісту і системи граматичних засобів його вираження. Поняття граматичної категорії як одиниці мови виявляється на тлі парадигм (закономірних морфологічних змін слова) за наявності системних опозицій. Морфологічна парадигма є основою граматичної категорії, яка реалізується закономірним поєднанням граматичного значення і сукупності протиставлених граматичних форм. Граматичні категорії, функціонуючи у мові, охоплюють всю її систему і визначають особливості її граматичного ладу.⁷ Їх розгляд може проводитися у

власне морфологічному, морфолого-синтаксичному, формально-синтаксичному і семантичному аспектах, що дає змогу окреслити принципи співвідношення семантичного і формального змісту граматичних категорій. Відмежовуючи граматичні категорії від інших відображуваних у мові понять, І.І.Мещанінов зазначає, що у граматичних категоріях відображуються тільки ті поняття, які набувають у мові свого формального вираження засобами морфології або синтаксису [141, с.237].

В.В.Виноградов образно охарактеризував дієслово найсильнішою за змістом частиною мови [56, с.337], адже його роль на всіх мовних рівнях формування речення надзвичайно важлива і багатопланова. Відмінювана форма дієслова (*verbum finitum*), виконуючи функції присудка у реченнєвій структурі, зв'язує предмети і ознаки предметів у єдине ціле, відображає місце і час дії, процесів, які відбуваються в навіколишній дійсності.⁸ Саме цим пояснюється, що класифікація дієслівних категорій належить до найбільш актуальних проблем лінгвістичної теорії.

Розглядаючи граматичні категорії дієслова, виділяємо власне-дієслівні категорії, які відображають семантико-граматичну природу дієслова та формуються власне у дієслові і за умови транспозиції виявляються так: дієслово → інші частини мови, з одного боку, і невластиві-дієслівні граматичні категорії, які морфологічно відображаються у дієслові, але формуються в інших частинах мови і за можливих транспозицій мають такий вияв: інші частини мови → дієслово, з іншого боку. Якщо перші категорії є визначальними для дієслова, то другі належать до "спільних" для інших частин мови і для дієслова. До перших категорій належать категорії часу, способу і виду, до других – категорії особи, числа і роду. До власне-дієслівних категорій належить також категорія валентності, з якою пов'язані морфолого-синтаксичні характеристики слова [60, с.91].

Валентність дієслова найвиразніше виявляє свої особливості на тлі дієслівної категорії перехідності/неперехідності. Поділ дієслів на перехідні і неперехідні здійснюється за синтаксичною ознакою: це здатність дієслова поєднуватися з відповідними іменниками. Проте варто розрізняти форми знахідного відмінка у функції об'єкта із формами цього ж відмінка в обставинних функціях. Пор. такі речення: **Учень**

написав диктант і Поїзд ішов день. Пор. ще приклади: **перехідні дієслова – читати книжку, гасити лампу, співати пісню, відвідати товариша;** **неперехідні дієслова – жовтіти, в'янути, світати.** Валентність набагато точніше характеризує сполучувальні можливості дієслова, ніж перехідність, яка не охоплює значення називного відмінка і не відтворює повної картини організації речення, даючи їй певну характеристику.

Категорія перехідності/неперехідності тісно пов'язується з проблемою керування, яке як власне синтаксична ознака звичайно класифікується суто формально-морфологічно, тобто за наявністю відмінкової або прийменниково-відмінкової форми без так потрібного в цих випадках їх функціонального визначення. Досліджуючи синтаксичний статус керування і тісно пов'язаної з ним перехідності, А.М.Мухін відзначає, що “у процесі вивчення поверхневої і глибинної структури речень ми по суті абстрагуємося від керування. ...керування не має безпосереднього стосунку до синтаксичного рівня мови, основною одиницею якого є речення. Керування не має стосунку і до морфологічного рівня мови, оскільки воно не може бути включено до кількості зв'язків, наявних між морфологічними елементами в рамках дієслова або іншої частини мови. Керування стосується лише лексичного рівня мови – як лексичний зв'язок, що виникає в рамках лексичної конструкції, звичайно членованої “словосполученням”[153, с.116-117]. Керування як форма підрядного зв'язку формується на синтаксичній основі. Сильний характер підрядного зв'язку між керованим і опорним словом визначає характер керування. Межі керування встановлюються правобічною валентністю предиката або його еквівалента. Керованими формами виступають зумовлені правобічною валентністю іменникові компоненти конкретного значення в певних позиціях. Наприклад, об'єктна синтаксема займає найцентральнішу позицію, адресатна синтаксема заповнює дещо слабшу позицію щодо зв'язку з опорним предикатом, локативна та інструментальна синтаксеми характеризуються більш послабленим підрядним зв'язком.

Мовній дійсності більш відповідає семантико-синтаксична дієслівна категорія валентності, з якою пов'язується семантично передбачувана сполучуваність дієслова з іменниковими компонентами – назвами конкретних предметів, вклю-

чаючи і форму називного відмінка. Якщо поняття керування можна зберегти і, переформулювавши, застосувати для позначення форми синтаксичного зв'язку, то введення поняття дієслівної валентності робить розмежування явищ перехідності і неперехідності зайвим, тобто таким, що не відбиває сутності граматичних зв'язків опорного дієслова і залежного іменника [60, с.243]. Семантико-синтаксична валентність характеризує кожне дієслово з погляду його сполучувальних спроможностей щодо залежних іменників і семантичних потенцій у побудові елементарного речення.

Категорія семантико-синтаксичної валентності деякими параметрами корелює з категорією стану. Під час виділення граматичної категорії стану у традиційній граматиці спираються на те, що вона виражає взаємовідношення між суб'єктом і об'єктом дії. Вважають, що категорія стану ґрунтується на двох взаємопов'язаних корелятивних значеннях – активності і пасивності. Активне значення виражається морфологічними формами, пасивне – морфологічними і синтаксичними [200, с.399]. Прибічники виділення дієслівної категорії стану підкреслюють, що утворення, які належать до різних станів, розрізняються своїми сполучувальними властивостями, але змістових відмінностей між ними, пов'язаних зі станом, не існує. На їх думку, стан виступає словозмінною морфологічною категорією, яка протиставляє не різні лексеми, а словоформи тієї самої лексеми.

У лінгвістиці категорію стану розглядають суперечливо. Це дало підстави В.М.Русанівському зазначити, що хоча протягом останніх десятиріч категорії дієслівного стану присвячено чимало праць, зокрема широке коло питань висвітлене російськими і чеськими мовознавцями, але ті суперечності, які існують при вивченні станових відношень, що нагромадилися протягом минулого – початку цього століття, не усунено ще й тепер, оскільки форми вираження пасивного значення в слов'янських мовах порівнювалися переважно у формально-структурному плані. Також відзначено, що форми категорії стану стосуються морфологічного і синтаксичного рівнів. Вони вживаються лише в тричленних ядерних конструкціях, які трансформаційно пов'язані, та в їх неповних варіантах. Кожна предикативна пасивна конструкція може бути перетворена в атрибутивну. У цьому явищі

також розкривається тісний взаємозв'язок граматичних рівнів. Перетворення здійснюється лексико-синтаксичним або морфологічним способами. Морфологічний спосіб у реченнєвій конструкції передбачає зміну морфологічної структури пасивної форми дієслова [168, с.3-6; 169, с.281-282, с.297-298]. Звернення до семантично-функціональної інтерпретації співвідносних синтаксичних структур нерідко зумовлює неоднакові результати, що дає змогу відшукати семантичний центр у активних і пасивних конструкціях.

Заперечуючи наявність морфологічної дієслівної категорії стану, І.Р.Вихованець спирається на врахування системних взаємовідношень двох семантичних класів дієслів – із семантикою дії і з семантикою стану. Так звані активні і пасивні форми дієслова не можна вважати з лексичного погляду тотожними. Хоча обидві форми стосуються позначення ніби тієї самої ситуації, проте вони суттєво відрізняються [60, с.90]. О.В.Бондарко, заперечуючи тотожність станових форм у російській мові, все-таки вважає, що речення з ними позначають ту саму ситуацію, а у виборі форми вираження стану втілюється відмінність в оцінці ситуації з боку мовця [40, с.58-66].

Питання про правила трансформації речень із дієсловами активного стану в речення з дієсловами пасивного стану і навпаки тісно пов'язане з питанням функціонування відмінків. Усе коло питань стосовно семантико-граматичного статусу дієслівних форм стану виходить за рамки морфології і зосереджується в лексичній сфері мови та синтаксисі. Трансформація актив → пасив зачіпає семантичну основу речень і полягає в семантичному перетворенні дієслівних предикатів. Зміна активної конструкції на пасивну викликана перетворенням предиката дії на предикат стану. Такі перетворення відбуваються не в межах того самого слова, а стосуються різних слів. Так звані станові форми дієслів є різновидом лексичної деривації слів. Тому перетворення актив → пасив не стосуються власне-граматичних категорій. Вони ведуть до морфолого-синтаксичної видозміни іменникових синтаксем, зумовленої семантико-синтаксичною валентністю похідних дієслівних предикатів із семантикою стану.

Власне-дієслівна категорія часу, виражаючи часову послідовність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності

або мисляться такими, не впливає на семантико-синтаксичну валентність, напр.: **Хлопець читає книжку; Хлопець читав книжку; Хлопець прочитає книжку** – двовалентний предикат дії не вимагає розширення чи звуження валентної рамки реченнєвої структури. Категоріальне значення часу визначає просторову-часову локалізацію мовця на комунікативно-мовленнєвій осі. Реалізація значень часу не впливає на репрезентацію валентних гнізд дієслова, кількість учасників дії та засобів її здійснення. Дієслівний час займає центральне місце в системі дієслова і тісно пов'язаний з іншими дієслівними категоріями. Разом із категорією способу він передає основну синтаксичну категорію – предикативність, якою виражається стосунок мовлення до дійсності.

Якщо категорія часу “відповідальна” за оформлення реальних (об’єктивних) відношень дії або стану до дійсності, то категорія способу спрямована на відображення ірреальних (суб’єктивних) відношень. У науковій літературі категорія способу вважається тричленною, до неї входять грами дійсного, умовного і наказового способу. За такої умови створюється дещо невідповідне становище: категорія часу в такому випадку займає “подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниць. З одного боку, вона членується на грами теперішнього, минулого і майбутнього часу, з іншого – сама входить у роль підпорядкованої одиниці в категорію способу. Категорія часу в ієрархії категорій посідає таке ж автономне семантико-граматичне положення, як і категорія способу, розрізняючись семантичними, морфологічними і синтаксичними особливостями: перша розташована на площині об’єктивних (реальних) відношень, друга – на площині суб’єктивних (ірреальних) відношень, тому категорія способу в сучасній українській мові, на думку деяких мовознавців, є двочленною, тобто включає не три, а дві грами – граму умовного способу і граму наказового способу [60, с.95]. Із семантичного погляду спосіб дещо звужує валентну структуру елементарного простого речення, зокрема йдеться про форми наказового способу, які виражають наказ, вимогу, спонування: **Підійди; Прочитай; Заспівай; Відчини**. Вони є домінантним способом вираження цього значення. Крім них, до парадигм способових наказових форм входять форми

інфінітива і минулого часу, напр.: **Бігти! Пішли!** У таких реченневих структурах лівобічна суб'єктна валентність передбачає позицію суб'єкта, який має нульове вираження.

Категорія виду посідає особливе місце в системі граматичних категорій дієслова. Вид дієслова охоплює всю дієслівну лексику. Специфічною особливістю слов'янських мов є те, що немає дієслова поза видом [4, с.5]. Категорія виду в українській мові, охоплюючи дієслова і дієслівні форми, виступає обов'язковою для дієслова в цілому і трансформується в інші частини мови за умови синтаксичної, морфологічної і семантичної деривації. Вона увиразнює валентну рамку речення, хоча очевидної взаємодії між значеннями виду і валентності не спостерігається. Реалізація значень виду за їх словозмінної чи словотворчої репрезентації не впливає на валентне розширення чи звуження речення.

3-поміж невластивих дієслівних категорій категорія особи є найцентральною, оскільки вона взаємодіє із власне-дієслівними категоріями часу і способу і нерідко об'єднується з ними морфологічно у спільному службовому афіксові. Категоріальні значення особи дієслова є визначальними у структуруванні речення, вони спрямовані на формальне позначення предмета, позицію якого займає форма номінатива. Найбільш повно лівобічна валентність функціонує у третій особі дієслова, що дозволяє варіювати формальну реалізацію суб'єкта.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність репрезентує тип проміжної міжрівневої граматичної категорії. За своїми властивостями вона співвідноситься з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мовної системи. Найбільш поширеним є погляд на валентність як "вміщену в лексичному значенні слова синтаксичну потенцію, тобто здатність приєднувати до себе інше категоріальне цілком визначене повнозначне слово" [103, с.20]. Досліджуючи значення валентності в системі мови, С.Д.Кацнельсон розмежовує формальну і змістову валентність, яка у дієслові диференціюється за кількома ознаками, зокрема за: 1) кількістю субстанціальних синтаксем, які входять у валентну рамку дієслівної лексеми; 2) напрямком (лівобічна і правобічна валентність); 3) формою відо-

браження синтаксемних позицій; 4) предикативністю/непредикативністю дієслівного значення [Там само, с.32].

Семантико-синтаксичну валентність необхідно розглядати у формально-граматичному (власне-синтаксичному), семантико-синтаксичному і комунікативному вимірах, які аргументуються, з одного боку, традицією (формально-граматичний аспект), з другого боку, прагненням простежити закономірності формального вираження певної семантики, з'ясувати напрями її формального варіювання, визначити специфіку національно-мовних репрезентацій (семантико-синтаксичний аспект), встановити спектри корелятивності (некорелятивності формально-граматичної структури реалізації ситуативно-прагматичних завдань (комунікативний аспект). Таке розмежування є необхідним для встановлення особливостей формування реченнєвих структур.

Отже, семантико-синтаксична валентність посідає особливе місце в системі граматичних категорій дієслова. Її складники репрезентовано на синтаксичному рівні мови. Найбільш повно категоріальні значення валентності містяться у дієслові, набуваючи формального вираження у межах реченнєвої структури.

§3. Валентність і структура семантично елементарного простого речення

Речення як предикативна одиниця є складною структурою у мовній ієрархічній системі одиниць. Воно має у своєму складі простіші одиниці, скомпоновані в одне ціле семантико-синтаксичними відношеннями. У простому елементарному із семантичного погляду реченні семантико-синтаксичні відношення спрямовані від залежного компонента до опорного, який звичайно виражений дієслівним предикатом. Кожне елементарне речення складається з предикатного елемента як центральної семантичної ланки і однієї або більше синтаксем, що супроводжують дієслівний предикат.⁹

Семантична структура речення характеризує взаємодію семантичних компонентів. Вони організовуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. Головну роль в утворенні речення відіграють семантичний предикат і суб'єкт. Основу семантичної структури речення становлять відношення між суб'єктом і предикатом, які визначають співвіднесення змісту речення з дійсністю [25, с.56-57]. У побудові реченнєвої конструкції доцільно виділити дві частини мови – дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними відповідно до концепції чотириккомпонентної системи частин мови, оскільки саме вони формують переважну більшість речень. На цю типову особливість вказує семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката: позицію предиката займає дієслово, а позицію синтаксеми (синтаксем) – іменник. Тому із семантико-синтаксичного погляду дієслово та іменник є необхідними компонентами речення. Із формально-синтаксичного погляду дієслово та іменник виступають головними членами речення – присудком і підметом [60, с.42-43; 61, с.41]. За своїми можливостями дієслово займає визначальну позицію у побудові висловлень і тому стає найцентральнішим членом речення. Воно вказує як на модально-часові характеристики речення, так і на синтаксемний склад елементарних реченнєвих конструкцій як ос-

новних структурних схем речення. Дієслівна семантико-синтаксична валентність групує елементарні речення у класи з їх відмінними семантико-синтаксичними структурами.

Семантична структура елементарного простого речення відрізняється від формально-синтаксичної структури того ж речення тим, що всі синтаксеми, включаючи навіть синтаксему у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від дієслівного предиката. Структурний склад елементарного простого речення вміщує предикатний і субстанціальні компоненти. На кількість субстанціальних синтаксем і їх функціональну роль впливає семантична якість предиката [60, с.84-85]. Саме семантична природа предиката визначає, якому з супровідних іменникових компонентів надати перевагу – синтаксемі в суб'єктній чи в не суб'єктній позиціях. З-поміж субстанціальних синтаксем доцільно вирізнити суб'єктну синтаксему. Дієслівний предикат і суб'єктна синтаксема є двома організуючими компонентами речення.¹⁰ Семантично елементарним простим реченням є утворення із заповненими валентними позиціями дієслівного предиката, що у своїй смисловій структурі передбачає потенційних учасників певної дії та характер перебігу дії. Л.Теньєр вважає дієслівний предикат синтаксичним ядром реченнєвої конструкції [204, с.117], що визначає набір синтаксичних позицій (залежних від дієслова субстанціальних компонентів) і зумовлює способи їх семантичного і морфологічного оформлення, тобто дієслову-предикату притаманні синтаксичні і морфологічні валентності. Дієслово-предикат визначає у змістовому плані кількість синтаксичних позицій та прогнозує їх функції.

На думку Й.Ф.Андерша, модель структури семантично елементарного простого речення має будуватися з врахуванням потенційно-сполучувальних властивостей дієслова, вжитого у ролі предиката. Маються на увазі властивості дієслова, зумовлені його категоріальною семантикою, яка може бути самодостатньою, тобто не потребує або потребує для своєї реалізації доповнення певними функціональними позиціями [17, с.17].

Валентний потенціал дієслова є складовим компонентом його семної структури, в комплексі витворюючи особливу синтагматичну площину, що взаємодіє і перетинається з

відповідною парадигматичною площиною власне-іменників. Завдяки цій спрямованості і утворюються реченнєві структури [88, с.51] Майже всі дослідники, вивчаючи питання синтаксичного моделювання речення, погоджуються з тим, що модель структурної схеми семантично елементарного простого речення повинна містити мінімальну кількість конститутивних компонентів. Однак питання про їх кількість залишається відкритим. Зокрема, одні дослідники пропонують включати в структурну модель семантично елементарного речення тільки головні члени, інші – всі ті компоненти, які з погляду змісту комунікації є необхідними [146, с.23]

Здатність дієслова відкривати чи не відкривати функціональні позиції для заповнення їх субстанціальними синтаксемами має для семантико-синтаксичного моделювання речення вирішальне значення, оскільки від дієслова повністю залежить, яким може бути конструктивний склад речення, які іменники будуть супроводжувати дієслово, який стосунок матимуть ці іменники до дієслівного предиката, і як їх можна схарактеризувати у семантичному плані.¹¹ Субстанціальні синтаксеми, у типових випадках власне іменники, тобто назви конкретних осіб, істот чи предметів, залежать від дієслівних предикатів, заповнюються відповідними змінними, які належать до певних семантичних класів (напр.: суб'єкт дії, суб'єкт стану, об'єкт дії, об'єкт процесу, об'єкт стану, адресат, знаряддя, локатив), утворюють валентну модель семантично елементарного простого речення.

Межі семантично елементарного простого речення визначаються валентністю предиката. Семантико-синтаксична валентність предиката передбачає заповнення семантичних позицій субстанціальними синтаксемами, які виражені іменниками конкретного значення. Залежно від лексичного значення дієслівного предиката, тобто його здатності відкривати певну кількість функціонально-семантичних позицій для заповнення їх відповідними учасниками – субстанціальними синтаксемами, можна встановити такі основні типи мінімальних реченнєвих структур:¹²

1. Структура Д (її репрезентують дієслова на позначення особливих станів природи всеохоплюючого характеру. Суб'-

ектна синтаксема при таких дієсловах має нульове вираження), напр.: **Світає; Роздошилося; Весніє; Холоднішає.**

2. Структура С + Д (її визначають особові дієслова, які вимагають участі суб'єкта), напр.: **Хлопчик спить; Дівчина червоніє; Вона вчителює; Гуси загелготіли.**

3. Структура С + Д + О, або С + Д + Л, або С + Д + Ізд (її позначають дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта або локатива чи інструменталю), напр.: **Майстри збудували дім; Він керував відділом; Дівчина стояла біля воріт; Хлопець захитав головою.**

4. Структура С + Д + О + Ад або С + С + О + Ізд (її утворюють дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата чи інструменталю), напр.: **Дівчина віддала книгу сестрі; Бабуся подарувала онуці рушник; Хлопець намалював картину пензлем.**

5. Структура С + Д + Ад + О + Ізд або С + Д + Л1 + Л2 + Л3, (її характеризують дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталю чи локатива), напр.: **Солдат написав приятелеві листа олівцем; Хлопці бігли з села у ліс через поле.**

6. Структура С + Д + Ізп + Л1 + Л2 + Л3 (її репрезентують суб'єкт, об'єкт, інструменталь і локатив), напр.: **Загін вирушив поїздом із Луцька до станції Львів через Радехів.**

7. Структура С + Д + О + Ад + Л1 + Л2 + Л3 (її характеризують суб'єкт, об'єкт, адресат і локатив), напр.: **Дівчина несе квіти матері з саду у кімнату через подвір'я.**

8. Структура С + Д + О + Ад + Ізп + Л1 + Л2 + Л3 (її утворюють суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь і локатив), напр.: **Юнак привіз гостинці бабусі машиною з міста у село через ліс; Завод імпортує продукцію замовникові з Луцька до Угорщини через Ужгород поїздом.**

На відміну від загальної семантики речення, яка відображає певну мовну модель об'єктивної, позамовної ситуації, зміст речення пов'язаний із конкретним лексико-граматичним наповненням синтаксичної структури. Конкретний зміст

С – суб'єктна синтаксема; О – об'єктна синтаксема; Ад – адресатна синтаксема; І – інструментальна синтаксема, яка диференціюється на Ізд – знаряддя дії та Ізп – засіб пересування; Л – локативна синтаксема, яка диференціюється на Л1 – початковий пункт руху, Л2 – кінцевий пункт руху, Л3 – шлях руху.

речення залежить від лексичного значення іменників, дієслів та інших частин мови, які виступають як члени синтаксичної конструкції [177, с.12]. Мінімальні реченнєві структури визначаються як такі семантико-синтаксичні одиниці, компоненти яких зумовлюються валентними властивостями дієслівного предиката і за зразком яких утворюються мінімальні, але достатні в структурному й інформативному плані речення конкретної мови. Семантично елементарні речення здатні об'єднуватися в просте (з формально-синтаксичного боку) ускладнене речення, де функціонує базова структура одного з вихідних елементарних речень і змінена модель іншого семантично-елементарного речення. Вирізнєння семантично-елементарних речень, з яких за правилами синтаксичної деривації формуються похідні реченнєві структури, є важливим завданням функціонального синтаксичного аналізу. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних позицій конкретного дієслова, вжитого в певному значенні створює його валентний потенціал, який характеризує дієслівний предикат у системі мови. У мовленні він рідко реалізується. Повністю не реалізовані у мовленні позиції мають потенційний характер.

§4. Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки

Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки є взаємозв'язаними. Вони існують не ізольовано, а перебувають у складних взаємовпливах і характеризуються такими ознаками, як їх нетотожність, паралельне функціонування і специфічність вияву в різних синтаксичних одиницях. Вивчаючи питання складних взаємовідношень між структурою і семантикою, Л.Теньєр зауважив, що “структурний і семантичний плани не залежать один від одного... Між цими планами нема тотожності, але є паралелізм. Цей паралелізм виявляється у зв'язках. Точніше кажучи, поряд із структурними зв'язками є зв'язки семантичні, що співвідносяться з ними у регулярний спосіб” [204, с.53]. Синтаксичні зв'язки, на думку вченого, спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантико-синтаксичні відношення – від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого [Там само, с.54].

На противагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць – конструкцій (речень і словосполучень) і відбивають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування: виражають стосунки між предметами та явищами позамовного світу і вказують на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць.

Розглянемо семантико-синтаксичні відношення у простому елементарному реченні, яке становить синтаксичну конструкцію, що складається з одного дієслівного предиката та зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових компонентів. У реченнєвій конструкції такого типу дієслово-предикат виражає підпорядковуючий компонент, до якого спрямовані семантико-синтаксичні відношення від підпорядкованих компонентів.

У простому семантично елементарному реченні виділяємо лише субстанціальні (предметні) семантико-синтаксичні відношення, які передають значення предметності. Залежно від лексичного навантаження дієслівного предиката визна-

чають такі типи субстанціальних відношень: а) суб'єктні: “Гримить Дніпро, шумить Сула, Озвались голосом Карпати” (М.Рильський); “Мерехтливі зорі поволі згасали і губились у блакитній безодні неба” (А.Моцний); “Молодик Прокреслив срібно-сині тіні” (Є.Маланюк); б) об'єктні: “Ярослав зібрав дружину” (П.Загребельний); “Я вечорами тобі листи писала” (В.Яворівський); “Ось я й мережу ці рядки” (В.Шевчук); “Я поцілую мальву у щоку” (Л.Костенко); “Я дарую, кохання, Цюю квітку тобі” (П.Мах); в) адресатні: “Плачинда ... передає Тодосці повід” (М.Стельмах); “Від засніжених хвой здаля передасть мені той гостинець через діда Василя” (Й.Струцюк); “Торкаючись шорстких долонь, Несу любов у новому днєві” (П.Мах); г) інструментальні: “Жінки жнуть серпами - пшш-хрусь – та й повна жменя пругких стебел” (А.М'ястківський); “Зараз із Ленінграда дітей вивозять літаками” (О.Сизоненко); “Княжну везли на волах повільно й обережно” (П.Загребельний); д) локативні, пов'язані зі значенням місця, напрямку і шляху руху: “Дівчина стоїть коло мосту” (В.Мороз); “Потім нас повели у великий зал” (Є.Чак); “Через кілька хвилин троянівці ... виїхали із заводу” (Григорій Тютюнник); “В армію він виїздив через Куйбишев і Москву” (Ю.Мартич); “Листя падає з дерева, як листки з календаря” (В.Мороз); “Поїзд наближався до Львова” (А.Моцний); “Ми виїхали в ліс” (Л.Костенко).

У сукупності семантико-синтаксичних відношень наявні ієрархічні стосунки, тобто синтаксична ранговість. Субстанціальні семантико-синтаксичні відношення визначаються на найвищому рівні абстракції [61, с.32]. Первинні субстанціальні семантико-синтаксичні відношення наявні тільки в семантично елементарних реченнях. В ускладнених реченнях функціонують вторинні предикатні і вторинні субстанціальні семантико-синтаксичні відношення з різними семантичними нашаруваннями. Вторинні семантико-синтаксичні відношення виникають у разі об'єднання двох або більше елементарних речень в одне ускладнене.

Типи і форми синтаксичних зв'язків відображають особливості функціонування речення.¹³ Від типів синтаксичних зв'язків потрібно відрізняти їх форми, тобто формальні способи вияву синтаксичних зв'язків. На рівні речення функціонує предикативний зв'язок (просте і складне речення), су-

рядний зв'язок (складне і просте речення), підрядний зв'язок (просте і складне речення), опосередкований підрядний зв'язок (просте речення), подвійний зв'язок (просте речення). Основні типи синтаксичного зв'язку розмежовує напрямок синтаксичної залежності – двобічний напрямок (підрядний зв'язок) і відсутність залежності (сурядний зв'язок). Крім трьох основних типів синтаксичних зв'язків, виділяється ще факультативний опосередкований підрядний зв'язок, який вказує на подвійну залежність другорядного члена від опорних членів речення і поєднує два компоненти з абсолютно тотожною або частково тотожною семантикою, а також подвійний зв'язок, що позначає залежність компонента від двох компонентів різної функціональної природи [Там само, с.22-23]. Кожному типові синтаксичних зв'язків притаманна своя формальна організація. У сучасній українській мові виділяємо чотири форми синтаксичних зв'язків: координацію, керування, узгодження і прилягання.

Визначаючи предикативний зв'язок як зв'язок із взаємоспрямованою залежністю, за якого присудок залежить від підмета і підмет залежить від присудка, виділяють форму предикативного зв'язку – координацію. Вона виявляється в поєднанні тільки певних морфологічних форм (називний відмінок для іменника і особові форми для дієслова) і стосується двоскладного простого речення, напр.: “Місяць **поблід**” (В.Шевчук); “**Ударили** дзвони” (Р.Іваничук); “Я **прокидаюсь**” (Л.Костенко); “Сині сутінки **густішають**” (О.Гончар). У формі координації об'єднано два види залежностей: залежність підмета від присудка, яка реалізується у способі керування, де присудкова форма дієслова вимагає підмета у формі називного відмінка, і залежність присудка від підмета, яка виявляється у способі узгодження, за якого залежний компонент-присудок уподібнюється компонентів-підметові у формі числа, роду і особи. Поєднання кличного відмінка у підметовій функції і форм наказового способу дієслова у функції присудка становить особливий вид координації, напр.: “Ой, **полин** же, **вітре-брате**” (М.Рильський); “**Слався**, земле моя” (А.Малишко); “**Вставай** же, **сонце**” (М.Бажан); “**Поете**, **слухай** голоси життя людського, нові ритми уловляй” (М.Рильський). Підмет у таких реченнях під-

порядковує формою числа присудок, який стоїть у формі другої особи наказового способу і вимагає кличного відмінка. Отже, у взаємозалежності підмета і присудка виявляється специфіка предикативного зв'язку, її реченнєвий характер. Сполучення підмета і присудка становлять синтез узгодження, реалізованого залежністю присудка від підмета, і керування, реалізованого залежністю підмета від присудка.

Семантична неповнота дієслівного предиката, який вимагає залежного іменникового компонента (у переважній більшості), визначає форму керування. Залежне слово має виступати у певній відмінковій або прийменниково-відмінковій формі. Керування насамперед ґрунтується на лексико-граматичному значенні керуючого слова і стосується семантично передбачуваного поєднання (маємо на увазі валентність) ознакового і залежного компонентів. У традиційній граматиці великого поширення набув погляд, згідно з яким кожна відмінкова і прийменниково-відмінкова форма іменників або їх еквівалентів поєднана з опорним словом способом керування. Стосовно цього І.Р.Вихованець зауважує, що традиційний погляд на це явище “не відбиває синтаксичної специфіки керування, оскільки він орієнтований лише на морфологічні показники. Більшу пояснювальну силу має кваліфікація керування як форми (способу) підрядного зв'язку, що стосується значеннєво передбачуваної опорним словом сполучуваності непрямих відмінків іменників без прийменників і з прийменниками. У такому разі керованими формами слід вважати тільки ті форми, які зумовлюються валентністю слів із значенням власне-ознаки” [62, с.37-38].

Дієслівні предикати, які наділені здатністю керування, залежно від валентного потенціалу вимагають різної кількості керованих іменникових компонентів. За наявності декількох керованих слів при тому самому дієслівному предикаті виразно виявляється більш тісний і менш тісний зв'язок цих залежних членів речення. Об'єктній синтаксемі у формі знахідного відмінка притаманний тісніший зв'язок з опорним дієсловом, ніж адресатній синтаксемі у формі давального відмінка, який вказує на напівсильне керування, та інструментальній синтаксемі у функції орудного відмінка,

яка поєднується з дієслівним предикатом способом слабкого керування, напр.: **Доставити подарунки дітям машиною.**

Отже, типи і форми синтаксичних зв'язків виділяються на формально-синтаксичному рівні на противагу семантико-синтаксичним відношенням, які визначаються на базі відповідного синтаксичного зв'язку.

§5. Семантичні типи дієслівних предикатів

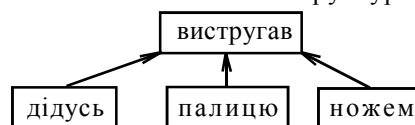
Виділення семантичних типів предикатів є складною проблемою теоретичної лінгвістики, тому у мовознавчій літературі немає загальноприйнятої класифікації предикатів. Побудова семантичної типології предикатів пов'язана з певними завданнями. З одного боку, це повинна бути саме семантична класифікація: увага акцентована на реальні онтологічні властивості речей і ситуацій, адже предикати – це особливі семантичні сутності. З іншого боку, класифікація має пов'язуватися з побудовою такої ж типології, в основу якої покладено властивості, співвідносні з типовими компонентами, тобто істотні не для окремих одиниць, а для цілих класів (граматичних форм, синтаксичних конструкцій). Найбільш загальним протиставленням, яке ділить предикати на дві великі групи, береться протиставлення за ознаками статичність/динамічність, процесуальність/непроцесуальність. Із дієслівними предикатами пов'язана динамічність. Суттєвою характеристикою ад'єктивних і субстантивних предикатів (якщо говорити про їх первинну функцію) є відносна незалежність від часу, відсутність чітких часових меж існування зв'язку між суб'єктом і належними йому ознаками. Т.В.Булигіна, характеризуючи семантичні типи дієслівних предикатів, зазначає, що необхідно з метою їх виділення враховувати такі ознаки: 1) належність/відсутність часової пов'язаності; 2) статичність/динамічність; 3) тривалість; 4) часова перспектива; 5) перспективність/безперспективність для процесів; 6) підготування/непідготування майбутнім процесом; 7) контрольність/неконтрольність [174, с.82]. Опис за такими ознаками дозволяє характеризувати відношення між ними як ієрархічно організовану систему.

Предикат визначає кількість непередикатних знаків в елементарному реченні, їх семантичні функції і взаємовідношення. Він є одним із важливих компонентів організації реченнєвої конструкції. Саме предикат здатний формувати семантичну структуру речення, тому його вважають справжнім центром елементарної конструкції. Визначальне

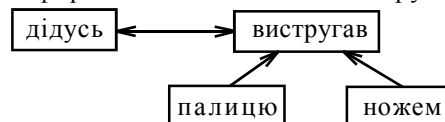
значення предиката в семантичній структурі речення міститься в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він виявляє кількість і якість субстанціальних синтаксем, а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту. При трансформації елементарного речення в словосполучення чи зворот, тобто маємо на увазі синтаксичні одиниці нереченнєвого характеру з формально-граматичного боку рівня, дієслівний предикат може втрачати синтаксичну функцію присудка і навіть перетворюватися у залежний компонент похідних від речення конструкцій. При цьому він не втрачає своїх можливостей як організуючий центр їх семантичної структури, пор.: **Учень виконав вправу** → **Вправа виконана учнем** → **Виконання вправи учнем**. Семантичні функції синтаксем тут залишаються тотожними щодо словосполучень і речень.

Семантична структура речення підкреслює визначальну роль предиката. Про це свідчить відмінність семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структури речення. У формально-синтаксичній структурі речення підмет і присудок виступають як взаємозалежні члени речення, пов'язані предикативним зв'язком. Другорядні члени речення предметного значення залежать від присудка. Семантичну структуру елементарного речення утворюють предикатно-субстанціальні відношення. Вона відрізняється від формально-синтаксичної структури тим, що всі синтаксеми, навіть синтаксема у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката-присудка. Пор. схеми семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної структур речення **Дідусь вистругав палицю ножем**:

1) схема семантико-синтаксичної структури речення

2) схема формально-синтаксичної структури речення

Характеризуючи семантико-синтаксичні властивості предикатів, поділяємо їх на два найбільш узагальнені класи: предикати дії і предикати стану. Предикати дії позначають активного діяча, від якого походить дія, а предикати стану пов'язані з пасивним предметом, носієм якогось стану. Виділяють предикати залежно від характеру відповідних семантичних ознак. Спроби класифікації предикатів знаходимо у працях Ю.Д.Апресяна, Т.В.Булигіної, В.В.Богданова, Ф.Данеша, Г.Г.Сильницького, У.Чейфа, А.В.Щерби [21; 174; 37; 247; 176; 224; 240] та інших. Заслугує на увагу класифікація І.Р.Вихованця, котрий виділяє предикати дії, процесу, стану, якості, кількості і локативні предикати [61, с.93-111]. Предикати такого типу вказують на особливості валентної сполучуваності.

Предикат завжди супроводиться предметними субстантивними компонентами, іменами субстанцій – учасників ситуацій, які перебувають у певних семантичних відношеннях щодо конкретного предиката. Предикатний знак, відповідно до своєї семантичної валентності, формує кількість предметних компонентів і їх значення. Ці предметні компоненти мовознавці позначають різними термінами: актанти (Л.Теньєр); предметні місця (Т.П.Ломтєв); предикандуми (С.Д.Кацнельсон); глибинні відмінки (Ч.Філлмор); іменники або аргументи (У.Чейф); субстанціальні синтаксеми (І.Р.Вихованець) [204; 122; 102; 216; 224; 61]. Зокрема, С.Д.Кацнельсон зазначає, що “валентні властивості предиката, які реалізуються в реченні, в самому предикаті подано у вигляді “місць”, “прогалин”, що підлягають заповненню. Кожен предикат немовби відкриває “вакансії” для предикандумів, що заступають ці “вакансії” [102, с.117].

Предметні компоненти повинні адекватно відбивати відношення між предметами позамовної ситуації і містити необхідний ступінь узагальнення. Їх кількість і характер порізноmu визначаються дослідниками. Ч.Філлмор, описуючи семантичні відношення аргумента до предиката, визначає шість так званих глибинних відмінків [216, с.363-495]. У подальших працях автора склад і назва глибинних відмінків неодноразово змінювалися, що свідчило про інтенсивні пошуки дослідником об'єктивних критеріїв виділення універсальних семантико-синтаксичних ролей. До філлморівської

глибинно-відмінкової системи прилягає концепція В.Г.Гака, за якою сім “реальних актантів” лише частково збігаються з філморівськими відмінками [67, с.80]. Семантичним характеристикам іменників, або аргументів, багато уваги приділяє У.Чейф. Він виділяє сім аргументів-іменників, які є позначеннями речей і опредмечених абстракцій, що характеризуються семантичними відношеннями до предиката типу глибинних відмінків Ч.Філлмора і до того ж семантичними ознаками субкатегоріальної природи [224, с.113-121; 167-191]. У концепції І.П.Сусова розглядаються вісім релятем, які певною мірою відповідають глибинним відмінкам Ч.Філлмора [199]. Специфіка концепції полягає у розрізненні предметних і ознакових релятем, які дозволяють враховувати типи речень, складніші за елементарні конструкції. Кількість предметних компонентів у концепціях названих вище дослідників вирізняється з-поміж інших помірною кількістю аргументів (шість-вісім). Окремі вчені спрямовують свої зусилля у визначенні предметних компонентів або на максимальне узагальнення їх семантичних функцій, або ж на їх розгалужену диференціацію. Протилежною до такого погляду є, наприклад, концепція Р.Шенка, який визначає тільки п'ять глибинних відмінків [255, с.101-140]; ще меншу кількість компонентів семантичної структури речення виділяє Н.М.Арват, зводячи всю їх сукупність – тобто аргументів і предикатів – до п'яти [25, с.52-61], і теорія Ю.Д.Апресяна, у якій дослідник виділяє до двадцяти п'яти семантичних відношень [21, с.285-286]. В.В.Богданов вищленює чотирнадцять семантичних функцій аргументів [37, с.52-55]. І.Р.Вихованець виділяє тринадцять типів аргументних семантем, які відбивають семантичні відношення не-предикатних знаків до предикатних і придатні для опису семантичної структури елементарного речення [65, с.39-43]. У подальших своїх дослідженнях учений визначає п'ять субстанціональних синтаксем елементарного речення і шість вторинних предикатних синтаксем [61, с.112-136; 137-160].

Дієслівні предикати становлять найпоказовішу частину всієї сукупності предикатів. Детальніше зупинимось на характеристичі дієслівних предикатів дії, процесу, стану і локативних предикатах.

За своїми семантико-синтаксичними параметрами предикати дії належать до основного типу дієслівних преди-

катів, їх семантика позначає діяльність, яка пов'язується із суб'єктом-діячем. При дієслівних предикатах дії позицію суб'єкта, як правило, займають назви істот. Іменники у функції діяча переважно входять до класу назв осіб, напр.: “Тракторами трактористки **виїжджали** у поля” (П.Тичина); “Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі **напишу**” (Л.Костенко); “Він **малював** колоритні краєвиди Києва” (Ю.Мартич); “Ми **вийшли** з цирку прямо в літній дощ” (В.Мороз); “Василь повагом **закачав** рукави старої селянської сорочки з домотканого полотна” (А.Моцний); “І дітвора в алеях обручі **ганяє**” (В.Сосюра).

За семантикою предикати дії охоплюють такі основні лексичні групи: 1) дієслова, які позначають творення, вид діяльності: *автоматизувати, алітувати, баластувати, бальзамувати, бетонувати, бланшувати, будувати, варити, висаджувати, ґрунтувати, друкувати, консервувати, конспектувати, копати, креслити, кувати, лудити, малювати, молотити, пекти, плавити, прясти, сапати, свердли́ти, сіяти, склити, слюсарювати, тесати, трамбувати, цементувати, фарширувати, фотографувати, штукатурити* і под., напр.: “Якісь прегарні скіфські молодичі книші **пекли** на глиняній кабиці” (Л.Костенко); “Коваль **кує** ... мечі, голки, зубила і лопати, цвяхи, ножі, сокири і серпи” (Л.Костенко); “Другого ж дня **почали копати** яму під горою” (О.Іваненко); “Сам і сапу **міг виклепати**, й сокирище **вистругати**” (Є.Гуцало); 2) дієслова, які вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *абшитувати, авансувати, авізувати, адсорбувати, акредитувати, активізувати, амортизувати, аналізувати, ангажувати, англізувати, анулювати, апробувати, арештувати, асигнувати, атакувати, атестувати, бавити, банітувати, балувати, баламутити, бесемерувати, білити, бронзувати, бронювати, букерувати, залити, відфільтровувати, відформувати, відфрезерувати, вмережувати, вмонтувати, вирівняти, впаювати, вплести, гасити, гнути, городити, гризти, гуртувати, дерти, дублювати, жертвувати, коптити, кошлатити, кришити, кроїти, лінчувати, сікти, смалити, солити, терти, тиснути, товкти, толочити, черпати, чесати, чистити, шинкувати, шматувати* та ін., напр.: “...**процідять** молоко, **нарве** на грядках того-сього їстівного; ... йому й вершок **збере** з глечика, й сиру **віддавить**”

у ворочку, й колосків **назбирає** на торішньому колгоспному пшеничищі, **повимолочує** праником, **поміє** зерно, ... **змеле** двома камінцями борошна” (І.Вирган); “Ополудні Мотря **кришила** пучками жовток вареного курячого яйця, годуючи інкубаторських курчат” (Є.Гуцало); 3) дієслова, які позначають переміщення в просторі: *везти, водити, возити, волочити, доносити, носити, переміщати, пересувати, послати, транспортувати, тягати* і под., напр.: “Ми спільно **несем** знамено” (Д.Павличко); “Царя ж **везуть**, одягнутого в плис, у захололій капсулі із воску” (Л.Костенко); “Горизонт **піднімає** багряним плечем день – як нотну сторінку вічності” (Л.Костенко); “Образ в серці такий **несу** – Материнську любов гарячу і твоєї душі красу” (В.Симоненко); 4) дієслова із значенням руху: *бігти, брести, бродити, відступати, відходити, відшкандибати, вилетіти, вилітати, відімчати, відлетіти, відлітати, втікати, домчати, долітати, долізти, долетіти, докульгати, доїхати, доїздити, доїжджати, заїжджати, заїздити, заїхати, залетіти, залітати, їздити, їхати, мчати, над’їздити, над’їжджати, над’їхати, надлітати, надлетіти, наїхати, прибувати, простувати, прямувати, ходити* тощо, напр.: “Десятий раз вже сонце **пролетіло** то вороном, то золотим орлом, то лебедем, то беркутом нестримним” (О.Лупій); “Ти **їдеш**, пренепорочна, Перелогами-лугами” (М.Рильський); “До церкви **під’їхала** тачанка з молодою” (Ю.Яновський); “Рано-вранці з Києва **виїхали** гінці до Переяслава, Чернігова, Смоленська, Новгород-Сіверського, Трубчевська та Рильська. **Мчали** вони без відпочинку і на п’ятий день, об обідній порі, **добралися** до Новгород-Сіверського” (В.Малик).

Значення слова “дія” визначається мовознавцями по-різному. У широкому розумінні цього слова кожне дієслово позначає дію, а тому повинне зараховуватися до предикатів дії. За такої умови відбувається зрівнювання дієслова як морфологічної одиниці і предиката дії як суто семантичної категорії. Але тотожності між морфологічними і семантичними одиницями не спостерігається. Тому в семантичному відношенні дієслово ділиться на ряд семантичних типів, серед яких предикати дії, процесу і предикати стану виділяються як найголовніші дієслівні предикати.

Роль предикатів дії зумовлюється рядом власне-семантичних і семантико-синтаксичних ознак. Власне-семантичні характеристики предикатів дії пов'язані із значенням часу. Дія в часі її перебігу існує фазово, тобто в кожний окремий відрізок часу відбувається тільки окрема її форма розвитку. Семантико-синтаксичні ознаки визначають сполучувальні можливості предикатів дії. Максимальна кількість іменникових синтаксем в елементарному з семантико-синтаксичного погляду реченні не виходить поза межі семи компонентів.

Предикати дії насамперед сполучаються з іменниковою синтаксемою у функції суб'єкта дії, валентний характер предиката дії вимагає сильної для неї формально-синтаксичної позиції підмета. У правобічній валентності предикатів дії може виступати синтаксема у функції об'єкта дії, що позначає предмет, на який спрямовується дія, напр.: “Над хатою моїх батьків лелеки в дзьобах **несуть** Різдво правнуків” (Й.Струцюк); “Скатертини-самобранки хтось нам **розстеляв** кругом” (П.Тичина); “**Роблю** я стріли, луки і мечі” (І.Кочерга); “Ситник **привозив** Родимові меди” (П.Загребельний); “Овдій Гора **в'яже** коші-пісні, коші-писанки” (Є.Гуцало). Об'єктна синтаксема позначає предмет або істоту, на які спрямовується дія або в результаті якої вони створюються.

Адресатна синтаксема може функціонувати тільки при предикатах дії. Вона позначає особу або іншу істоту, стосовно якої відбувається дія, напр.: “Щука та частенько, ... Лисиці й **шле** – то щупачка, то сотеньку карасиків живеньких або линів гарненьких” (Л.Глібов); “**Подарував** їм для жінок прикраси” (Л.Костенко); “...багатьом своїм колегам я **дарую** блокнотики” (Ю.Мартич); “...І ластівкам я помахав рукою: Летіть, летіть – ви знаєте куди ... і **принесіть** хоч трішечки з собою Мені живої й мертвої води” (В.Мороз).

Інструментальна синтаксема, стосуючись предикатів дії, має два семантичні різновиди: варіант знаряддя дії і варіант засобу дії. Семантичні варіанти інструментальності диференційовані сукупністю закріплених за ними предикатів дії, особливостями іменникової лексики на позначення знарядь і засобів дії, трансформаційними можливостями реченневих конструкцій. Інструментальна синтаксема поєднується тільки з предикатами дії, визначає їх семантичну природу, але се-

ред іменникових синтаксем займає периферійну позицію, напр.: “Жона якогось царственного скіфа зеленим шовком **виткала** цей луг” (Л.Костенко); “Слізьми ніхто ще муру не **розколов**” (В.Шевчук); “... робітників грузовиками **розвозять** на далекі слободи після зміни” (О.Гончар); “... **промайне** моторним човником тільки пара – дівчина і юнак” (О.Гончар). Предикати дії, відкриваючи позицію субстанціальної синтаксеми з інструментальною функцією, мають від трьох до семи залежних іменників. Семивалентні предикати дії поєднують у собі значення власне-дії і локативне значення.

Дієслова із значенням дії та локативності сполучаються з іменниковими локативними синтаксемами, стосуючись лише динамічного різновиду останніх. Локативна синтаксема із значенням динамічності позначає напрямок (кінцевий пункт руху і початковий пункт руху) або шлях руху, напр.: “**Помчала** бідняцька кіннота через село, **вискочила** за околицю в степ” (О.Довженко); “**Летять** із Африки на хату чорногузи” (В.Симоненко); “**Ішов** дід з містечка, через гору, у свій присілок, з трьома буханками хліба **ішов** у Маковщину” (Л.Костенко); “**Ішов** старець по долині” (Л.Глібов).

Предикати процесу відрізняються від предикатів дії насамперед тим, що вказують на ситуацію, де не вимагається активний виконавець дії. Предикати процесу, як і предикати дії, мають ознаку фазовості. У певний проміжок часу відбувається тільки окрема фаза процесу, а не процес як загальне явище. Одна процесуальна фаза переходить в іншу, тобто існує цілісність у рамках відповідного часового відрізка. До предикатів процесу належать дієслова із значенням “перетворення”, “переходу”, “виникнення нової ознаки”, “посилення ознаки чи якості”, напр.: *більшати, важніти, важчати, вигорати, вигоріти, вигоряти, визрівати, визріти, википати, википіти, викисати, викиснути, відквітнути, відквітувати, відмерзати, відмерзнути, відмерзти, відплодоносити, висихати, волохатіти, жалісніти, жвавішати, живішати, жилавіти, жиріти, дерев'яніти, дешевшати, дичавіти, дичіти, дозріти, достигати, доцвітати, драгліти, дрібнішати, дряхліти, дубіти, дурніти, дурнішати, духмяніти, гарячішати, гіршати, гладнути, гладшати, горбатіти, гострішати, грубішати, грубнути, грубшати, гуснути, густіти, густішати, забрунькувати, зав'ядати, зав'янути, зів'яти, заглухати,*

заглухнути, загорбатіти, загусати, загуснути, задубіти, за-дерев'яніти, закам'яніти, заквітати, закипати, закисати, за-паршивіти, запухати, засихати, заскляніти, засмагліти, за-смагнути, затвердіти, захолодіти, захолонуті, охрипати, гіркнути, горбатіти, грубіти, легшати, кислішати, коротша-ти, костеніти, крижаніти, кріпнути, крепшати, меншати, мілішати, могутнішати, мокріти, молодіти, молодшати, мох-натіти, мудріти, мудрішати, мужніти, мужнішати, мутні-ти, м'якшати, набубнявіти, набрякнути, напухнути, обважні-ти, обеззубіти, почерствіти, худнути, перезрівати, перезріти, пересохнути, поганішати, погарнішати, погладшати, погор-батіти, погустішати, подурнішати, прокисати, прокиснути, ржавіти, рідіти, рідшати, сиріти, скам'яніти, скисати, смаг-лявіти, смаглявішати, тверднути, тверезішати, товстіти, товщати, тоншати, трухліти, трухлявіти, черствішати і под. Одну з типових особливостей предикатів процесу становить наявність лівобічної валентності і нівеляція правобічної ва-лентності. Тому дієслова з процесуальною семантикою зви-чайно сполучаються з однією іменниковою синтаксемою. Якщо суб'єктна синтаксема при предикатах дії позначає пе-реважно назви істот, то при предикатах процесу її лексич-ний діапазон значно зростає і поширюється на іменники, які позначають конкретні предмети, речовини, рослини, тварин і людей, напр.: **“Горить** горобина на білім листку” (І.Драч); **“... шумлять** вітри, як гості з іменин” (Л.Костен-ко); **“Кожна травичка на своєму корені росте**” (Нар. при-слів'я); **“Вони (фіалки) пахнуть** ніжно, радісно, хвилююче” (Ю.Смолич); **“Криваві жоржини ростуть** над шляхом у вічність” (Л.Костенко); **“Цвітуть** картоплі, і мак по них **цвіте**” (О.Гончар); **“Квіти в'януть** і схиляють свої голівки до землі” (Р.Іваничук). Сполучувальна спроможність дієслова із се-мантикою процесуальності не виходить поза межі одного іменника. Однак необхідно виділити окремі дієслова типу: *гніватися, гнівитися, ображатися, образитися, розгніватися, розсердитися, сердитися* та ін., які вирізняються з-поміж характерної для предикатів процесу одновалентності розширенням валентної сполучуваності, напр.: **“—Ви, Вален-тине Павловичу, тільки не сердьтеся (на нас)”** (Григорій Тютюнник); **“Семен Архипович образився (на брата)”** (Н.Ри-бак). Сполучуваність з іменниками у функції об'єкта проце-

су, що позначають переважно істот, не виходить поза межі центральних предикатних позицій. Виникнення правобічної валентності зближує предикати процесу із предикатами дії.

Предикати стану в системі предикатів становлять своєрідну з погляду синтаксичних і морфологічних ознак групу. Стани безпосередньо пов'язані з часовими характеристиками, вони реалізуються у тому відрізкові часу, з яким співвідносяться, і вказують на тимчасову характеристику предмета. Певний стан як властивість якогось предмета, являючи собою змінну величину, передбачає, що цей предмет може перебувати і в інших станах. Тому стан не є характерною ознакою предмета, яка відбиває його внутрішню сутність, а чимось плінним, непостійним. Він охоплює відповідний відрізок часу на часовій осі, що зумовлює відсутність членування його упродовж даного періоду на окремі випадки. Стан стосується часових відрізків, а не точок на часовій осі. Він триває, продовжується і не зазнає упродовж відповідного проміжку часу таких змін, які б засвідчили перехід до іншого стану [61, с.93]. До предикатів стану належать дієслова типу: *бентежити, відбентежити, відкохати, відмріяти, відреванувати, відхвилювати, кохати, любити, мріяти, ненавидіти, перебентежити, подобатися, покохати, полюбити, поревнувати, ревнувати, розкохати, розлюбити, розхвилювати, хвилювати* і под. Семантика цих дієслів виражає відповідний стан людини. Правобічна і лівобічна валентність дієслів цього різновиду передається власне-іменниками (здебільшого назвами істот), напр.: “Як би я **любила** наших діток” (А.Шиян); “Я тебе **вимріяв**” (А.Малишко); “Але жодна з них **не збентежила** серця молодого сезонника” (В.Земляк); “Тоня **закохалася** в Кліма безрозсудно й відважно” (В.Земляк); “В той день я справді **полюбив** життя” (Д.Павличко); “Хлопець таки чимось **хвилював** її” (О.Гончар); “**Ненавиділа і зневажала** тепер імператора, як може це робити жінка молода, повна сил...” (П.Загребельний); “Сашко саме **закохався** в Ольгу” (В.Яворівський).

Локативні предикати не становлять абсолютно нової щодо предикатів стану семантичної сутності, що уможливило в загальному плані кваліфікацію їх як предикатів стану. Проте їх очевидна формально-синтаксична і морфологічна своєрідність дає підстави для виділення цього розряду слів в

окремий предикатний клас. Ця своєрідність виявляється насамперед у наявності при них специфічних локативних прийменників, які, по-перше, зумовлюють їх сполучуваність із локативними субстанціальними синтаксемами і, по-друге, відкривають дві позиції субстанціальних синтаксем. До локативних предикатів належать дієслова типу: *бути, жити, залишатися, знаходитися, з'явитися, коренитися, лежати, мешкати, міститися, опинитися, опинятися, перебувати, перебути, полежати, поселитися, посидіти, постояти, прожити, пролежати, просидіти, простояти, розташовуватися, сидіти, стояти* і т.ін. У реченні локативні предикати відкривають дві позиції субстанціальних синтаксем: позицію суб'єкта локативного стану і позицію локатива, напр.: “Вона **стояла** на зарослому споришем подвір'ї, тримаючи дійницю з молоком” (М.Вакалюк-Дорошенко); “Деся у морі Він **лежить** на дні” (Г.Донець); “... вона в самій тільки сорочці **стоїть** коло стовпа” (П.Загребельний); “В облупленій хаті через двері **містились** і зборня, і холодна” (М.Стельмах).

Отже, предикати дії можуть відкривати максимальну кількість іменникових синтаксем – сім залежних компонентів, а предикати процесу, стану і локативні предикати характеризуються у максимальному вияві двовалентністю.

§6. Субстанціальні синтаксеми, зумовлені валентністю предиката

Поняття синтаксеми було визначено передусім на матеріалі відмінкових форм, оскільки в синтаксемному аналізі донедавна основна увага зверталася саме на відмінкові форми як засоби вираження синтаксем [151; 154 ;61]. Як вважають дослідники цього питання, синтаксеми є компонентами семантико-синтаксичної структури речення, тому що виділяються за семантичними ознаками з опорою на певний тип синтаксичного зв'язку, тобто за диференційними семантико-синтаксичними ознаками [151, с.78; 64, с.7-8, с.99]. За семантико-синтаксичними властивостями синтаксеми є неоднорідними. Частина з них функціонує в семантично-елементарному простому реченні. Решта синтаксем визначаються як мінімальні функціональні синтаксичні одиниці, утворені внаслідок різних дериваційних синтаксичних процесів у межах семантично неелементарного простого речення. Такі семантичні неелементарні конструкції являють собою поєднання двох (або більше) предикатно-субстанціальних структур, між якими встановлюються відповідні семантичні відношення [150, с.59-64; 151, с.248-278; 61, с.162].

Синтаксеми, які функціонують у семантично елементарному простому реченні, бувають тільки двох типів: субстанціальні і предикатні. Синтаксеми субстанціального типу відзначаються тим, що до них належать непередикатні іменникові синтаксеми. Субстанціальні синтаксеми простого елементарного речення являють собою такі компоненти, які зумовлюються семантико-синтаксичною валентністю предиката і виражаються іменниками з реальним предметним значенням. Вони залежать від опорного предиката і включають навіть форму називного відмінка іменника. Субстанціальні синтаксеми виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на їх стосунок до відповідного класу предикатів. Субстанціальні відношення як найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на відношення суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні, локативні. Відповідно до цих різновидів субстанціальних відношень виділяємо суб'єктні,

об'єктні, адресатні, інструментальні та локативні синтаксеми.

Синтаксеми з суб'єктною семантикою мають найвищий функціональний ранг з-поміж інших іменникових компонентів. Вони позначають діяча або носія процесу, стану і поєднуються з предикатами будь-якого семантичного типу, напр.: “На вулиці – **я чую** крізь вікно – **сміється жінка** штучним сміхом” (Л.Костенко); “**Платон перечитував** автореферат своєї дисертації” (М.Зарудний); “**Все зарядило**, як газетні шпальти” (Л.Костенко); “**Вона (Ярина)** щоразу **червоніла** від задоволення” (Ю.Збанацький); “**Кипариси** од ночі до ранку все **шумлять і шумлять** навкруги” (В.Сосюра); ... **ти ... любиш** сни свої про мене?” (Л.Костенко). Типовим морфологічним засобом вираження суб'єктних синтаксем виступає називний відмінок іменників.

Об'єктні синтаксеми позначають предмет, на який спрямовано дію або процес, напр.: “Катря зачаровано **слухала** скупку **розповідь** Василя Васильовича про давні, буремні роки” (Н.Рибак); “А **Підкову** з козаками ляхи **одурили**” (В.Штинько); “Вихтір **розстібає** свою стареньку **гармошку**” (Григорій Тютюнник). У сучасній українській мові основним морфологічним засобом вираження об'єктного значення є знахідний відмінок іменників.

Адресатні синтаксеми вказують на особу, якій призначена дія. Вони поєднуються з предикатами дії, напр.: “В той день він і **приніс Марії** невеличкого букетика диких гвоздик, яких назбирав на кручах” (В.Шевчук); “Вона (бабуся) **почала розказувати йому** про гірку свою долю” (В.Шевчук); “–**Мені** не грішми, а дякою **платять**” (Григорій Тютюнник); “–Дари **Перунові понесуть**” (І.Немирович); “І хто вже ті проліски **подарує Жінці** з вицвілими очима” (В.Штинько). Адресатній синтаксемі властивий вузький лексичний діапазон: вона виражається переважно іменниками на позначення осіб у формі давального відмінка.

Інструментальні синтаксеми диференціюються на синтаксеми у функції знаряддя дії і у функції засобу дії. Вони поєднуються з предикатами дії слабким підрядним зв'язком і займають в реченні периферійну позицію. Інструментальним синтаксемам властиве деяке лексичне обмеження, оскільки вони звичайно виражаються іменниками на позна-

чення спеціалізованих конкретних предметів, напр.: “Роман **прикрив** зайченя рукою” (Ю.Збанацький); “Володя **торкнувся** сухими губами материної щоки (В.Кохан); “Син ... **доставив** вантаж машиною з далекого села до тещі в місто” (В.Шевчук); “...повз хату машиною **проїхав** Федір” (М.Зарудний). Спеціалізованою формою вираження інструментальних синтаксем виступає орудний відмінок. Також спостерігається формування вторинних прийменників, які увиразнюють характер виконання дії, пор.: **Креслити** схему циркулем і **Креслити** схему за допомогою циркуля. Деякі первинні прийменники також проникли у сферу інструментальних відношень і вказують на додаткові інструментальні відтінки, пор.: **Брати** річ руками і **Брати** річ у руки.

Локативні субстанціальні синтаксеми мають своєрідне лексичне вираження, позначаючи різні просторові поняття: назви населених пунктів, приміщення, предмети тощо. Вони залежать від локативних дієслівних предикатів і поєднуються за допомогою форми синтаксичного зв'язку – керування. Локативні синтаксеми поділяються на два основні типи: динамічні локативні синтаксеми і статичні локативні синтаксеми. Локативні динамічні субстанціальні синтаксеми залежать від дієслів руху і членуються на три різновиди: а) локативні синтаксеми у значенні вихідного пункту руху; б) локативні синтаксеми у значенні кінцевого пункту руху і в) локативні синтаксеми на позначення шляху руху, напр.: “Я ... чекав, поки ви **вийдете з лабораторії**” (Н.Рибак); “із закритими очима можете **пройти від гуртожитку до ферми**” (В.Кохан); “–Може, **завезу** тебе до твого **Вавилона**” (В.Земляк); “...**до школи** в цьому російському селі письменник **ходив** за три версти” (А.Погрібний); “А приблизно триста років тому цією ж розбитою **дорогою йшов** інший” (Й.Струцюк); “...тихо (жінка) **бульваром бредє**” (В.Штинько); “І **повели** Гамалію **селом**” (Григорій Тютюнник). Велике різноманіття виявляють статичні локативні синтаксеми, які залежать від локативних дієслівних предикатів, що означають місцезорієнтування особи або предмета, напр.: “Він **поселився в домі** їхнього” (Л.Костенко); “**Перед ним стояла** задихана, розметана від довгої втечі дівчина” (П.Загребельний); “**Умостився** Порфир **на перекинутій байді**” (О.Гончар); “Хай розум і наука **живуть у нашій домі**” (М.Рильський). Дослідники по-різному

кваліфікують локативні субстанціальні синтаксеми. А.М.Му-хін стверджує, що локативні синтаксеми належать до відтінкових синтаксем, у яких прийменники диференціюють просторові значення, але не створюють окремих синтаксем [151; 154]. Існує і такий погляд на кваліфікацію цих одиниць, згідно з яким прийменники з просторовим значенням являють собою постфікси локативних предикатів, а отже, диференціюють не субстанціальні синтаксеми, а предикати [61, с.104-105; с.130-136]. Морфологічними варіантами субстанціальних локативних синтаксем виступають місцевий відмінок як спеціалізована грамема категорії відмінка, орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки.

§7. Валентно-пов'язані і валентно-непов'язані члени речення

Речення – основна синтаксична одиниця в мовній системі. У сучасній лінгвістиці його розглядають як багатоаспектну синтаксичну конструкцію, як комплекс декількох відносно незалежних підсистем. У реченні розрізняються три різновиди структур: формально-синтаксична, семантико-синтаксична і власне-комунікативна [61, с.17-20; 62, с.54-56].

Функція повідомлення як основна і первинна функція речення у цих трьох структурах виражається неоднаково. З формально-синтаксичного боку функція повідомлення реалізується передусім у головних членах речення, поєднаних предикативним зв'язком. З іншого, семантико-синтаксичного боку, вона виражається у суб'єктній і предикатній синтаксемах. Предикативний зв'язок, його специфічний характер і форма притаманні тільки сфері речень і не властиві мовним одиницям поза межами речення. Комунікативна організація речення вирізняється передусім тим, що вона спрямована не у сферу мови, а у сферу мислення. Вона є незалежною від формальної і семантико-синтаксичної структур речення. Комунікативна організація речення визначається мовленнєвою ситуацією, а отже, зумовленим цією ситуацією комунікативним завданням [62, с.59-61]. Комунікативне членування речення реалізує його поділ на дві частини: вихідну частину (або дане, тему) й основну (або нове, ядро, рему).

Залежно від формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур розрізняємо формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні члени речення. Виділення двох типів членів речення не заперечує органічної взаємодії членів речення формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної природи і позбавляє деяких непослідовностей, які властиві традиційній класифікації.¹⁴

Мінімальні синтаксичні одиниці сформовані на основі синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. На базі предикативного і підрядного зв'язків як фундаментальних утворюється позиційна структура речення, а також члени речення. Головні члени речення – підмет і присудок виділяються на основі предикативного зв'язку, який є двобіч-

ним, взаємоспрямованим. Не диференційований на підмет і присудок головний член односкладних речень іноді виділяють на основі нульового предикативного зв'язку. Другорядні члени речення визначаються на основі однобічного підрядного зв'язку. Вони бувають двох різновидів: прислівні, які залежать від іншого члена речення, і детермінантні, які стосуються підметово-присудкової основи чи іншої основи речення. Підмет і присудок як головні члени речення формують структурну основу реченнєвої одиниці. Другорядний член речення поширює головні члени речення, другорядні члени речення або предикативне ядро речення.¹⁵

У структурі простого двоскладного речення підмет характеризується такими формально-синтаксичними ознаками: ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок із присудком (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація присудком з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу. Диференційними синтаксичними ознаками присудка є ядерність (головний член речення), взаємозалежний зв'язок з підметом (член речення, поєднаний предикативним зв'язком), детермінація підмета з боку синтаксичного часу і синтаксичного способу. Позиція підмета не може визначатися сама по собі. Вона встановлюється тільки щодо присудка, а позиція присудка виділяється тільки щодо позиції підмета. Позиції головних членів речення є взаємозалежними і передбачають одна одну.

Підмет поєднується з присудком формою предикативного зв'язку – координацією. Координація поєднує в собі форму керування і узгодження, які є різноспрямованими синтаксичними чинниками: присудок своєю семантико-синтаксичною валентністю вимагає підмета у формі називного відмінка іменників, з одного боку, а підмет визначає форми роду, числа та особи присудкового компонента – з другого [61, с.64].

На відміну від двоскладної формально-синтаксичної структури, яка репрезентована підметом і присудком, односкладна формально-синтаксична структура представлена не диференційованим на підмет і присудок головним членом речення. Предикативний зв'язок в односкладних реченнях виявляється в усіченому (згорнутому) вигляді, послідовно виражаючи формою єдиного головного члена синтаксичний час, спосіб, особу. Другий головний член речення має нульову

форму вираження. В українській мові головним членом односкладних конструкцій здебільшого виступають одновалентні дієслова і дієслова з нульовим вираженням валентності, напр.: **“Звечоріло”** (Григорій Тютюнник); **“Розвиднялося”** кволо” (І.Білик); **“Йому пофортунило”** (Ю.Збанацький); а також аналітичні безособові дієслівні форми: **Козаченька вбито**. Головний член односкладного речення не залежить від жодного іншого члена речення, утворюючи без допомоги інших компонентів структурну основу речення. Він характеризується такими диференційними і синтаксичними ознаками: а) входить у структурну схему елементарного простого односкладного речення як єдиний його головний член; б) містить у собі модально-часову характеристику речення; в) співвідноситься з присудком або підметом двоскладного речення; г) виражається спеціалізованими морфологічними формами – одноособовими дієсловами, називним відмінком іменника, предикативними прислівниками. Складений прислівниковий головний член односкладного речення, виражений одновалентним предикатом, вимагає залежного іменникового компонента у формі давального відмінка. Типовою для нього є лівобічна позиція керованого компонента.

У двоскладному реченні наявні конструкції з лексично не вираженими головними членами. Синтаксична наявність таких головних членів речення впливає з внутрішньої будови двоскладного речення і підтверджується синтаксичними зв'язками з лексично вираженими в реченні членами. І.Р.Вихованець такі члени речення вважає типовими нульовими головними членами речення, а конструкції, в яких вони функціонують, відносить до еліптичних конструкцій [Там само, с.73-75].

Нульові форми присудка становлять типовий вияв нульового головного члена речення. Вони визначаються поза мовленнєвою ситуацією та контекстом. Нульова форма присудка впливає із формально-синтаксичної структури таких конструкцій, із синтаксичного зв'язку лексично вираженого другого члена речення з нульовим присудком. Наявність другорядних членів речення, залежних від присудка, і взаємозалежний з нульовим присудком підмет є важливими показниками синтаксичної своєрідності еліптичних конструкцій.

У реченнях з суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю предиката нульові підмети становлять другий тип нульових головних членів речення. Конструкції, у яких закріпилося нульове вираження підмета, переважно зараховують до односкладних неозначено-особових, узагальнено-особових і означено-особових речень. Ці конструкції визначаємо як двоскладні тому, що в них наявна суб'єктна синтаксема, зумовлена валентністю відповідного предиката, з одного боку, й існує потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне-іменника або займенникового іменника, з другого боку. Присудок означено-особових речень найчіткіше вказує на позицію підмета: “В буденних свитах **кинемось** на бій” (І.Кочерга); “Юно **йдемо** до мети” (В.Сосюра); “За всіх **скажу**, за всіх **переболію**” (П.Тичина); “**Задуваємо** домни, **сієм** хліб на роздоллі” (Я.Шпорта). Як бачимо, присудок в означено-особових реченнях валентністю і морфологічними показниками особи й числа вказує на підмет у формі називного відмінка і визначених формах особи й числа. У неозначено-особових реченнях, яким властива форма третьої особи множини присудка, показники потенційного підмета є менш виразними. Оскільки форма третьої особи множини присудка засвідчує не одну, а декілька можливостей поєднання дії, процесу або стану з суб'єктом, то суб'єкт мислиться неозначено і переміщений на задній план, напр.: “Кругом **поставили** своїх” (Ю.Яновський); “Дерев'яну підлогу тут, видно, часто **поливали** холодною водою” (О.Гончар); “Нам **наказують** зайняти висоту” (В.Кучер); “Валі **порадили йти** на роботу” (Ю.Збанацький). У неозначено-особових реченнях увагу акцентовано на дію або стан. Речення з лексично не вираженим підметом можна переосмислити у речення з лексично вираженим підметом, де відбувається заміщення нульової позиції підмета неозначеними займенниковими іменниками типу **хтось**, **дехто** і заміна присудкової форми множини третьої особи формою однини, пор.: “**Танцюють, співають, веселяться** на вулицях” (О.Довженко) → Хтось **танцює, співає, веселиться** на вулицях. Дія або стан в узагальнено-особових реченнях стосується будь-якої особи. Взаємопов'язаний із нульовим підметом присудок звичайно виражений дієсловом у формі другої особи однини і множини теперішнього і майбутнього

часу, а також наказового способу, напр.: “Вік **живи**, вік **учись**” (Нар.тв.); “**Посієш** вчасно, **збереш** рясно” (Нар.тв.); “Чесне діло **роби** сміло” (Нар.тв.); “Удосвіта **встанеш** – більше діла **зробиш**” (Нар.тв.); “Лежачого **не б’ють**” (Нар.тв.); “Як парость виноградної лози **плекайте** мову” (М.Рильський); “О, **не бійтесь** **ступать** на гартовані грозами леза” (Н.Забіла); “**Шануйте** здобуте трудом поколінь, **помножте** його у пошані” (М.Нагнибіда). Узагальнено-особові речення з лексично не вираженим підметом взаємодіють з формально-синтаксичним варіантом цих речень – узагальнено-особовими реченнями з підметом, який виражений займенниковими іменниками: **ти, ви, всякий, кожен, ніхто** та іншими, пор.: “**Не вчи** орла **літати**” (Нар.тв.) → Ти **не вчи** орла **літати**; Ви **не вчить** орла **літати**; Ніхто **не вчить** орла **літати**.

Щодо позицій головних членів речення визначаються позиції другорядних членів речення, які відповідно до різновидів підрядного зв’язку – прислівного і детермінантного – поділяються на два формально-синтаксичні класи: прислівні другорядні члени, тобто компоненти, залежні від слова, і детермінантні члени, залежні від предикативної основи простого речення. Диференційними синтаксичними ознаками другорядного члена речення є: його синтаксична периферійність, яка виявляється в неможливості формувати предикативний центр речення, тобто елементарне з формально-синтаксичного боку просте речення; підрядний зв’язок або з підметом, або з присудком, або з іншим другорядним членом речення, або з предикативним ядром; поєднання з іншими членами трьома формами – формами узгодження, керування, прилягання [61, с.76]. За формально-синтаксичними і формально-морфологічними ознаками проходить диференціація другорядних членів речення. В основі розрізнення прислівних другорядних членів і другорядних членів-детермінантів лежить залежність від слова і від предикативного ядра. Позиція другорядного члена речення розчленовується на дві основні субпозиції – субпозицію прислівного другорядного члена речення і субпозицію другорядного члена-детермінанта. Позиція прислівного другорядного члена речення включає підпорядковані їй субпозиції нижчого рангу з урахуванням додаткових формально-граматичних ознак.

Форми підрядного зв'язку: узгодження, керування і прилягання є важливими додатковими ознаками прислівного підпорядкування. За власне-синтаксичним різновидом класифікації розрізняємо узгоджені, керовані і прилягаючі другорядні члени речення. Враховуючи частиномовний характер опорного слова, виділяємо приіменникові, придієслівні, приприкметникові і приприслівникові другорядні члени речення (синтаксико-морфологічний різновид класифікації).

Узгоджені другорядні члени речення залежать від опорного іменника і набувають від нього форм роду, числа і відмінка. У позиції узгодженого компонента вирізняємо спеціалізовані на вираженні узгодження прикметники і дієприкметники (віддієслівні прикметники). Речення з прикметниковими і дієприкметниковими присубстантивними словами належать до неелементарних простих речень, тобто становлять об'єднання двох або більше елементарних речень, напр.: **Мати була сумна + Мати проводжала сина ← Сумна мати проводжала сина.** Узгоджені компоненти використовуються при опорному іменникові, відображаючи властиві йому форми відмінка, числа і роду, напр.: “Засніженим шляхом **пролетів** вершник” (В.Кучер); “Він **лікував** годиннички куповані” (Л.Костенко); “Маленькі, геть пухнасті, тендітні яблучка **пахтіли** зелом” (В.Шевчук).

У традиційній граматиці керування визначається не на синтаксичній, а на морфологічній основі і виступає як спосіб підрядного зв'язку, за якого опорне слово вимагає від залежного відповідної відмінкової або прийменниково-відмінкової форми. Оскільки підкреслюється, що кожна відмінкова або прийменниково-відмінкова форма, підпорядковуючись опорному слову, є керованою, то межі керування значно розширюються і входять у сферу прилягання. І.Р.Вихованець вважає, що питання про особливості керування, його відмінність від прилягання повинно розв'язуватися на основі синтаксичних критеріїв. “Вихідним поняттям при розгляді кваліфікації явищ керування, – зауважує вчений, – стає поняття синтаксичної позиції. Якщо синтаксична позиція якихось компонентів тотожна, то ця тотожність не зникає за різної морфологічної якості даних компонентів, тобто компонентів, якими керує те саме опорне слово. Пор.:

люблю читання і люблю читати, де маємо типову позицію керованого знахідного відмінка, яка у другому випадку заступається керованим інфінітивом. Синтаксичним критерієм для розмежування керованих і некерованих другорядних членів речення має бути синтаксична позиція, зумовлена тільки семантико-синтаксичною валентністю предикатного слова (переважно дієслова). Валентність точно окреслює межі керування, зараховуючи до нього тільки ті залежні синтаксичні компоненти, які вимагаються лексико-граматичною природою керуючого слова” [61, с.78].

Валентна рамка керуючого слова зберігається, коли в тотожній синтаксичній позиції замість власне-іменників використовуються невластиві іменники або елементи неіменникового характеру. Будь-який компонент, перебуваючи у зумовленій семантико-синтаксичною валентністю позиції, набуває часткового ступеня субстантивації. Сполучення з власне-іменниковими чи невластиві іменниковими компонентами не змінює кількості керованих предикатом позицій, пор.: **люблю дітей і люблю малювання, люблю малювати**. Для наведених конструкцій характерна та сама правобічна валентність і одна позиція керованого компонента.

Для української мови типовою є правобічна позиція керованого компонента, тоді як лівобічна стосується явищ координації, регульованої предикативним зв'язком (двобічним зв'язком, взаємозв'язком) підмета і присудка як головних членів двоскладного простого речення, пор.: **Прочитав книжку і Книжка прочитана**. Результат трансформації вихідних елементарних речень зумовлює виникнення лівобічної позиції керованого компонента, напр.: **Дівчина сумує → Дівчині сумно; Він не сидить → Йому не сидиться; Бабуся радісна → Бабусі радісно**. Суб'єктні синтаксеми в односкладних реченнях репрезентують лівобічні керовані другорядні члени речення.

Центральність або периферійність другорядного члена речення при багатовалентних предикатах залежить від семантичної природи синтаксем, що перебувають у позиції цього другорядного члена. У правобічній валентності найцентральнішу позицію займає об'єктна синтаксема, яка найтісніше поєднана з предикатом. Слабший зв'язок з опорним дієсловом має адресатна синтаксема. Більш послаб-

леним порівняно з адресатною синтаксею підрядним зв'язком характеризується локативна синтаксема напрямку. Найпериферійніша позиція належить інструментальній синтаксемі.

Керовані другорядні члени речення відображають тісніші порівняно з узгодженими і прилягаючими другорядними членами речення зв'язки залежного і опорного компонентів речення. Вони становлять ядро прислівних другорядних членів речення, оскільки ці компоненти опосередковані семантико-синтаксичною валентністю предиката і тісно пов'язані з семантико-синтаксичною і формально-синтаксичною структурами речення. Прислівні керовані другорядні члени речення вказують на механізм взаємодії семантичного і формального синтаксису, а також стосуються найбільш регулярної сполучуваності слів. Прислівні другорядні члени речення, поєднуючись з опорним словом формою прилягання, становлять найпериферійнішу ланку прислівного підпорядкування. Ці компоненти поєднуються з опорним словом вільним, формально і семантично не зумовленим зв'язком, який виникає внаслідок перегруповування синтаксичних залежностей, згортання компонентів речення, синтаксичного ускладнення конструкцій.

Другорядні члени речення, прилягаючи до опорного слова, становлять найпериферійніші прислівні елементи речення. Формування їх здійснюється різними шляхами і пов'язане з об'єднанням двох або більше елементарних простих конструкцій в одне просте ускладнене речення. Нерідко в позиції прилягання виступають відмінки, які валентно не пов'язані з опорними власне-іменниками, і визначаються як прилягаючі другорядні компоненти. Родовий посесивний відмінок, що залежить від іменника предметного значення, є найпоширенішим відмінком, уживаним у функції прилягаючого члена речення, напр.: **Лекція професора прочитана творчо; Листя осики тремтіло; Натовп людей хвилювало.**

Керовані другорядні члени речення в синтаксичній системі української мови виступають основою прислівного підпорядкування компонентів. Вони здійснюють необхідний семантичний і формальний зв'язок поєднуваних підрядністю компонентів. Узгоджені другорядні члени речення вказують на тісний формальний зв'язок залежного і опорного

компонентів та виявляють синтаксичне ускладнення субстантивних компонентів вихідного елементарного простого речення. Другорядні члени речення, які поєднуються з опорним словом формою прилягання, складають найпериферійнішу групу прислівних компонентів. Цей зв'язок здійснюється на базі взаєморозташування членів речення.

Детермінант як другорядний член речення характеризується залежністю не від окремого слова, а від предикативного ядра (присудково-підметової основи речення з валентно пов'язаними з присудком другорядними членами речення або головного члена односкладних речень з його валентним потенціалом).¹⁶ Синтаксичну автономність детермінантів засвідчує їх слабкий підрядний зв'язок із предикативним центром. У формально-синтаксичному плані позиція детермінантів щодо центральної позиції підмета і присудка, головного члена односкладних речень, а також щодо валентно пов'язаних із предикатом прислівних другорядних членів речення і навіть щодо прислівних другорядних членів речення невалентного типу є найбільш периферійною.

Виділення детермінантів як другорядних членів речення є проблемним питанням у сучасній лінгвістиці. Термін “детермінант” ввела у східнослов'янське мовознавство Н.Ю.Шведова. Дослідниця вважає детермінанти такими одиницями, які не вимагаються категоріальними властивостями окремого слова, а виступають як особлива синтаксична категорія рівня речення і являють собою поширювачі цілого речення [227, с.80-81, 90-93; 228, с.32-36; 229, с.42; 231, с.67-70]. Н.Ю.Шведова також підкреслює, що детермінанти можуть виступати необхідним компонентом семантичної структури речення, але факультативним компонентом формально-граматичної структури речення [231, с.75]. Конструктивно обов'язковим або факультативним членом речення називає детермінанти В.П.Малашенко [127, с.52-54, 55-57, 59-61]. Е.Кржижкова вважає, що переважна більшість просторових, часових і причинових детермінантів виникає як результат редукції або номіналізації підрядної частини складнопідрядного речення [112, с.40, 48; 251, с.510]. І.Р.Вихованець, досліджуючи природу другорядних детермінантних членів речення, зазначає, що передусім “повинно йтися про визначальні їх формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні

особливості, про відмежування їх від форм, прислівний зв'язок яких зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю предиката, а особливо від форм, що поєднані з опорним словом невалентним, вільним підрядним зв'язком [61, с.83]. Вчений зауважує, що синтаксичну природу детермінантів великою мірою відбиває характер перетворень вихідних реченневих побудов у член речення. Він визначає такі три основні групи детермінантних другорядних членів речення: 1) просторові детермінантні члени речення, які звичайно ґрунтуються на вихідних підрядних частинах з локативними дієсловами у складнопідрядних реченнях; 2) детермінантні другорядні члени речення з темпоральним значенням, значенням причини, мети, умови, з допустовим значенням тощо, які співвідносні з відповідними функціональними різновидами підрядних частин складнопідрядних речень; 3) детермінантні другорядні члени речення із значенням протиставлення, включення/виключення та інші, які утворюються на базі однієї з сурядних частин складносурядного речення і характеризуються найбільшою глибиною перетворень стосовно вихідної реченнєвої одиниці [Там само, с.84-86].

До першої групи детермінантів відносимо детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-відмінковими формами і морфологізованими прислівниками, напр.: “Осінній місяць **пярв** Останні чари літа у зди-чавілім Старезнім парку” (Є.Маланюк); “У тихому й затиш-ному куточку палацу, влаштувавшись на вивезеній із Гам-бурга саф’яновій канапі, жінки довго **гомоніли** віч-на-віч” (І.Наніїв); “В долонях квітки капельки роси, мов лінзи, ізсередины **засвітились**” (В.Мороз); “Над південною Атлан-тикою знову **буяла** гроза” (Б.Сушинський); “Надворі вже другий тиждень **шумлять** дощі” (Ю.Мартич).

Друга група є найпродуктивнішою групою детермінантів, що засвідчується більшою морфологічною різновидністю їх форм. Сюди входять прийменниково-відмінкові форми, дієприслівники, власне прислівникові форми, відмінкові форми обставинної семантики, напр.: “Після лекцій вдяч-ний директор **запросив** Івана до своєї брочки – поїхали огля-дати поля” (А.М’ястківський); “Так і Сивоок після бага-тоденного блукання по лісі, голодного, виснажливого й без-надійного, вперше **опинився** на узліссі” (П.Загребельний);

“Коли ж батюшка, відслуживши свої богослужби, **поїхав** доживати віку до дітей, Матвій щиро пожалкував за ним” (М.Стельмах); “Законоучитель обіцяв сьогодні ж все переказати настоятелю Сретенської церкви” (В.Левін); “Після дворічної розлуки письменник вперше **ступив** на рідну українську землю” (І.Семенчук). Перетворення підрядної частини складнопідрядного речення на детермінантний другорядний член речення, виражений прийменниково-відмінковими сполуками або дієприслівниками, становить звичайне явище у синтаксичній системі сучасної української мови. Вторинні предикатні синтаксеми з детермінантною функцією утворюються внаслідок номіналізації або інших видозмін підрядних частин складнопідрядного речення. Предикат підрядної частини переходить у віддієслівний або у відприкметниковий іменник, або дієприслівник, або власне-прислівник, або відмінкову адverbіальну форму. У семантико-синтаксичному плані найбільшу відповідність між підрядними детермінантними частинами складнопідрядного речення і детермінантними компонентами простого ускладненого речення відображають детермінантні прийменниково-відмінкові форми, у яких семантико-синтаксичні відношення між детермінантом і іншою частиною простого ускладненого речення передає прийменник, напр.: **Голос дівчини тремтів, бо вона переживала – Від переживання голос дівчини тремтів.**

Третя група детермінантів характеризується меншою продуктивністю. Перетворюючи сурядну частину складно-сурядного речення у детермінант, сурядний зв'язок замінюється на підрядний, а сурядні сполучники, які передають відповідні семантико-синтаксичні відношення у складносурядному реченні, втрачаються. Вираження цих семантико-синтаксичних відношень припадає на вторинні прийменники типу **крім**, за **винятком**. Наприклад, трансформація складносурядного речення з протиставними відношеннями між сурядними частинами у просте ускладнене речення з детермінантом у функції виключення проходить так: **Усі працювали, але не працювала хвора дівчина → Усі працювали, крім (за винятком) хворої дівчини.**

Різниця між простим ускладненим реченням з детермінантними другорядними членами речення і елементарними простими реченнями полягає в тому, що детермінанти не є

другорядними членами речення, зумовленими семантико-синтаксичною валентністю предиката. Детермінанти відрізняються і від прислівних валентно не пов'язаних членів речення, оскільки залежать не від окремого слова, а від предикативного центру речення в цілому. Вони поєднані з предикативним ядром слабким підрядним зв'язком, його формою приляганням.

Специфічний периферійний різновид у сукупності другорядних членів речення становлять другорядні опосередковані члени речення, які визначають на основі опосередкованого підрядного зв'язку. Характеризуючи структуру “опорний компонент + залежний компонент (опосередкований)”, необхідно зазначити, що цей зв'язок є синтаксично нерівноправним щодо поєднаних ним членів речення, оскільки залежний член речення підпорядковується опорному і через посередництво опорного компонента поєднується з третім членом речення або з предикативним ядром. Цей зв'язок не бере участі у формуванні формально-синтаксичної основи речення, вводячи до складу простого речення периферійний компонент, його утворення відбувається внаслідок згортання простого речення як частини складних конструкцій у залежний опосередкований компонент, напр.: **Ми стояли тут + Ми стояли біля воріт** → **Ми стояли тут, біля воріт**. У таких реченнях згортаються тотожні для двох об'єднуваних в ускладнене просте речення вихідних простих речень лексичні елементи. Основні позиції другорядних опосередкованих членів речення створюються предикативним і підрядним зв'язками, зумовленими насамперед семантико-синтаксичною валентністю предиката.

За своїм лексичним значенням виділяємо другорядні опосередковані члени речення просторової і темпоральної семантики. Просторова семантика другорядних опосередкованих членів речення уточнює опорні детермінантні члени, які вирізняються своєю семантичною неокресленістю, напр.: “На луках, понад Ташанню, густими хвилями **перекочувався** туман (Григорій Тютюнник); “І постріл останній на землі **пролунає** саме тут, на плацдармі, після чого настане тиша свята, всепланетарна” (О.Гончар); “А там, за річкою, **сплелися** парубочі дзвінки, розгонисті, гарячі голоси” (М.Рильський); “Праворуч, за десятки, може, й сотні кіло-

метрів, **стоять** мовчазно темно-сині Карпати в клубках срібних, сліпучо-білих хмар” (О.Гончар); “Сержант Кравчина **стоїть** по коліна в воді, а на березі, на мокрім холоднім піску, стоять його бойові товариші” (О.Довженко). Для другорядних членів темпорального значення, які споріднені з просторовим значенням, характерне поєднання зі словами часового значення. Опорні слова звичайно стоять у детермінантній позиції речення, напр.: “Вранці, ще до схід сонця, в табір **прибула** машина з гарячим, щойно з пекарні хлібом” (О.Гончар); “Сьогодні вранці, під час перерви, ... Олег **кинувся** нагору, до його кімнатки (О.Донченко); “**Загинув** гвардії капітан Володимир Шостенко в день найрадіснішого свята – дев’ятого травня 1945 року – в останньому бою на північній околиці Праги” (Ю.Щербак). Другорядні опосередковані члени речення є найбільш зовнішніми поширювачами простого речення. Вони доповнюють частково окреслений зміст синтаксем, надаючи їй необхідної значеннєвої викінченості.

§8. Особливості синтаксичної сполучуваності і семантико-синтаксичної валентності

Сполучуваність – проміжна категорія, яка лежить у площинах лексики, фразеології, морфології, синтаксису, стилістики. Основним критерієм визначення сполучуваності є її відповідність змістові, семантиці. Врахування семантико-синтаксичних зв'язків слова забезпечує відображення об'єктивної дійсності у мовних вимірах. Валентність не тотожна сполучуваності, яка властива будь-якому повнозначному слову. Досліджуючи сполучувальні можливості окремих частин мови, деякі мовознавці не вживають терміна “валентність”, замінюючи його термінами “сполучуваність”, “сполучувальна потенція”, “сполучувальна значущість” [8, с.35-50]. Валентність – це значно більше ніж властивість вступати у синтаксичні відношення [103, с.20]. Вона передбачає значення слова або вміщує в ньому вказівку на необхідність заповнення його гнізд словами певних типів у реченні, відповідними партнерами за семантичним навантаженням.

Валентність як потенційна ознака віртуальної одиниці [110, с.81] є не тотожною сполучуваності слова як сукупності синтагматичних потенцій слова. Хоча сполучуваність виступає як реалізована валентність, це поняття є ширшим від поняття валентності, оскільки сполучуваність як різновид дистрибуції включає валентні і невалентні зв'язки, охоплює сурядний і підрядний зв'язок. Сполучуваність властива будь-якому слову, а валентність виступає характерною ознакою тільки тих лексем, які завдяки своєму лексичному значенню здатні підпорядковувати собі інші слова [82, с.18].

Мовну валентність необхідно відрізнити від: 1) основного значення слова; 2) полісемії; 3) невалентної сполучуваності окремих мовних елементів; 4) парадигматичної і 5) синтагматичної множинності мовних елементів; 6) контексту і тим самим 7) дистрибуції.

Визнання системності мови у всьому обсязі її функціонування передбачає системність зв'язків між її елементами, що стало одним із підходів до вивчення валентності як закономірності цих системних зв'язків. Увага, яка приділяється синтагматичному аспекту мови, лінійній протилежності

знаків, пов'язана з вивченням тих же закономірностей [147, с.12]. Поняття рівня, на якому йде членування мови за одночасної взаємодії рівнів, сприяло розвитку теорії валентності, яка передбачає певний перетин граматики і лексики.

Семантико-синтаксична валентність відображає той факт, що ознакові слова (як єдині носії валентності) вимагають певних контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками і виключають інших контекстних партнерів із іншими семантичними ознаками. Відбір відповідних партнерів здійснюється на основі відповідності або невідповідності семантичних ознак обох поєднуваних семантично опорного і семантично залежного елементів (з лінгвістичного погляду), які у свою чергу мотивовані явищами дійсності (екстралінгвістично) [197, с.155-156]. Контекстні партнери не мають довільного сполучення з ознаковими словами. Семантико-синтаксична валентність, заповнюючи відповідну кожному ознаковому слову кількість залежних семантичних позицій, яка строго регулюється семантичною сумісністю певного слова (залежно від частин мови), формує предикатну структуру речення [122, с.31-37; 64, с.25-26]. Вона означає здатність ознакових слів сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) елементами, мати певне число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи.

Грамматична категорія валентності належить до специфічних дієслівних категорій. З нею пов'язані синтаксичні характеристики слова. Семантико-синтаксичну валентність слід розглядати у протиставленні формально-синтаксичній валентності.

У всіх частинах мови насамперед слід розрізняти активну і пасивну валентність. Під активною валентністю розуміється здатність підпорядковуючого слова мати при собі певні відкриті позиції, які заповнюються залежними від нього словами. Пасивна валентність означає, що залежні слова приєднуються до підпорядковуючих слів, заповнюючи при них відкриті позиції. Підпорядковуючі слова, які мають відкриті позиції і яким притаманна активна валентність, називають носіями валентності, а залежні слова, що заповнюють відкриті позиції, називають валентними партнерами. Сполучуваність слів у реченні відбувається через взаємодію активної ва-

лентності підпорядковуючих слів і пасивної валентності залежних слів. Дієслова й іменники (маються на увазі іменники-назви предметів) мають у структурі мови протилежні семантико-синтаксичні ознаки: дієслово – має тільки активну валентність, іменники-назви конкретних предметів – пасивну валентність.

Семантико-синтаксична валентність як системна семантично передбачувана сполучуваність слів перебуває в точці перетину синтаксису і лексичної семантики. У синтаксичних одиницях-конструкціях – реченні і словосполученні – лексичним значенням слова задано найбільш суттєві умови сполучуваності його з іншими словами. Валентна сполучуваність слів у реченні здійснюється завдяки взаємодії активної валентності підпорядковуючих ознакових слів (переважно дієслів) і пасивної валентності залежних слів (у типових випадках іменників-назв конкретних предметів).

Між валентно-зв'язаними і валентно-незв'язаними членами речення – двома полярними зонами сполучуваності – перебуває проміжна зона сполучуваності, яка виникає за синтаксичного перетворення валентно-зв'язаних компонентів.¹⁷

В українській мові дієслова вимагають не більше семи залежних іменників – це максимальний вияв валентності. Мінімальна сполучуваність дієслова – тільки один залежний іменник. До одновалентних відносимо також специфічні предикати з нульовою валентністю, які не вимагають жодного іменникового компонента, вказуючи при цьому на лексично не виражений суб'єкт стану.

Кількість керованих предикатом іменникових компонентів може визначатися по-різному, адже залежно від ступеня диференціації виділяємо різну кількість валентних позицій. Візьмемо для прикладу локативні позиції, які заповнюють компонентами на позначення: 1) вихідного пункту руху, 2) шляху руху і 3) кінцевого пункту руху. Якщо йти шляхом високого ступеня диференціації локативних значень, то в українській мові виділяють семивалентні дієслова, і, навпаки, інтегруючи локативні компоненти в один, констатуємо, що валентність не виходить поза межі п'яти позицій.

Також необхідно виділити обов'язкову і факультативну валентність. Відсутність обов'язкової синтаксеми порушує

граматичність і комунікативність речення. З факультативними синтаксемами маємо справу тоді, коли слово вимагає заповнення не всіх можливих, а хоча б однієї з двох чи більше різних позицій. Всі слова, виходячи з їх семантики, можна описати за кількістю обов'язкових і факультативних синтаксем, за їх синтаксичним статусом і синтаксичними ознаками, тоді як вільні поширювачі (валентно-непов'язані члени висловлення) можна описати лише на основі аналізу численних текстів [111, с.27-28]. Обов'язкова валентність окремої одиниці не завжди відповідає обов'язковій сполучуваності, а факультативний компонент семантичної моделі не завжди постає факультативною сполучуваністю. Необхідно розрізняти валентність слова, з одного боку, і сполучуваність – з іншого. У працях мовознавців для позначення цього факту використовують різні терміни: семантичне і синтаксичне керування (Ю.Д.Апресян); формальна і змістова валентності, або “поверхнева” і “глибинна” валентності (С.Д.Кацнельсон); семантичні і синтаксичні валентності; реляційна і конфігураційна валентності (Б.А.Абрамов, Н.І.Філічева); “зовнішня” і “внутрішня” валентність (О.М.Соколов) [19; 103; 2; 218; 219; 187].

У сучасній мовознавчій літературі виділяють різні види сполучуваності: фразеологічну, лексичну, морфолого-синтаксичну, поняттєву, стилістичну. Традиційно вирізняють лексичну (семантичну) і синтаксичну сполучуваність. В основу цього розмежування покладено лексичні і граматичні елементи значення слова.

Синтаксична сполучуваність передбачає, що синтаксичні відношення існують не як абстрактна сітка відношень, а як природні зв'язки між конкретними елементами, які наповнені конкретним значенням. Слова однієї частини мови, як правило, мають спільні риси сполучуваності. Сполучуваність визначається такими категоріями різних частин мови, як рід, число, відмінок, час. Важливий показник сполучуваності – обов'язкова закріпленість місця. Наприклад, препозиція прикметника виділяє його атрибутивні функції, постпозиція – як можливий засіб надання йому предикативного значення.

Сполучуваність притаманна будь-якій лексемі, а семантико-синтаксична валентність характерна лише для слів,

лексичне значення яких вимагає залежних іменникових компонентів. Валентність відображає семантико-синтаксичні відношення, але визначається головним чином семантичною структурою слова.

Семантико-синтаксична валентність є центральною синтаксичною категорією дієслова. Вона визначає зумовлені семантикою сполучувальні можливості дієслова з іншою частиною мови – іменником. Якщо семантико-синтаксична валентність визначається на рівні семантичної структури слова і пояснюється наявністю в його значенні відповідних сем, то сполучуваність слова створюється в лінійній структурі, де слово має можливість відкривати при собі “вільні місця”, які мають бути заповнені. Кількість “вільних” місць залежить не тільки від кількості семантичних валентностей, а й від способу їх поверхневого становлення і від морфологічного оформлення. Зберігаючи своє значення і семантичну модель, слово може відкривати на поверхневому рівні різну кількість “вільних місць” у різних випадках свого вживання. Дієслово, наприклад, маючи одну семантичну модель, може реалізувати її декількома сполучувальними формами.

Отже, синтаксична сполучуваність може відображати різноманітні відношення, тоді як семантико-синтаксична валентність постає складником сполучуваності, відбиває специфіку синтагматики, ілюструє міжрівневі переплетення, співвіднесення з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мови. Валентності притаманний вибірковий характер, тому вона виступає видовою величиною щодо родового поняття сполучуваності.

§9. Лівобічна і правобічна валентність дієслова

У структурі сучасної української мови необхідно розрізняти лівобічну і правобічну валентність дієслова. Лівобічна валентність дієслова репрезентована суб'єктним субстанціальним компонентом, який необхідний як для одновалентних дієслів, так і для дієслів, що характеризуються багатовалентністю. У системі мови закріпилося відповідне місце суб'єктного субстанціального компонента. Як правило, він стоїть перед дієсловом, і тому ми можемо визначати лівобічну валентність дієслова. Наявність суб'єктної синтаксеми у лівобічній позиції притаманна всім дієсловам сучасної української мови, виняток становлять лише дієслова з нульовою валентністю, у яких лівобічна суб'єктна валентність є лексично не вираженою, пор.: “Косарі **вмиваються** до сонця Чистою, студеною водою” (М.Рильський); “Зорі **яскравішають**” (О.Гончар); “Лиш тоді, як танкісти **промчаться** по полю ... шаблі-гартуванці **дзвенять** під руками” (А.Малишко); “...надворі уже видно чи **розвидняється**” (О.Донченко); “Знов стало **накрапати**” (Є.Гуцало). Лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми звичайно оформлює називний відмінок.

Правобічні іменникові компоненти диференціюються на такі синтаксеми: об'єктну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної правобічної іменникової синтаксеми залежить від валентності дієслова. Так, наприклад, двовалентні дієслова характеризуються правобічною позицією об'єкта або локатива; тривалентні дієслова – позицією об'єкта, адресата або інструменталія; чотиривалентні дієслова – позицією об'єкта, адресата, інструменталія або локатива; п'ятивалентні дієслова – позицією об'єкта, інструменталія і локатива; шестивалентні дієслова – позицією об'єкта, адресата і локатива і семивалентні дієслова – позицією об'єкта, адресата, інструменталія і локатива, напр.: “Оленка й надалі **стояла** на ганку” (Ю.Мушкетик); “**Стругав** (бондар)(інструментом) клепки для бочок і цебрів” (В.Шевчук); “... якийсь там гетьман чи отаман **копав** (лопатою) нечувані скарби” (Л.Костенко); “Орися закрила руками об-

личчя і наосліп **вискочила** з хати (на вулицю) (через сіни)” (Григорій Тютюнник); “**Принесу** до хати чорнобривці (з саду) (для матері) (через подвір’я)” (В.Ткаченко); “Батько часто **розповідав** дітям епізоди з української історії і **показував** ті місця на Корсунщині” (В.Шечук); “Вона ж йому **подарувала** книжку “Кобзар” Шевченків” (М.Рильський). Правобічні позиції відповідних компонентів позначають непрямі відмінки. Залежачи від семантичного навантаження дієслова, кількість керованих предикатом правобічних іменникових компонентів може визначатися по-різному. Дієслово в українській мові характеризується лівобічною і правобічною валентністю. Кількість правобічних субстанціальних синтаксем може бути різною, тоді як лівобічна позиція репрезентована однією суб’єктною позицією субстанціальної синтаксеми. У конкретному значенні лівобічна і правобічна валентність є постійною величиною для дієслова, хоча це не означає, що всі валентності, потенційно закладені в його семантиці, виражаються спеціальними синтаксемами в поверхневій структурі речення. У кожному конкретному випадку реалізуються лише ті необхідні субстанціальні синтаксеми, актуалізації яких потребує відповідне дієслово. У мовленні цей закріплений мовною системою порядок розташування лівобічних і правобічних компонентів зазнає різних модифікацій. Лівобічна і правобічна валентність дієслова відбиває структуру мови, а не мовлення, і звичайно лівобічні і правобічні компоненти у реченнєвій мовленнєвій конструкції можуть переміщатися.

РОЗДІЛ II

Лівобічна валентність дієслова

§1. Лівобічні субстанціальні синтаксеми одновалентних дієслів

Лівобічні субстанціальні синтаксеми одновалентних дієслів виражені суб'єктною синтаксемою. Суб'єктна синтаксема здебільшого поєднується з дієсловами, які представлені наступними групами: 1) заняття: *адвокатувати, адмініструвати, акторствувати, акторувати, бондарювати, бортникувати, вівчарити, вівчарювати, візникувати, головувати, гончарювати, директорувати, кашоварити, ковалювати, кочегарити, кравцювати, куховарити, кушнірувати, лимарювати, лікарювати, лісникувати, лоцманувати, маклерствувати, маклерувати, мельникувати, начальствувати, пастухувати, пастушити, писарювати, пічникувати, професорувати, режисерувати, ректорувати, ремісникувати, репортерувати, різникувати, ріпникувати, секретарювати, скотарювати, слюсарювати, теслювати, теслярювати, учителювати, фурманити, чоботарювати, шахтарювати, шевцювати, шинкарувати, шорникувати, шоферувати і под.; 2) уміння, захоплення, уподобання: *відьмити, відьмувати, відгосподарювати, відрибалити, господарити, господарювати, дворушничати, загосподарювати, зашахраювати, злодіювати, комікувати, меценатствувати, нагосподарювати, нахазяйнувати, нашахраювати, нянькувати, партизанити, погосподарювати, рибалити, римарювати, хазяйнувати, чаклувати, шарлатанити, шахрувати, шахраювати та ін.; 3) віковий стан людини: *бабувати, джигітувати, дівочити, дівочитися, дієвати, допарубкуватися, забабіти, збабіти, здієвати, легіювати, парубкувати, парубочити, передієвати, подієвочити, подієувати, помолодикувати, попарубкувати, продієувати, розпарубкуватися і под.; 4) соціально-побутовий стан людини: *батракувати, батрачити, босякувати, бояринувати, бродяжити, бурлакувати, відцарювати, війтувати, воєводити, володарювати, гайдамачити, гайдамакувати, газдувати, городникувати, гетьманувати, диктаторствувати, жебракувати, жебрати, жебрачити,****

жебрувати, запановувати, запанувати, зацарювати, зациганити, княжити, князювати, королювати, кулакувати, кулачити, наймитувати, наймичкувати, опришкувати, отаманити, отаманувати, паніти, паломничати, побурлакувати, покняжити, понаймитувати, пробурлакувати, пронаймитувати, рекрутувати, царствувати, царити, царювати, цісарювати і под.; 5) фізичний стан людини: вичунювати, вичуняти, відхворіти, занудити, заслабіти, ослабнути, заслабти, знобити, кашляти, лихоманити, марніти, млоїти, мліти, недужати, нудити, обомлівати, домліти, опритомніти, ослабнути, ослабти, перенудити, трясти та ін.; 6) психофізичний стан людини: бадьоритися, божеволіти, бравувати, вагатися, веселитися, веселішати, дуріти, заїкатися, знемогти, мучитися, німіти, нервувати, нудьгувати, радіти, старіти, стомитися і под.; 7) вираження кольорової гами: багритися, багріти, багрянити, біліти, білітися, білішати, блакитніти, блакитнішати, буріти, буряковіти, відбіліти, вижовтитися, вижовтіти, відзеленіти, вчорніти, голубіти, голубішати, жовкнути, жовтіти, жовтішати, забагровіти, забагрянити, забіліти, заголубіти, зазеленіти, зазолотіти, зарожевіти, засивіти, засиніти, засіріти, засріблитися, зачервоніти, зачервонішати, зачорніти, збагровіти, збагрянити, збуряковіти, зголубіти, зеленіти, зеленішати, жовтіти, золотіти, золотішати, пережовкнути, поголубіти, поголубішати, пожовкнути, пожовтіти, позолотіти, прожовкнути, рижіти, рожевіти, рябіти, рябітися, ряботіти, рябішати, синіти, синішати, сіріти, сірішати, червоніти, червонішати, чорніти, чорнішати тощо; 8) стосунок до зміни зображення: блистіти, блищати, блідніти, бліднішати, бліднути, блякнути, заблискати, заблискотіти, заблиснути, заблистіти, заблищати, замайоріти, замерехтіти, запалахкотати, засяяти, заяскріти, заяснішати, лискотіти, лисніти, маячити, мерехтіти, мигкотіти, мигтіти, переблискувати, проблискотати, проблискотіти, проблискувати, проблиснути, проблистіти, проблищати, яскравіти, яскравішати, яскрити, яскріти і под.; 9) перетворення, виникнення нової ознаки, посилення ознаки чи якості: в'янути, гіркнути, дужчати, засихати, іржавіти, рідшати, солодишати, твердішати, тверднути, шершавіти, черствіти та ін.; 10) вигук: агукати, ахати, ахкати, вйокати, вйокнути, гавкати, гавкнути, гикати, гикнути, гиркати, гойкати, гой-

кнути, горланити, горлати, горлопанити, гугукати, дакнути, егекати, екати, заахати, забасувати, загаласувати, загейкати, заголосити, загорлати, загугнявити, загукати, зайокати, занукати, заойкати, заохкати, зататакати, заулюлюкати, заухати, нокати, нукати, нукнути, ньокати, ньокнути, ойкати, ойкнути, ойойкати, окати, погейкувати, тпрукати, тпрукнути, тпруськати, тпруськнути і под.; 11) звуки, властиві птахам, тваринам, комахам: бекати, бекнути, вищати, вити, витьохкувати, вищебечувати, відскрекотати, відскрекотіти, відсюрчати, відтуркотіти, відцокувати, відцокотіти, відцебетати, воркотати, воркотіти, воркувати, гавкати, гавкнути, гавкотіти, гагакати, гарчати, герготати, гогнути, гоготати, гоготіти, деренчати, деренькотати, деренькотіти, дерчати, дзижчати, дзявкати, загавкати, загавкотіти, загарчати, загелгати, загелготати, загелготіти, загоготати, загоготіти, задеркотати, задеркотіти, закаркати, закахкати, заквакати, заквилити, заквокати, закигикати, заклекотати, заклекотіти, закувати, закувікати, закугикати, закукурікати, закудахкати, замекати, замурчати, занявкати, занявчати, запискотати, запискотіти, запирхати, заревіти, заревти, зарокотіти, засичати, заскавуліти, заскавчати, заскиглити, заскрекотати, заскрекотіти, зацокотати, зацокотіти, зацвіркотати, зацвіркотіти, зацвірчати, каркати, каркнути, квакати, квилити, квокати, кигикати, кигикнути, крукати, крякати, кудкудахкати, кукурікати, мекати, мекнути, мувати, муркотати, муркотіти, мурчати, наскрекотати, нацебетати, нявкати, нявкотіти, перецокотати, перецокотіти, пискати, пискнути, пискотіти, перецебетати, підгавкувати, поворкотати, поворкотіти, поворкувати, продзижчати, проквилити, проквляти, прокигикати, прокрятати, скавучати, скрекотати, скрекотіти, теркотати, токотіти, цвірінкати, цвірінкотати, цвірінкотіти, цвірінчати тощо. Суб'єктна синтаксема виражається іменниками-назвами людей, істот або предметів. У реченневих конструкціях дієслова зазначеної вище семантики звичайно поєднуються з іменниками у позиції підмета, напр.: “Усі **шоферують**” (Р.Андріяшик); “**Чумакою** день, **чумакою** два, **начумакував** дива” (В.Коломієць); “Два останні роки **вчителювала** Тетяна Іванівна в селі Котилівці на Гайворонщині” (М.Сиротюк); “Видно, він **тамадував** за столами” (В.Кучер);

“Я ... **продовжую парубкувати**” (О.Чорногуз); “Тут **князювати** стане інший рід” (О.Лупій); “**Плаче** біля печі дитина” (О.Довженко); “Ляля весь час **сміялася**” (О.Гончар); “Роман **червоніє**” (М.Стельмах); “На обрію **зазолотилася** смужка” (Б.Лепкий); “...коні **ржуть, реве** Тяжкий бугай на буйнім пасовищі” (М.Рильський); “...Собаки **гавкають**” (М.Рильський); “І **виє** вовк, ночей моїх соліст” (Л.Костенко); “І **скімлить** пес розумний на порозі” (Л. Костенко); “І соняхи **цвітуть**, і небо **голубіє**” (Л.Назарчук).

§2. Лівобічні субстанціальні синтаксеми двовалентних дієслів

Суб'єктна синтаксема, що позначає носія процесу чи стану, сполучається з двовалентними дієсловами таких семантичних груп: 1) почуттєвий стосунок до особи: *відкохати, відлюбити, відхвилювати, вподобати, захоплюватися, зневажати, кохати, любити, ненавидіти, покохати, полюбити, розкохати, розлюбити, сподобатися, співчувати* та ін. При цих дієсловах суб'єктна синтаксема виражена іменником чи займенником, які позначають особу, напр.: "...але я не хотів вас **образити**" (Й.Струцюк); "**Я жалів** (тебе)" (В.Лазарук); "І Орися **ненавиділа** ... тих людей" (Григорій Тютюнник); "Може, я ще **розлюблю** тебе" (В.Земляк); "...а я тебе **люблю**" (Л.Костенко); 2) стосунок або ставлення до певного об'єкта: *абишувати, авансувати, авізувати, агітувати, акридетувати, активізувати, ангажувати, аплодувати, арештовувати, атакувати, атестувати, бавити, банітувати, балувати, благородити, благословляти, боготворити, божествити, бойкотувати, будити, відвідувати, відкатувати, вимордувати, вишиковувати, вишикувати, вишколювати, вклонятися, всиновляти, гуртувати, довіряти, доліковувати, допомогти, дорікати, дурити, задражнити, закріпостити, заліковувати, замучити, запрошувати, засоромити, капостити, клясти, конвоювати, консультувати, контролювати, кормити, мордувати, мстити, навідувати, навістити, наwerbувати, наwerbовувати, надурити, найняти, обеззброїти, обдурити, обдурювати, обіахрати, переатестовувати, переарештовувати, перемагати, перелякати, перевчити, підлестити, позамордовувати, позаздрити, розбудити, розвеселити, роздягнути, розраховувати* і под. Суб'єктна синтаксема при дієсловах цього типу позначає того, хто виконує активну дію на користь або на шкоду об'єкта і виражається іменниками на позначення осіб. Подібну семантику мають дієслова *англізувати, воєнізувати, колонізувати, мадяризувати, монополізувати, муніпалізувати, обнімчувати, обполячувати, обусурманити, обусурманювати, обуржуазити, орусичити, орусичувати, русифікувати, українізувати* та ін., у поєднанні з якими суб'єктна синтаксема також позначає особу, яка впливає на об'єкт, напр.: "**Я служу**

народові” (Григорій Тютюнник); “Я **осліплю** тебе для тьми” (В.Лазарук); “... ти **відшукаєш** нас” (Л.Кульбак); “А їх (принцес) давно вже **переслідує** страшний безжалісний чаклун” (Л.Костенко); “Після цього розстріляну людину вони **реабілітовували**” (Літ.Україна.– 1994.– 24 листопада); “П.Куліш **звинувачував** гетьмана” (Народна трибуна.– 1995.– 29 вересня); 3) рухи, виконувані неактивними учасниками дії (ними можуть бути частини тіла чи інші предмети): *блимати, блимнути, блискати, блисконнути, блискотати, блискотіти, блиснути, брязжати, брязкати, брязкотати, брязкотіти, брязнути, брякнути, відхитнути, ворушити, гупати, гупнути, грюкати, заворушити, загрюкати, загрюкотати, загрюкотіти, загупати, закліпати, заляскати, заляскотати, заляскотіти, заморгати, заплякати, затарабанити, затупотіти, захитати, зацмокати, калатати, калатнути, кліпати, тіпнути, моргати, моргнути, мотіляти, мотляти, мотнути, мружити, підклацнути, підморгнути, підморгувати, підцмокувати, подвигати, подвиготіти, покліпати, поморгати, помотіляти, похитати, поцмокати, поцмокувати* і под. Суб’єктна синтаксема при цих дієсловах передається іменниками на позначення людей, напр.: “Інокентій ... **виграє** очима, як вовк біля кошари” (Григорій Тютюнник); “А по тому Оксана здивовано **кліпнула** (очима)” (М.Колесник); “Павло мовчки **кивнув** головою” (Григорій Тютюнник); “...рій дітей, схопившись руками, завзято **гунав** ноженятами по пилюці” (В.Шевчук); 4) місцеперебування суб’єкта: *бути, відлежати, відсидіти, відстояти, вилежати, висидіти, устояти, жити, залишатися, залежатися, засидітися, застоюватися, знаходитися, з’явитися, коренитися, лежати, мешкати, опинитися, опинятися, перебувати, перебути, перележати, пересидіти, перестояти, полежати, посидіти, постояти, поселитися, поспочивати, поспочити, прожити, пролежати, просидіти, промешкати, простояти, розташуватися, розташовуватися, сидіти, стояти, юртитися, юртуватися* та ін. Сполучаючись із дієсловами названої вище семантичної групи, суб’єктна синтаксема виражається іменниками-назвами істот або предметів, напр.: “Рано-вранці біля сільської Ради **юртувалося** десятків два підвід” (Григорій Тютюнник); “Того дня Терентій ... **з’явився** у вестибюлі інституту” (О.Круковець); “На березі й досі **лежить** довбаний човен” (М.Стель-

мах); “Біля Руського Лицаря **стояли** табором трактористи” (В.Земляк); “На клуні **стовбичив** промоклий бусол” (Л.Костенко).

У двовалентних конструкціях лівобічну позицію суб’єктної синтаксеми можуть заповнювати: 1) назви осіб: “Ми **подякували** фурманові” (Й.Струцюк); “Князь Ярополк **стояв** біля вікна” (С.Скляренко); “На одному з малих полустанків я **чекаю** поїзда зранку” (Л.Костенко); “І ще й ще **сидів** Ярослав над озерцем” (В.Земляк); 2) назви стихійних сил природи: “Назустріч небо **розсипало** сонячну позолоту” (І.Пільгук); “І ясне сонечко долину **освітило**” (Л.Глібов); “Вирлооке сонце **сідає** на чорну скелю” (Л.Костенко); 3) назви різноманітних предметів: “...на моріжку **височів** горбик недбало приляпаної лопатою землі” (П.Загребельний); “...свіча ... **не розвіяла** тьми” (І.Римарук); 4) назви різноманітних обставин і ситуацій, почуттів, що здійснюють вплив на життя людини: “Хай доленька ясна тобі **щастить**” (І.Кочерга); “Їй **загрожує** смертельна небезпека” (В.Малик); “Шапталою **запанував** спокій” (В.Підмогильний).

§3. Лівобічні субстанціальні синтаксеми тривалентних дієслів

На вираження лівобічних субстанціальних синтаксем спрямовані категоріальні значення особи дієслова і значення називного відмінка іменника. Лівобічні субстанціальні синтаксеми сполучаються з дієсловами, які позначають активну дію, що виконує суб'єкт: *антисептувати, асфальтувати, бальзамувати, барвити, боронити, боронувати, брити, вгородити, вдряпнути, відбатожити, відгострити, відгострювати, віддубасити, віддухопелити, віджарити, відклепати, відклепувати, відкорковувати, відкоркувати, відкреслити, відкреслювати, відкрутити, відкручувати, відкупорити, відкупорювати, відмалювати, відмолотити, відмолочувати, відорати, відорювати, відполіровувати, відтінювати, відтіняти, відточити, відточувати, відтушувати, відтушовувати, відхльостати, відчихрати, відшліфувати, відшліфувати, відшмагати, відшмарувати, відшпарити, вибивати, вибити, виб्रивати, вибрити, вив'язати, вив'язувати, вигантовувати, виглушити, виголити, виголювати, вигострити, вигострювати, викрасити, викрашувати, викраювати, викраяти, викреслити, викреслювати, виклепати, виклепувати, викопувати, виколоти, вилизати, вилизувати, вимайструвати, вималювати, вимальовувати, вимережати, вимолоти, вимолотити, вимолочувати, вимостити, вимоцяти, вимоцувати, винизати, виорати, виорювати, вирисовувати, вирисувати, витирати, вихлебтати, вихльоскувати, вихльостувати, вколоти, вколювати, вкривати, вкрити, вперізувати, вперіцити, врізати, врізувати, врубати, встругати, встругнути, встругувати, втерти, втирати, в'язати, дубасити, дряпонутути, достругати, достригати, досвердлювати, досвердити, дорубувати, додидати, дорізати, дорізувати, дорисувати, допиляти, допилювати, домолоти, домолочувати, жати, забинтувати, завантажити, завантажувати, завісити, зав'язати, зав'язувати, загашувати, загачувати, угороджувати, загородити, закорковувати, закоркувати, зализати, зализувати, змайструвати, замалювати, замальовувати, заретушувати, зарисовувати, зарисувати, зарізати, засипати, заштрихувати, заштриховувати, зв'язати, зв'язувати, дряпнути, здряпувати, зітер-*

ти, зістругувати, зішкребти, зішкрябувати, змайструвати, змалювати, змальовувати, зстругати, зстругувати, зстригати, зстригти, зшкрібати, ізв'язати, ізв'язувати, клепати, колоти, колупати, копати, копнути, креслити, кропити, лініювати, майструвати, малювати, мережити, нав'язати, нав'язувати, надколоти, надклепати, надклепувати, надстругати, настругувати, надсвердлювати, надряпати, надряпувати, накривати, накрити, укреслити, накреслювати, намережати, умережити, нарубати, нарубувати, зрізати, нарізувати, нарисувати, нарити, настругати, настругувати, обв'язувати, огорожувати, обгорнути, зітерти, обкреслити, вкреслювати, обмальовувати, обперезати, обрисовувати, обрисувати, обрубувати, обрублювати, обстругати, обстругувати, пересвердлити, пересвердляти, перестелити, перестеляти, перестругати, перестругувати, пиляти, підбинтувати, підбинтовувати, підв'язати, підв'язувати, повантажити, повив'язувати, позавішувати, позав'язувати, позв'язувати, подорізувати, подоколювати, позрізувати, позрублювати, понав'язувати, понадрубувати, понакреслювати, понадрізувати, понадпилювати, понакривати, понамальовувати, помережити, попереув'язувати, поперерізати, поперерізувати, поперепилювати, поперепиляти, поогорожувати, попідв'язувати, попідмальовувати, попідрубувати, пров'язувати, прокреслити, прокреслювати, простелити, простеляти, простругати, достругувати, протесати, прочеркнути, різати, різонутути, різьбити, розкреслити, розкреслювати, розмалювати, розмальовувати, розліновувати, розлінувати, розпилювати, розпиляти, розрисовувати, розрисувати, розрізати, розсвердлити, скреслити, скріпити, скріплювати, терти, фарширувати, хлестати, хлюстати і под. Суб'єктна синтаксема, як правило, позначає істоти, рідше предмети, які виконують певну дію, напр.: “Матвій ... **стругнув** держало дідовим ножом” (М.Стельмах); “Уляна **знищила** мене поглядом” (Ю.Мушкетик); “Син Коснятина славного того ... човни князівські **порубав**” (І.Кочерга); “Донецькі шахтарі **кололи** німців багнетами і **били** прикладами навідліг, як обушками” (П.Кононенко); “Та все ж спеціальна бригада хірургів та ювелірів зуміла **розрізати** перстень” (О.Круковець).

Суб'єктна синтаксема також сполучається з тривалентними дієсловами, які позначають “давання”, напр.: *адресу-*

вати, видавати, видати, виділити, виділяти, виплатити, виплачувати, висилати, вислати, віддавати, відшаровувати, віддати, відплатити, відплачувати, вручати, вручити, давати, дарити, дарувати, дати, довірити, завдавати, завдати, задарити, задаровувати, задарувати, задарювати, заповідати, заповісти, здарувати, здавати, нагороджувати, нагородити, надарити, надарувати, надаряти, недодавати, недодати, недоплатити, обдавати, обдарити, обдаровувати, обдаряти, обділити, обділяти, передавати, передаровувати, передарувати, передати, передоручати, повіддавати, повиплачувати, подати, надавати, надааровувати, надаарувати, нагороджувати, попередити, присвятити, присвячувати, пропонувати, роздарити, роздаровувати, роздати, розіслати, розсилати, ударувати і под., а також із дієсловами з семантикою “повідомлення”: вибовкнути, вибовкувати, вибовтнути, виказати, виказувати, диктувати, наповідати, нарозказувати, передрікати, переповідати, переповісти, порозказувати, розказати, розказувати, розповідати і т.ін. Суб’єкту синтаксему звичайно виражають іменники-назви осіб, напр.: “...генерал-майор Кульбашний **вручив** йому орден Вітчизняної війни першого ступеня” (Н.Рибак); “...колеги **презентували** мені цей годинник” (О.Круковець); “...боги **подарують** мені у наступній січі життя” (В.Малик); “Рум’янолиций, чорновусий, чорнобровий, волоокий (Яків Маркович) ... **роздавав** подарунки, не забуваючи при тому нікого” (О.Мушкетик); “... ти все **розкажеш** (їм)” (Н.Рибак); “Я теж йому щось **говорила**” (Л.Костенко); “У виконання вічного закону життя, схиливши голову, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, прибитий журбою талант, нехай сам (батько) **продиктує** мені свій заповіт” (О.Довженко).

§4. Лівобічні субстанціальні синтаксеми чотиривалентних дієслів

Лівобічні субстанціальні синтаксеми поєднуються з такими чотиривалентними дієсловами, як: *виписати, виписувати, відписати, відписувати, вписати, вписувати, дописати, дописувати, надписати, надписувати, написати, обписати, обписувати, описати, описувати, перезавписати, перезавписувати, переписати, переписувати, писати, підписати, підписувати, повідписувати, повідписувати, позавписувати, позавписувати, понадписувати, попереписати, попереписувати, пообписати, пообписувати, поописати, поописувати, попідписати, попідписувати, пописати, пописувати, прописати, прописувати, розписати, розписувати, списувати* та ін., тобто дієсловами, які позначають процес “писання”, напр.: “...ми одразу з Дону **напишемо** вам на Запоріжжя” (Ю.Мушкетик); “...**написала** б я скрізь курсивами: Так багато на світі горя, люди, будьте взаємно красивими” (Л.Костенко); “Той пісню **написав**, хоч і єдину” (Д.Павличко); “Я стривожені вірші **пишу**” (Л.Костенко).

Суб’єктна синтаксема також сполучається із дієсловами, які позначають пересування: *бігти, брести, бродити, вийти, волочитися, забігти, зайти, іти, крокувати, кульгати, лізти, плентатися, повзти, прибігти, приволочитися, прийти, прикульгати, прилізти, приплентатися, приповзти, присунутися, приходити, пришкандибати, простувати, прямувати, сунутися, ходити, шкандибати* і под., напр.: “З Теклиного яру, жадібно ошкірившись, **пробіг** вовк” (Григорій Тютюнник); “Я **йду**, і одуд стежкою **іде**” (Л.Костенко); “**Йдемо** удвох під вечір по стежині” (Л.Костенко); “Терентій мовчки **пройшовся** по світлиці” (М.Стельмах); “Зачувши скрип повних возів, на вулицю **висипали** діти, повагом **підходили** до возів жінки” (В.Земляк); “Він **ішов** на схід” (П.Загребельний).

Лівобічні субстанціальні синтаксеми чотиривалентних дієслів виступають у функції суб’єкта дії (активного виконавця дії). Вони виражені іменниками, що позначають особу, яка виконує дію.

§5. Лівобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів

Лівобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів сполучаються з дієсловами, які означають рух: *вилетіти, вилітати, відімчати, відлетіти, відлітати, виїжджати, виїжджувати, виїздити, виїхати, вимчати, впливати, від'їжджати, від'їхати, відпливати, в'їжджати, в'їздити, в'їхати, доїжджати, доїздити, доїхати, долетіти, домчати, допливати, доплисти, заїжджати, заїздити, заїхати, залетіти, залітати, запливати, заплести, їздити, їхати, летіти, мчати, над'їжджати, над'їздити, над'їхати, надлетіти, надлітати, надплисти, наїхати, наїжджувати, наїздити, об'їжджувати, об'їжджати, об'їздити, об'їхати, переїжджати, переїздити, переїхати, перелетіти, перелітати, перепливати, переплисти, під'їжджати, під'їздити, під'їхати, підлетіти, підлітати, підпливати, підплисти, повід'їжджати, повід'їздити, повідлітати, повідпливати, подоїжджати, подоїздити, поїздити, поїхати, полетіти, політати, помчати, поплисти, попереїжджати, попереїздити, проїжджати, проїжджувати, проїздити, проїхати, пролетіти, пролітати, промчати, пропливати, проплисти, роз'їжджати, роз'їздити, роз'їхати* тощо. Лівобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів функціонують у називному відмінку. Вони звичайно виражені іменниками, які вказують на особу, напр.: “**Пливли** ми ввечері лиманом” (Л.Костенко); “Чотири ... вершники **помчали** напередими табунові сайгаків” (В.Малик); “Вона (Ольга) **виїжджає** на зиму до Іванківки коло Станіслава” (Р.Горак); “Запорізькі козаки **плавали** на човнах особливої будови” (А.Коваль); “І знову **мчиш**,— як метеор ти” (Л.Костенко); “Пізно вночі останнім із хутора **виїхав** Гнат Рева” (Григорій Тютюнник); “Батько мій колись ... **їздив** до Юркевича у гості в село Криве” (М.Рильський).

§6. Лівобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів

Лівобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів поєднуються з дієсловами, які позначають об'єктне і суб'єктне переміщення. До них належать такі дієслова, як: *внести, вносити, винести, виносити, віднести, відносити, донести, доносити, занести, занестися, заносити, заноситися, знести, нанести, наносити, наднести, надносити, нести, принести, приносити, перенести, переносити, піднести, підносити, пронести, проносити, рознести, розносити* та ін. Кількість дієслів цієї групи є незначною.

Лівобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів передають значення діяча. Семантико-синтаксична функція особи, яка виконує дію, виражається назвами істот (переважно людей), напр.: “Невдовзі мати таки **принесла** вечерю до альтанки” (О.Мейгеш); “...(хлопчик) **приніс** голодним людям у ліс жито” (Є.Шморгун); “Семен **приніс** з міста гарну звістку матері до села” (О.Десняк); “—Я свічку в Поруб **донесу**” (І.Кочерга); “Дітвора **приносила** бабі ... якогось голуба чи голубку, переманену з чужих голубників” (М.Стельмах); “...(дівчата) **несли** відро води” (Григорій Тютюнник); “А найперше Гриманка **принесла** пучечок водяних лілій” (Г.Книш). Іноді лівобічні суб'єктні синтаксеми можуть бути виражені назвами предметів, напр.: “Вітру жовтий плин легенди весняні **виносить** з-під ялин” (А.Малишко); “Вітер **доносив** до круч гіркий запах торішніх полинів і вологої землі” (Ю.Мушкетик); “Із поля вітер **приніс** густі пахощі прив'ялих трав і сонця” (В.Шевчук); “Ой, який же день багатий, бо прекрасне нам **несе**” (П.Тичина); “Сейм **ніс** тихі води до Десни” (Р.Іванчук); “Мене холодний вітер **понесе**” (В.Сосюра).

Основним морфологічним варіантом лівобічних субстанціальних синтаксем при шестивалентних дієсловах виступає називний відмінок. Він реалізується, як правило, на базі іменників, що позначають назви осіб. Явища персоніфікації спричиняють перенесення властивостей діяча на назви неживих або абстрактних предметів. Форма називного відмінка не існує як незалежна, а зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю шестивалентних дієслів, які керують як називним, так і непрямыми відмінками.

§7. Лівобічні субстанціальні синтаксеми семивалентних дієслів

Лівобічні субстанціальні синтаксеми поєднуються з семивалентними дієсловами, які позначають переміщення: *ввезти, ввозити, везти, вивезти, вивозити, відвезти, вивозити, відекспортовувати, відекспортувати, відімпортовувати, відімпортувати, відправити, відправляти, відтранспортовувати, відтранспортувати, доекспортовувати, доекспортувати, доімпортовувати, доставити, доставляти, дотранспортовувати, дотранспортувати, завезти, завозити, звезти, звозити, заекспортовувати, заекспортувати, затранспортовувати, затранспортувати, експортувати, імпортувати, навести, навозити, надвезти, надвозити, назвезти, назвозити, перевезти, перевозити, передоставити, передоставляти, переекспортувати, переекспортовувати, переімпортовувати, переімпортувати, переміщати, переміщувати, перетранспортовувати, перетранспортувати, переправити, переправляти, повідвозити, повивозити, повозити, подоставляти, позавозити, позвозити, поекспортовувати, поекспортувати, попереозити, потранспортовувати, потранспортувати, привезти, привозити* тощо. Ці дієслова становлять ієрархічно вершинну групу дієслів щодо їх валентної спроможності. В українській мові кількість семивалентних дієслів незначна і представлена серед акціональних дієслів руху, що позначають орієнтоване щодо початкового і кінцевого пункту переміщення об'єкта, яке здійснює суб'єкт через якийсь шлях або простір.

Суб'єктна синтаксема при семивалентних дієсловах позначає активного виконавця дії і представлена іменниками-назвами істот, напр.: “Мене **віз** батько в присмерки осінні” (Д.Павличко); “Він (партизан Чабан) **перевозив** людей за Десну” (О.Довженко); “І склавши честь, нападавши на ниць, відбувши всі печальні ефемери, у золотих оздобах багрянниць **везуть** царя в країну царську – Герри” (Л.Костенко); “... ми воїнам не хліб – гранати **перевезли** на острови” (В.Швець). Іноді суб'єктна синтаксема у реченнєвій конструкції може бути опущена, напр.: “Спочатку **возять** мертвого царя, щоб сорок днів усі за ним ридали” (Л.Костенко); “... з Сибіру **привозили** землю у вузликах” (М.Стельмах); “**Повезли** (еше-

лонами) в заготованих вікнах очі” (В.Земляк); “В Асканію **завезли** бізонів, майже повністю винищених за півстоліття на американському континенті” (О.Гончар); “Опівдні 13 червня Франка **доставлено** до Дрогобича” (Р.Горак). У функції суб’єкта дії також можливе використання іменників-назв предметів, напр.: **Фірма експортує продукти; Завод доставляє підшипники**. Суб’єктна синтаксема, зумовлена семантико-синтаксичною валентністю названих вище дієслів, звичайно стоїть у сильній для неї формально-синтаксичній позиції підмета і виражена називним відмінком.

§8. Лівобічна валентність і реципрок

У дієсловах реципрокної семантики активний і пасивний процеси відбуваються одночасно. До таких дієслів належать: *битися, боротися, вітатися, зустріватися, зустрічатися, зустрітися, здибатися, змагатися, домовитися, домовлятися, кохатися, лаятися, листуватися, любитися, обніматися, побачитися, цілуватися, шептатися, шепотітися* і под. Хоча семантична будова подібних дієслів вимагає дві синтаксеми – суб'єктної і об'єктної, однак іноді семантика дієслів із елементом *-ся* зазнає зміни, конденсуючи “суб'єкт і об'єкт” в одну формально репрезентовану позицію, напр.: “Вони **не сварилися** й часом **обмінювалися** кількома словами” (А.Мороз); “На цьому вони цілком **зійшлися, домовилися**, як друзі чи вороги” (О.Кундзіч); “І все-таки недруги **обмінялися** любов'язностями” (А.Мацевич); “Вони **стрілися** в Гордієвій леваді, недалеко од того місця” (А.Мацевич); “А в кутку двоє приятелів щиро **признаються** один одному у вічній приязні і **цілуються**” (Г.Хоткевич). У таких конструкціях спостерігається варіантний вияв формальної і семантичної двовалентності дієслів із значенням реципрока, формальна валентність дієслова репрезентована у формі дієслівного предиката і номінатива іменника, які позначають “суб'єкт + суб'єкт”.

Другий варіант подібних речень формується називним відмінком з орудним відмінком із прийменником *з (із, зі)* (за наявності форми присудка у множині), де спостерігаємо деяке зниження синтаксичного рангу другої (прийменникової) суб'єктної синтаксеми. Визначення валентного потенціалу дієслова є варіантним і зумовлюється потребами мовленнєвої комунікації, в якій значну роль відіграють ситуативні і прагматичні фактори [88, с.40]. Семантично можлива валентність дієслова зазнає значних модифікацій на мовленнєвому рівні, пор.: “Хлопці й дівчата **перезирились**” (Г.Книш) → **Хлопці з дівчатами презирились**; “Увечері, як комарі до вогню, **зібралися** до хати сусіди й родичі” (Г.Книш) → **Сусіди з родичами зібралися**. У таких конструкціях наявний складений підмет,¹⁹ що являє собою єдність словоформ, які утворюють сполучення суб'єктних синтаксем.

§9. Семантичні варіанти лівобічних субстанціальних синтаксем

У граматичній структурі сучасної української мови лівобічні субстанціальні суб'єктні синтаксеми мають семантичні варіанти. Саме характер дієслівного предиката визначає семантичну диференціацію суб'єктної синтаксеми. Залежно від семантичного навантаження дієслівної предикатної синтаксеми виділяємо такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми, як: суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану і суб'єкт локативного стану.

Синтаксема у функції суб'єкта дії вважається основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми. З нею пов'язана найвиразніша формально-синтаксична і семантико-синтаксична диференціація категорії суб'єктності. Суб'єктна синтаксема у функції суб'єкта дії виражається іменниками, які позначають активних виконавців дії, напр.: “Товкач **збиває** ногами опале запилене бабине літо” (В.Земляк); “Ми **ловим** ситих коропів” (Й.Струцюк); “А тут якраз жіноцтво біля хати вінки купальські, сидячи, **плете**” (Л.Костенко); “Упродовж віків український народ **творив і шліфував** свою мову” (І.Вихованець).

Субстанціальна синтаксема у функції суб'єкта процесу поєднується з дієслівними предикатами процесу, її лексичний діапазон включає істоту або предмет, які виступають пасивними носіями стану і стосуються перехідів цього стану, напр.: “Маленькі, геть пухнасті, тендітні яблучка **пахтіли** зелом, всохлим недавно цвітом” (В.Шевчук); “Суворе обличчя прочанина **добріє**” (М.Стельмах); “**Сміялося** багряне віконце” (В.Земляк); “... червоні ружі **зблідли** на виду” (Л. Костенко); “У небі чорнім **плакали** Стожари” (Й.Струцюк). Суб'єктна синтаксема виражається іменниками, що позначають конкретні предмети, речовини, рослини, людей і тварин, оскільки процеси охоплюють різні типи явищ.

Одним із семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми виступає суб'єктна синтаксема у функції суб'єкта стану. Ця синтаксема порівняно із синтаксемами у функції суб'єкта дії та суб'єкта процесу характеризується більшим виявом па-

сивності. Вона передається іменниками, що позначають здебільшого осіб, яким властивий відповідний стан, напр.: “Я тебе нітрохи **не люблю**” (Л.Костенко); “Він **зрозуміє** все без зайвих слів” (В.Штинько); “Ніхто мені **не вірив** анітрошки” (В.Штинько); “Хто щиро **поважа** свою родину, Свій рідний край, Тому не всюди рай” (Л.Глібов); “Ми працю **любимо**” (М.Рильський); “Ти **не любила**” (В.Сосюра); “- Ні, хлопче, **повір** мені” (М.Стельмах); “Стара аж **закляла**” (В.Шевчук); “Коханий **любить** не захоче тебе, коли ти не **любиш** свою Україну” (В.Сосюра); “Коли крізь розпач випнуть надії і загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім’ям **радію і сумую** іменем твоїм” (В.Симоненко). Суб’єктна синтаксема у функції суб’єкта локативного стану сполучається з дієслівними локативними предикатами, її визначають іменник-назви істот і предметів, напр.: “За тим віконцем розрум’янена весела Парася **стоїть** біля печі” (В.Земляк); “Посеред дворика **стояла** стара камінна церква – протатон” (П.Загребельний); “Я **не бував** за дальніми морями” (В.Симоненко); “На загороді Кіт **сидить**” (Л.Глібов); “Поля **лежать** у стиглім житі” (Й.Струцюк); “Біля дощаної пристані, де погойдувалися на воді темні човни, **юрмилися** люди” (В.Малик); “Від магістралі за два метри ... **сидить** бабуся, як Деметра” (Л.Костенко); “Шевченко **стоїть** коло Золотих воріт” (В.Шевчук).

Зумовлені дієслівною валентністю предикатів дії, процесу, стану і локативних предикатів семантичні різновиди суб’єктної синтаксеми функціонують у формі називного, давального, знахідного, родового і кличного відмінків.

***§10. Семантичне ускладнення
лівобічних субстанціальних синтаксем
у похідних структурах***

Розглядаючи процеси семантичного ускладнення синтаксем, треба передусім мати на увазі вихідну, базову конструкцію, де відповідні синтаксеми стоять у сильній позиції і є належністю семантично елементарного простого речення. Субстанціальні синтаксеми закріплені за предикатами, від яких залежить їх кількість і якість в елементарних реченнях. Коли предикатна або субстанціальна синтаксеми змінюють свою вихідну, базову позицію, то вони звичайно зазнають семантичного ускладнення. Синтаксема з вихідної позиції переносить у похідну попереднє значення і набуває нового значення у новій синтаксичній позиції.

Типові семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми виявляються тоді, коли формально-синтаксична і семантико-синтаксична позиції зазнають змін. Найчастіше у позиції суб'єктної синтаксеми функціонує інструментальна синтаксема. У цій позиції, яка є нетиповою для інструментальної синтаксеми, послаблюються або нівелюються її диференційні семантико-синтаксичні і формально-синтаксичні ознаки. У двоскладних реченнях у суб'єктній (семантико-синтаксичній) і підметовій (формально-синтаксичній) позиції інструментальна синтаксема виражається називним відмінком іменника. Позиція називного відмінка як спеціалізованого засобу для вираження суб'єктних семантико-синтаксичних відношень впливає на істотні перетворення синтаксем, що переміщуються у цю позицію. До того ж саме в цю позицію називного відмінка, в якій переплітаються формально-синтаксична позиція підмета, семантико-синтаксична позиція суб'єкта і комунікативна позиція теми (при актуальному членуванні речення), проникають різноманітні синтаксичні елементи і зазнають тут трансформації [61, с.169-170; 59, с.79-84]. Наявність у суб'єктній зоні називного відмінка компонентів, які, крім суб'єктного значення, виражають супровідні значення знаряддя і засобу дії, пояснюється вторинним характером, похідністю такого називного відмінка від інших, для яких супровідне значення є первинним. Усі вто-

ринні семантико-синтаксичні функції, зумовлені валентністю предиката, супроводжуються суб'єктною спеціалізацією. Насамперед, маються на увазі похідні від функцій інших відмінків функції знаряддя і засобу дії, які, перемістившись із своїх первинних позицій у суб'єктну позицію називного, набувають додаткового суб'єктного значення. Їх кваліфікуємо як функції інструментального суб'єкта.

У результаті транспозиції відмінкових форм орудного утворюються вторинні семантико-синтаксичні функції називного відмінка. Пересування орудного відмінка знаряддя або засобу дії в позицію називного-підмета з семантико-синтаксичною функцією інструментального суб'єкта можливе за умови, якщо у граматичній структурі речення відбувається істотне перегрупування відмінкових форм, передусім вилучення називного суб'єкта дії. У такий спосіб відбувається транспозиція орудного відмінка знаряддя або засобу дії в називний інструментального суб'єкта, пор.: “Перо моє пісні **мережить**” (П.Тичина) → Я **мережу** пісні пером; “Меч **відтинав** небо від землі” (Б.Лепкий) → Небо від землі **відтинали** мечем; “І простолюд **топтали** вони кіньми” (М.Рильський) → І простолюд **топтали** коні; пор. ще приклади: “Годину тому один з тих лімузинів **привіз** дядька Македона на нашу вулицю” (В.Земляк); “...царя **везуть** вози і шарабани” (Л.Костенко); “...білі воли **вивезли** на санях білу липову корсту” (В.Малик); “Незабаром **підкотила** парокінна бричка з онуком Тодося – Барабашем Саликом за погонича” (Г.Книш); “**Розтинає** судно гладінь Студенного моря” (Р.Іваничук); “Дерев'яні ложки-довбанки **шкрябали** дно почорнілого від кізякового диму казана” (Г.Книш).

Двоїстість семантичної якості синкретичного компонента, як вважає І.Р.Вихованець, утворюється в результаті специфічної взаємодії семантики форми і лексичної семантики наповнювача форми, яка характеризується різноспрямованістю обох семантик. Внутрішню, тобто в зоні дії семантико-синтаксичної валентності предиката, транспозицію відмінкових форм можна розглядати і як явище семантико-синтаксичної конденсації. Предикат, контролюючи кількість і якість відмінкових компонентів речення, і при редукції одного з відмінкових компонентів в основному зберігає семантику базової (у даному разі повної) конструкції шляхом нашару-

вання двох компонентів в одному транспонованому компоненті [59, с.80].

Можливі також транспозиції об'єктної синтаксеми у позицію суб'єктної синтаксеми, напр.: "... вітер гілочку колише" (Л.Глібов) → Гілочка **колишеться** вітром; "В саду колгоспному допитливий юнак опилення тонкі досліджує закони" (М.Рильський) → Закони **досліджуються** юнаком...; "Червоновишневі зорі **віщують** погожий схід" (А.Малишко) → Погожий **схід віщується** червоновишневими зорями. За умови переміщенні знахідного відмінка прямого об'єкта в називний об'єктного суб'єкта відбуваються лексичні заміщення іменників: у суб'єктну позицію називного відмінка потрапляє компонент іншої (порівняно з попереднім називним) якості. Однак ці лексичні заміщення відбуваються в межах власне-іменників, тобто іменників на позначення конкретних (істот і неістот) предметів, пор.: **Повість написана письменником** ← **Письменник написав повість**.

Синтаксема у суб'єктній позиції буває ускладненою з семантичного і формального боку. Суб'єктна позиція у висловленні здебільшого співвідносна з комунікативною позицією теми, тобто є відомим, даним, яке сприяє розгортанню попередньої думки. Залежно від синтаксичних і формальних відношень, конденсація субстанціальних синтаксем набуває іноді чіткішого вигляду. Наприклад, синтаксема у суб'єктній позиції виявляє свою семантичну двоїстість також формально, зокрема у подвійному синтаксичному зв'язку, напр.: **Хлопець прийшов сумний**. Суб'єктна синтаксема хлопець перебуває у семантичному зв'язку щодо двох предикатів – дії і стану. Обидва предикати різної семантичної природи вимагають суб'єктної синтаксеми з неоднаковими функціями. Предикат дії потребує субстанціальної синтаксеми у функції суб'єкта дії, а предикат стану – субстанціальної синтаксеми у функції суб'єкта стану. Об'єднання двох лексичних компонентів **Хлопець сумний** і **Хлопець прийшов** в одній суб'єктній синтаксемі веде до її семантичного ускладнення, тобто набуття нею семантики суб'єкта дії і стану.

Згортання субстанціальних синтаксем при дієслівних предикатах іноді закріплюється у структурі речення. В українській мові лексично не виражений суб'єктний компонент наявний у так званих односкладних (тільки з одним

лексично вираженим головним членом) з формально-синтаксичного погляду означено-особових, неозначено-особових і узагальнено-особових реченнях, у яких відбулося закріплення реченневих моделей у системі мови. Односкладні означено-особові речення характеризуються означеністю виконувача дії, носія процесу або стану і семантично не відрізняються від співвідносних з ними двоскладних структур, у яких наявна суб'єктна синтаксема, лексично виражена підметом, пор.: **“Люблю весну”** (В.Сосюра) і **Я люблю весну**; **“За всіх скажу, за всіх переболію”** (П.Тичина) і **Я за всіх скажу, я за всіх переболію**; **“...своє щастя несем на плечі”** (Я.Шпорта) і **Ми своє щастя несем на плечі**. У наведених вище реченневих конструкціях особова форма дієслова вказує на особу мовця, а у співвідносних двоскладних реченнях із лексично вираженим підметом особа передається звичайно особовими займенниками *я, ми*. В односкладних неозначено-особових реченнях виконувач дії, носій процесу або стану мислиться неозначено, а головний член виражається дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього і майбутнього часу або у формі множини минулого часу. Ці конструкції семантично співвідносні з двоскладними реченнями, суб'єктна синтаксема яких виражена неозначеними словами типу займенників **дехто, хтось** або з односкладними реченнями, другорядний член яких також передається неозначеними займенниками, пор.: **“Отож у темін зореvu на в'ялу скошену траву його поклали у стодолі”** (А.Малишко) і **...вони його поклали у стодолі**. Односкладні узагальнено-особові речення являють собою такі конструкції, у яких дія, процес або стан мисляться узагальнено, характерні для будь-якої особи, а головний член виражається, як правило, дієсловом у формі другої особи. Вони семантично співвідносні з двоскладними реченнями, підмет яких виражений займенниками **кожен, весь, всякий** та іншими словами тотожної семантики, або з односкладними реченнями, другорядний член яких передається займенниками **кожен, весь, всякий**, пор.: **“Від добра добра не шукають”** (Нар.тв.) і **Від добра добра ніхто не шукає**; **“Брехнею світ пройдеш, та назад не вернешся”** (Нар.тв.) і **Кожен брехнею світ пройде, та назад не вернеться**.

Одним із різновидів складних субстанціальних синтаксем є вокативні синтаксеми. Вони являють собою специфічні субстанціальні синтаксеми, у яких нерідко морфологічна непохідність поєднується із семантико-синтаксичною ускладненістю. Ці синтаксеми сформувалися в результаті об'єднання двох елементарних із семантико-синтаксичного погляду простих речень в ускладнене просте речення. При об'єднанні вокативна субстанціальна синтаксема стає пунктом семантико-синтаксичного ускладнення (злиття в ній функцій двох вихідних іменникових компонентів) [61, с.186].

У сучасній українській мові засобом вираження вокативної синтаксеми виступає кличний відмінок. Центральну ланку функціонування кличного відмінка становлять речення типу **Дівчино, затанцюй!** Із семантико-синтаксичного погляду кличний відмінок стосується складних синтаксем, які поєднують у собі функцію адресата мовлення і функцію потенційного суб'єкта дії. Кличний відмінок сформувався при поєднанні двох речень із двома предикатами. Один предикат вихідного речення вказував на мовленнєву дію, типу повідомлення, звернення, наказу, прохання тощо, а другий – позначав конкретну дію. У результаті поєднання двох речень пов'язаний з мовленням предикат нівелюється. На його наявність у глибинній структурі речення вказує семантика адресата мовлення у кличному відмінкові. Другий предикат має лексичне вираження у структурі речення, проте він стоїть у специфічній формі наказового способу дієслова. На перетині двох предикатів – лексично не вираженого із семантикою мовлення і лексично вираженого з семантикою дії – у кличного відмінка витворилася функція адресата мовлення – потенційного суб'єкта дії. Вихідну реченнєву структуру можна зобразити так: Я звертаюся, прохаю, наказую і под., щоб дівчина затанцювала, тобто виконала певну дію. Конструкції типу **Дівчино, затанцюй!** являють собою семантично складну структуру, в якій предикатом і суб'єктом першої конструкції виступають відповідно вольова дія на об'єкт, тобто співрозмовника, і мовець як виконавець дії, а суб'єктом і предикатом другої конструкції – співрозмовник і його потенційна дія. Компоненти типу **дівчино** у формі кличного відмінка є складними за семантико-синтаксичною природою компонентами, які вказують на адресата вольової дії

мовця, з одного боку, і суб'єкта потенційної дії – співрозмовника – з другого. У реченнях типу: “–Мамо, **дайте** хліба” (А.Малишко); “Страйколомє! **Не вертай** з роботи манівцем у темряві ночей” (М.Терещенко); “**Молись**, Горпіне” (З.Туллуб); “– А тепер, дівчатка, **йдіть** обідати” (К.Гордієнко); “–Пане прапорщику! ...–**Дайте** карточку!” (Ю.Смолич) кличний відмінок під впливом семантики імператива набуває адресатно-суб'єктного значення.

Отже, семантичне ускладнення лівобічних субстанціальних синтаксем утворюється в результаті транспозиції об'єктної та інструментальної синтаксем. Це явище відображає відмінкова структура української мови: при переході знахідного відмінка прямого об'єкта в називний об'єктного суб'єкта, а орудного відмінка знаряддя і засобу дії – в називний інструментального суб'єкта маємо семантичне заміщення іменникових компонентів. Це виявляється у тому, що в суб'єктну позицію називного відмінка потрапляє синтаксема іншої семантики. Також ці процеси проходять за злиття двох або більше елементарних простих речень у просте ускладнене речення. Одне з вихідних елементарних речень стає базовою одиницею, що формує основу ускладненого простого речення, а інше згортається в компонент цього ускладненого простого речення чи словосполучення. Ускладнення лівобічних субстанціальних синтаксем відбувається за умови наявності спільного лексичного компонента, який функціонує у вихідних елементарних простих реченнях, займаючи різні формально-синтаксичні і семантико-синтаксичні позиції.

**§11. Генетична спорідненість
одновалентних дієслів і дієслів
із нульовою валентністю**

Дієслова з нульовою валентністю вказують на лексично не виражений суб'єкт стану. В українській мові вони виступають синтаксичним варіантом одновалентних дієслів. Такі дієслова становлять обмежену семантичну групу і звичайно позначають стани природи, напр.: *весніти, вечоріти, вигодинитися, вигодинюватися, випогодити, випогодитися, випогоджувати, випогоджуватися, вияснюватися, вияснитися, вітри-ти, віхолити, дніти, дощити, завидніти, завиднітися, завечоріти, завесніти, задощити, задощитися, зазоріти, заметелитися, замрячити, занегодитися, заgrimіти, заgrimкотіти, задощилося, замжичити, замрячити, занепогодитися, засвітати, засвітліти, засльотити, засутеніти, затемнітися, затемнитися, затуманити, захмарювати, захурделити, захурделитися, звечоріти, змеркнути, змеркти, імжичити, мжичити, мигичити, морозити, мріти, мрячити, ночіти, нахмарити, обвечоріти, осеніти, осмеркнути, передощити, передощитися, підгрязити, повечоріти, повесніти, повидніти, повиднішати, поночіти, притемняти, прихмарити, прихмарювати, прояснити, проясніти, пояснішати, розвеснитися, розвеснятися, розвиднитися, розвидніти, розвиднятися, розgrimітися, роздощитися, розпогодитися, розпогоджуватися, розсвітати, розсльотитися, росити, світати, світліти, світлішати, сльотити, смеркати, смеркатися, смеркнути, сніжити, сушити, темніти, темнішати, тепліти, теплішати, туманити, туманіти, тьмяніти, тьмянішати, холодніти, холоднішати, хмарити, хмарнішати, хмурніти, хмурити, хурделити, хурделитися, хуртовинити, штормити, штормувати, яснитися, ясніти, яснішати і под. Група дієслів названої семантики вживається в безособовій формі і має особливе лексичне значення: позначає природні, фізичні процеси, атмосферно-метеорологічні явища природи, які обмежені у своєму вияві певними рамками і виражають дію якоїсь природної сили.*

У деяких дієсловах суб'єкт дії немовби міститься в основі дієслова: **туманить** – **туман**, **дощить** – **дощ**, **морозить** – **мороз**, **grimить** – **грим**, **вечоріє** – **вечір** і под. Він у реченнях відсутній,

бо є зрозумілим із контексту, напр.: **Лле як з відра** (про дощ); **Надворі хурделить** (про хуртовину). У дієсловах зазначеної вище семантики стан і суб'єкт не розмежовуються. За визначенням О.О.Потебні, генезу цих дієслів не встановлено [166, с.317-318]. Деякі мовознавці, досліджуючи їх уживання у різних мовах, висловлювали припущення про те, що спочатку всі дієслова, які позначали природне явище, були особовими, оскільки кожне природне явище уявлялося як дія якоїсь надістоти [139, с.256].

У генетично первинних конструкціях лівобічна валентність є лексично вираженою, варіантами таких речень є предикативні одиниці типу: **Морозить; Сутеніє; Розвидняється**, в яких дієслово вміщує суб'єктний компонент у своїй структурі. Останній може набувати лексичного вираження семантично спустошеними елементами: діал. **Воно давно дощить; Воно все палить і палить**. Передаючи стан природи, ці речення були зразком того, як різноманітні явища чи процеси постійно відбуваються у навколишній дійсності без участі якогось видимого діяча, хоча трапляються конструкції з чітко визначеним суб'єктом, напр.: **“І дощик моросить”** (Л.Костенко); **“Візьми мене в те сонце, що зоріє”** (Д.Павличко); **“Гроза погримувала грізно”** (Л.Костенко); **“А віхола крутить”** (Р.Братунь); **“Громи гуркочуть над Дніпром”** (В.Штинько).

Семантичною підставою для окреслення одновалентних дієслів і дієслів із нульовою валентністю є різниця між активним і пасивним суб'єктом. Дієслова з нульовою валентністю втратили здатність утворювати повну особову парадигму, бо не вживаються у першій та другій особі. Вони виступають тільки у формі третьої особи (пор.: **читаю – читаєш – читає**, але **світає**). У функції головного члена, який валентно не вимагає жодного компонента, можуть виступати інфінітиви і слова категорії стану (предикативи). Вони також здатні характеризувати явища чи стани поза стосунком до суб'єкта як діяча: **Мовчати! ...; Тепло ...**

Аналіз синтаксичної структури речення уможливорює виділення підмета, а дослідження семантичної реченнєвої одиниці – суб'єкта. Це дає підстави виділити дві структури речення, тоді як у процесі спілкування воно функціонує як єдине ціле. Г.О.Золотова пропонує виділяти категорію “семантико-синтаксичного суб'єкта” як “синтаксично неза-

лежного компонента суб'єктно-предикатної структури, що означає носія предикативної ознаки" [94, с.133]. Таке ж визначення суб'єкта бачимо і в "Русской грамматике" – "категорія суб'єкта – це категорія носія предикативної ознаки: виконувача дії або носія стану" [172, с.127].

Загальним граматичним значенням дієслів із нульовою валентністю є показ незалежної ознаки, не співвіднесеної з діячем: ознака віднесена до моменту мовлення. Це граматичне значення виражається насамперед у головному члені [116, с.30-31,33]. Визначенню незалежної позиції дієслова сприяють два фактори – морфологічний і синтаксичний. За морфологічним критерієм умовою незалежного використання дієслівної форми є відсутність суб'єкта і парадигми особових форм, а синтаксичним – позиція головного члена відносно другорядних членів речення. Такі слова не потребують виділення їх незалежного положення через порядок слів.

Специфічні предикати з нульовою валентністю не вимагають жодного іменникового компонента, напр.: **"Вечоріло"** (Р.Іваничук); **"...засміло"** (О.Гончар); **"Роздощилося. Щоденно квасить і квасить"** (Ю.Збанацький); **"Заосеніло"** (Г.Книш); **"Розберезнило"** (А.Мацевич); **"Уже стемніло"** (П.Тичина); **"За вікнами ледь сіріло"** (В.Дрозд); **"Швидко вечоріло"** (С.Скляренко); **"Зрештою смеркає"** (Є.Гуцало); **"Надворі дощить"** (Григорій Тютюнник); **"Перегриміло"** (Є.Маланюк); **"Хмарилося"** (І.Нижник); **"Вже й смеркло"** (А.Мацевич); **"Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу"** (Григорій Тютюнник).

Характеризуючи конструкції такого типу, О.О.Шахматов відзначає, що "поєднання суб'єкта і предиката знаходить собі відповідність в одному членові (вираженому в переважній більшості одним словом) – це речення односкладні" [226, с.30]. Такі речення як синтаксичні одиниці існують давно. У слов'янські мови вони прийшли ще з індоєвропейської мови [140, с.144]. До "безсуб'єктних", що "означають таку дію (чи процесуальний стан), яка за своїм змістом не може мати конкретного виконавця (носія)", належать вони у концепції Г.О.Золотової. Розглядаючи опозицію суб'єктність/безсуб'єктність, вона протиставляє речення **Світає (І); Йому (не) працюється (ІІ) і Він (не) працює (ІІІ)** – як безсуб'єктне суб'єктному. У цьому випадку виходять із наявності/відсут-

ності підмета у називному відмінку, дослідниця згруповує ці моделі інакше, з'єднуючи як суб'єктні двоскладні моделі (II) і (III) через наявність суб'єкта – носія предикативної ознаки і протиставляючи їм безсуб'єктну односкладну модель, яка несе інформацію про процес, що відбувається без діяча [94, с.104, 118]. У семантично елементарному реченні (тобто реченні, яке складається з одного предиката і залежних від нього субстанціальних синтаксем) вживаються, як правило, дієслово та іменник (іменники). На цю типову особливість структури речення вказує семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката. Предикатові (у типовому вияві це семантичне, синтаксичне і морфологічне дієслово) із семантичного погляду не властиво мати нульову валентність (тобто відсутність сполучуваності з назвами предметів – іменниками), тоді як із формально-синтаксичного погляду суб'єктна синтаксема може мати нульове вираження [60, с.42]. Наприклад, у сучасній українській мові предикати із семантикою стану природи мають лексичне вираження, а пов'язані з ними у глибинній структурі субстанціальні синтаксеми позбавлені лексичного вираження, тобто мають нульову форму, напр.: **Розвидняється; Холоднішає**. Речення з одним предикатом – дієсловом і однією залежною від дієслова синтаксемою становлять найпростіший вияв семантично елементарного речення. Їх може формувати тільки предикат стану або процесу.

Залежно від валентності дієслова-предиката можемо виділити конструкції трьох типів: 1) речення з нульовим суб'єктом, які передають стан природи (дієслово-предикат має нульову валентність), напр.: **Весніє; Туманить; Хурде-лить; Віхолить**; 2) речення із суб'єктом, які відображають стан людини (предикат – одновалентний), напр.: **Хлопцеві талани́ть; Їй щастить**; 3) речення з варіантним суб'єктом, які означають залежно від ситуації стан природи чи людини (дієслово-предикат із варіантною валентністю), напр.: **Уже теплішає – Чоловікові на душі теплішає; Надворі темніє – Хлопцеві в очах потемніло**.²⁰

Дієслова з нульовим вираженням валентності мають загальну особливість семантики: стан функціонує незалежно від суб'єкта. Лексичне значення визначається насамперед “неактивним” характером стосунку між станом, який відбу-

вається довільно, і причиною його виникнення. Дієслова з нульовою валентністю нерідко трапляються у складі таких контекстів, де необхідно підкреслити некерованість або стихійність явища, висловити з авторської позиції сприйняття навколишнього середовища.

Термін “безособове дієслово” не є вдалим, про це у свій час писав А.М.Пешковський: “Терміни “безособове дієслово” і “безособове речення” є неточними, тому що повної безособовості у присудка бути не може. Особа є необхідною категорією мовної (і не тільки мовної) дійсності... адже без особи мовця не може бути і мови, особа мовця передбачає особу слухача, а обидві ці особи передбачають зовнішній світ... є для них третьою особою... Порівнюючи з інфінітивом, в безособовому дієслові усвідомлюється дещо на зразок особи... В безособовому дієслові є відомий мінімум особи, відомий натяк на особу” [159, с.343]. Питання про безособовість дієслівної форми пов’язане як з неможливим уживанням підмета у формі третьої особи однини, так і з морфологічними особливостями самої дієслівної форми [149, с.33]. Л.Теньєр, аналізуючи дієслова, для яких характерна відсутність суб’єктної синтаксеми, відзначає невдалість термінів “безособове дієслово” і “одноособове дієслово” і пропонує вживати термін “безвалентне дієслово” [204, с.251].

Відсутність суб’єкта зумовлена такими ознаками: 1) нереалізованістю у реченні граматично оформленого підмета, який є носієм дієслівної ознаки; 2) відсутністю у дієслові-присудку ознак узгодження з підметом, який не встановлюється ні формою синтаксичного зв’язку, ні змістом; 3) співвідносністю значення дієслова, яке характеризує стан, що не стосується носія.

У конструкціях такого типу дієслово не вказує на носія стану, який повністю усунений з розумово-чуттєвої сфери. Відсутність лексично вираженого залежного іменника при дієсловах можна пояснити тим, що вони вказують на особливі стани всеохоплюючого характеру. Ці стани стосуються всього середовища, а не якого-небудь конкретного предмета в ньому. Стихійність явища підкреслюється і реалізується не як дія, а як стан, створюваний природними силами.

Більшість “станів” вільно утворюється різними частинами мови. Діючий, змінний стан передається дієсловом: **Хо-**

лоднішає; статичний, незмінний у момент мовлення – прислівником: **Холодно**; опредмечений, зведений до групи предметів – категорією іменника: **Холод**.

Основною ознакою дієслів із нульовою валентністю є формальна відсутність суб'єкта. Вони вживаються здебільшого в абсолютній позиції, оскільки не вимагають поширювачів. Дієслова такого типу (не вказаний суб'єкт стану) відносно до дієслів із лексично не вираженою одновалентністю.

Отже, в сучасній українській мові є група дієслів, семантика яких несумісна з діяльністю людини. Це, насамперед, дієслова на позначення атмосферних явищ. Відсутність суб'єкта при таких дієсловах є більшою мірою семантичним явищем, ніж морфологічним. Граматична форма прояву безсуб'єктності на морфологічному рівні позначена у вигляді наявності формального показника усування синтаксеми в межах морфологічної одиниці – дієслова.

§12. Відмінки як морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми

Суб'єктна синтаксема виявляється у своїх семантичних і морфологічних варіантах, її семантичне вираження залежить насамперед від характеру дієслівного предиката. В елементарних простих реченнях визначаємо такі морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми, як: називний, давальний, знахідний і родовий відмінки. Оскільки відмінок становить ієрархічну структуру, навколо семантичного і синтаксичного ядра (тобто первинної семантичної і синтаксичної функції) якої групуються вторинні семантичні і синтаксичні функції, між суб'єктними формами також закріпилися ієрархічні відношення.

У сучасній українській мові основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми виступає називний відмінок. Взаємозалежний характер називного відмінка і предикатного слова робить цей відмінок найбільш центральним. Формальна взаємозалежність називного відмінка ґрунтується на його семантичних особливостях. Валентність предиката зумовлює наявність називного відмінка суб'єкта, а у структурі думки називний відмінок виражає безпосереднього виконавця дії, вказує на особу або предмет, від яких виходить дія. Поєднання з предикатами дії, процесу, стану та локативними предикатами свідчить про широкий функціональний діапазон цього відмінка. Функція суб'єкта – найголовніша семантико-синтаксична функція називного відмінка у структурі речення. Семантико-синтаксична валентність предиката дії визначає функцію суб'єкта дії називного відмінка. Предикат дії виявляє спрямованість на створення суб'єктної позиції, напр.: “В синь безкраю вписані Високо-високо, Журавлі **полинули** в путь важку” (В.Мороз); “Крізь грозову завісу чорну Він **розсуває** новий день” (Й.Струцюк); “Ваня **йшов** в глиб степу” (В.Підмогильний); “Молодий симпатичний водій у вилинялій військовій гімнастерці **вів** машину впевнено” (А.Моцний). У функції суб'єкта дії втілюється специфічність називного відмінка як такого, що займає центральне місце у відмінковій системі сучасної української мови,

і найповніше виявляються його семантико-синтаксичні диференційні ознаки.

Називний відмінок суб'єкта дії реалізується на матеріалі іменників, що позначають назви осіб, предмети (за наявності явища персоніфікації), а периферію його становлять лексичні групи на позначення машин, механізмів тощо, які реалізують суб'єктне значення в напрям інструментальності.

У формі називного відмінка також виступає функція суб'єкта процесу, який є найголовнішим субстанціальним компонентом в елементарних простих реченнях із предикатами процесу. Предикат процесу визначає зумовлену валентністю певну кількість відмінкових позицій. Для предикатів процесу характерна одновалентність (рідше двовалентність). Називний відмінок суб'єкта процесу пов'язаний із семантико-синтаксичними диференційними відмінковими ознаками субстанціальності, валентним зв'язком із предикатом процесу, пасивністю і послабленими ознаками динамічності. Ознака пасивності споріднює називний суб'єкта процесу із знахідним відмінком об'єкта дії і давальним адресата дії, оскільки ознака пасивності є для них визначальною. Пасивність називного відмінка суб'єкта процесу охоплює іменники на позначення істот та іменники на позначення конкретних предметів, напр.: **Дівчина** була у школі і "А біля озера **стоїть** задумане дівча, перебираючи рукою цвіт" (М.Стельмах); **Дівчина приїде машиною із міста до села**. Конструкції з локативними предикатами дії значно розширюють валентну рамку дієслова, вимагаючи, крім суб'єктної синтаксеми, локативної та інструментальної синтаксеми.

Незначне функціонування називного відмінка суб'єктної синтаксеми спостерігається при предикатах стану. Суб'єктна синтаксема, зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслівних предикатів стану, частіше поширюється на вузькі шари іменникової лексики (здебільшого назви осіб). Елементарні прості речення складаються із двовалентного предиката стану і двох іменникових компонентів, один з яких становить називний відмінок у функції суб'єкта стану. Лівобічна суб'єктна і правобічна об'єктна валентності утворюють симетричні предикатно-субстанціальні структури: "Хома **любив** Павла так, як слабкий **любить** сильного" (Григорій Тютюнник); "Ми **кохаємо** інших, але й **любимо** й себе в ко-

ханні” (Ю.Мушкетик); “Я ж дотепер лише тебе **кохаю**” (О.Лупій); “**Любив** Євген, дуже **любив** воду з оцієї кринички на узліссі” (В.Земляк). Семантико-синтаксична функція суб’єкта стану у називного відмінка ґрунтується на семантико-синтаксичних диференційних відмінкових ознаках субстанціальності, валентного зв’язку з предикатом стану, нейтралізованої динамічності і пасивності. Із сфери суб’єкта стану називний відмінок може витіснятися давальним відмінком суб’єкта стану: “О, **не забудь мені** Червону ту зиму” (В.Сосюра).

Давальний відмінок як морфологічний варіант суб’єктної синтаксеми, порівняно із називним відмінком, має набагато вужчу сферу поширення. Суб’єктна функція давального сто-сується тільки одного її різновиду – функції суб’єкта стану, яка дещо віддалена від семантико-синтаксичної функції адресата дії як первинної функції давального відмінка. Давальний у функції суб’єкта стану утворився в результаті переміщення його з правобічної придієслівної позиції в лівобічну (суб’єктну). Найширші можливості сполучуваності з предикатами суб’єктної валентності (предикатами дії, процесу, стану, локативними предикатами) має називний відмінок суб’єкта, а давальний поєднується з обмеженою групою предикатів стану, здебільшого тих, які трансформуються від предикатів дії і под. Давальний відмінок у функції суб’єкта стану співвідносний із семантико-синтаксичними відмінковими ознаками субстанціальності, валентного зв’язку з предикатом стану, пасивної спрямованості стану на істоту та з формально-синтаксичною ознакою центральності. Він перебуває в синонімічних відношеннях із називним відмінком суб’єкта процесу або дії (рідше стану), вказуючи на семантичний відтінок підпорядкованості, як правило, особи відповідному станові. Давальний суб’єкта стану є необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення і використовується в односкладних із формально-синтаксичного погляду реченнях. Характерна група конструкцій є трансформами вихідних заперечних речень з одно- або двовалентними дієсловами процесу або дії, напр.: “Я **не хочу** до вас” (М.Стельмах) – **Мені не хочеться до вас**; “Ярема Дуга **не спав**” (І.Сочивець) – **Яремі Дузі не спалося**; “Я уже **не думав повертатися** додому” (Л.Смілянський); – **Мені уже не дума-**

лося повертатися додому; “Федориха **не вірила**” (В.Земляк); – **Федорисі не вірилося**. Дієслова, які формують похідне однокладне речення, означають власне-стан, а також інші різновиди стосовно стану – стосунок до діяльності, процесів мислення і под. Наявність заперечної форми дієслова (навіть із семантикою дії) у вихідному двоскладному реченні створює передумови для остаточного морфологічного закріплення значень стану в дієсловах, що виконують роль головного члена однокладних речень, співвідносного з присудком. Залежні від дієслова іменники вказують на людей, зрідка – на інших істот. Функція суб’єкта дії називного відмінка пов’язана із семантико-синтаксичною ознакою активності, а з функцією давального – трансформована з активності ознака деміактивності [102, с.171-197]. Визначаючи пасивність суб’єкта, давальний відмінок являє собою маркований відмінковий елемент, на відміну від називного, який, охоплюючи майже всі різновиди суб’єктного значення (у функціях суб’єкта дії, суб’єкта процесу, суб’єкта стану, суб’єкта локативного стану), є немаркованим елементом протиставлення. Давальний суб’єкта стану виступає також в однокладних конструкціях, головний член яких виражений дієсловами *везти* (про успіх), *вестися*, *подобатися*, *таланити*, *фортунити*, *щастити* і под., напр.: “Ну, **щастя** ж тобі” (Григорій Тютюнник); “Досі нам, Тимоше, скрізь **таланило**” (Г.Книш). Названі дієслова утворюють перехідну групу між автономними і допоміжними дієсловами. Нерідко в неелементарних (ускладнених) простих реченнях вони супроводжують основні дієслова і надають їм різних модальних відтінків, пор.: **Дівчині пощастило** – **Дівчині пощастило побачити письменника**.

Морфологічним варіантом суб’єктної синтаксеми виступає грамема знахідного відмінка. Вона функціонує, як правило, в обмежених лексичних умовах і має вузький функціональний діапазон, який стосується тільки синтаксемної функції суб’єкта стану. Значення суб’єкта стану є вторинною семантико-синтаксичною функцією для знахідного відмінка, оскільки за ступенем семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної виразності воно є однією з первинних функцій називного. Знахідний відмінок суб’єкта стану сполучається з компактною групою дієслів стану на позна-

чення фізичного стану людини: *лихоманити, ломити, морозити, нудити, тіпати, трусити, трясти* і под., напр.: **Дитину нудило; Дівчину морозило; Його лихоманило.** Знахідний відмінок суб'єкта стану характеризується відмінковими семантико-синтаксичними диференційними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом стану, пасивністю, спрямованістю стану на особу, а також синтаксичною ознакою центральності, яка вказує на тісний зв'язок (форма сильного керування) відмінка з дієсловом стану.

Абсолютну периферію в сукупності морфологічних варіантів становить родовий відмінок, виконуючи функцію партитивного суб'єкта в позиції підмета, пор.: **Гостей зібралися! і Гості зібралися; Багато гостей зібралося.** Цей родовий суб'єкта, крім суб'єктного значення, виражає предикатне кількісне значення, тобто виступає у простих неелементарних (ускладнених другим предикатом, предикатом кількості) реченнях.²¹

Функцію суб'єкта також може виражати кличний відмінок. Однак характерною ознакою є те, що кличний відмінок цю функцію виражає з адресатним нашаруванням. На погляд І.Р.Вихованця, цей відмінок вказує на суб'єкт, який бере участь у комунікативному акті і орієнтований на другу особу (співрозмовника) [61, с.191]. Суб'єктне значення кличного відмінка сполучається з адресатним, напр.: “Іваночку! ...**Лишай** косу в сусіда на тину” (Л.Костенко); “–Жінко! **Купіте** проліски!” (В.Штинько); “Я дам тобі водиці і пшениці, моя пташино” (Д.Павличко).

Морфологічне функціонування суб'єктної синтаксеми ґрунтується на двох відмінках – називному відмінкові як центральному морфологічному варіантові суб'єктної синтаксеми і давальному відмінкові як спеціалізованій відмінковій граемі для вираження функції суб'єкта стану. Родовий, знахідний і кличний відмінки в ролі морфологічних варіантів суб'єктної синтаксеми вживаються обмежено.

§13. Предикатні синтаксеми в суб'єктній позиції речення

Семантико-синтаксична ієрархія слів мови визначає найголовніше протиставлення як протиставлення слів на позначення предметності і слів на позначення ознак. При переміщенні предикатного (ознакового) слова з присудкової позиції у позицію підмета воно стає синтаксичним іменником, який при закріпленні в цих позиціях перетворюється на морфологізований іменник. Позиція підмета визначається як позиція суб'єктної синтаксеми. У субстанціальній позиції суб'єктної синтаксеми предикатні синтаксеми набувають її властивостей, зберігаючи притаманні їм ознаки.

У простому з формально-синтаксичного погляду ускладненому реченні предикатні синтаксеми виступають показниками згорнутого елементарно простого речення і одночасно виражають семантико-синтаксичні відношення до незгорнутого (основного) в ускладненій конструкції елементарного простого речення. Предикатні синтаксеми в субстанціальній суб'єктній позиції об'єднують у своєму функціонуванні семантико-синтаксичну функцію субстанціальної суб'єктної синтаксеми, яка зумовлена відповідною позицією суб'єкта, і семантику відношень між елементарними простими реченнями. Наприклад, у реченні **Спів радував нас** предикатна синтаксема, яка виражена іменником **спів**, відповідно до субстанціальної суб'єктної позиції виражає суб'єктну функцію. Але, не виступаючи власне-іменниковим словом, предикатна синтаксема **спів** указує, крім того, на причинно-наслідкові відношення між елементарними простими реченнями, пор.: **Спів радував нас; Ми раділи, бо співали або Співали так, що ми раділи.**

На погляд І.Р.Вихованця, випадки, коли в суб'єктній позиції стоїть предикатне слово, характеризуються різною інтерпретацією залежно від двох ярусів семантичної структури речення. У власне-семантичному (логічному) ярусі суб'єктна позиція заповнюється тільки непередикатними словами, а отже, поява у формально-синтаксичній структурі в цій позиції предикатного слова не змінює характеру семантичних відношень між елементарними простими реченнями,

одне з яких репрезентується предикатним словом у формі іменника [61, с.161-165, 213]. В семантично складному, але простому ускладненому з формально-синтаксичного боку реченні **Спів радував нас** виражаються причиново-наслідкові відношення між елементарними простими реченнями. У семантико-синтаксичному ярусі, де логіко-граматична структура пристосовується до формально-граматичної і де суб'єктну позицію субстанціальної синтаксеми заступають предикатні синтаксеми, останні треба визначати залежно від їх позиції, тобто так само, як і непередикатні субстанціальні синтаксеми. Наприклад, слово **спів** з речення **Спів радував нас** у семантико-синтаксичному ярусі кваліфікується як слово із суб'єктною функцією, однак синтаксичну семантику позиції необхідно доповнити семантикою причинових відношень між елементарними простими реченнями.

Предикатні синтаксеми, які виражені словами-іменниками, як правило, займають дві субстанціальні позиції: суб'єктну позицію як центральну субстанціальну позицію та інструментальну позицію як найпериферійнішу субстанціальну позицію. У цих полярних субстанціальних позиціях зосереджується функціонування предикатних синтаксем. Однак, якщо порівняти суб'єктну субстанціальну позицію та інструментальну субстанціальну позицію, то слід зауважити, що суб'єктна позиція для предикатних синтаксем, виражених іменниками, виступає домінуючою. Це пояснюється впливом актуального членування речення: предикатна синтаксема виконує суб'єктну функцію, доповнюючи її семантикою відношень між елементарними простими реченнями. Тому воно функціонує не як елементарна синтаксема, а як комплексна одиниця типу причинового суб'єкта в реченні **Спів радував нас**. В інструментальній позиції предикатна синтаксема набуває функції інструментальної причини (іноді з відтінком суб'єктного значення), напр.: **Я розповідав, що друзі зустрілися** → **Я розповідав про зустріч друзів**.

Отже, предикатні синтаксеми здатні функціонувати у позиції суб'єктної, об'єктної та інструментальної синтаксем. Закріпившись у цих позиціях, вони перетворюються на морфологізований іменник і виконують функцію суб'єктної синтаксеми.

РОЗДІЛ III

Правобічна валентність дієслова

§1. Правобічні субстанціальні синтаксеми двовалентних дієслів

Правобічна валентність двовалентних дієслів відкриває одну з трьох позицій субстанціальних синтаксем – об'єктну, інструментальну або локативну.

Залежно від семантичного навантаження дієслова об'єктна синтаксема позначає людину або предмет, на які спрямовується дія або стан, і сполучається з певними лексико-семантичними класами дієслів: 1) з дієсловами на позначення почуттєвого стосунку до особи (предмета): *бентежити, відбентежити, відкохати, відлюбити, відспівчувати, відхвилювати, вірити, вподобати, захоплюватися, зневажати, кохати, любити, ненавидіти, перевірити, перекохати, перелюбити, повірити, покохати, полюбити, порадувати, поспівчувати, радувати, розкохати, розлюбити, розхвилювати, сподобати, співчувати* і под.; 2) з дієсловами на позначення керування: *відати, володіти, завідувати, відзавідувати, віддиригувати, відкерувати, відкомандувати, відправити, відуправляти, заволодіти, задиригувати, закерувати, закомандувати, заправляти, диригувати, керувати, командувати, правити, поволодіти, подиригувати, позавідувати, позаправляти, покерувати, покомандувати, поуправляти, управляти* та ін.; 3) з дієсловами, які позначають вплив суб'єкта на об'єкт: *ангажувати, англізувати, коксувати, воєнізувати, германізувати, колонізувати, мадяризувати, монополізувати, муніполізувати, обнімчувати, обполячувати, обуржуазити, обусурманювати, орусичувати, русифікувати, українізувати* і под.; 4) дієслова, які позначають дію суб'єкта на об'єкт: *авторизувати, агрегатувати, адсорбувати, акумулювати, амальгамувати, амортизувати, анестезувати, апробувати, асфальтувати, афішувати, бесемерувати, бетонувати, благоустроїти, блокувати, бляхувати, бонітувати, бракувати, бронзувати, брошурувати, будувати, букерувати, бункерувати, буртувати, будити, випекти, випікати, виростити, вирощувати, висаджувати, висадити, висапувати,*

висвіжити, висвятити, висвячувати, висипати, висіювати, висіяти, висмажити, висмалити, висмалювати, висмоктати, висмолювати, висолити, висолопити, висотувати, височувати, виспівати, виспівувати, висріблити, виставити, виставляти, вистерегти, вистроїти, вистроювати, вистудіювати, вистьобати, вистьобувати, висукати, висукувати, висушити, витворити, витворювати, витворяти, витівати, витлумачити, витончити, витравити, витравлювати, витрамбовувати, витріпати, витріщати, витріщити, витроцити, витрубити, витруювати, витрясати, витупити, витуплювати, виучити, виформовувати, вихватити, вихилити, вихилювати, вихиляти, вихлебтати, вихлюпати, вихлюпнути, вихолоджувати, вихолодити, вицвяхувати, виціджувати, вичиркати, вичислювати, вишаровувати, вишеретувати, вишкварити, виштукатурити, вициряти, виявити, виявляти, вияснити, відасфальтувати, відбляхувати, відбудувати, відварити, відвернути, відвойовувати, відволікати, відформовувати, відфрезерувати, відшаровувати, відшарувати, вковувати, вмонтовувати, вмонтувати, воскувати, гербаризувати, герметизувати, гектографувати, гібридизувати, гідролізувати, гіпсувати, готувати, готувати, градувати, гранити, гранулювати, грацирувати, гримувати, гумувати, ґрунтувати, доасфальтувати, добудувати, доварити, домурувати, домуровувати, достроїти, достроювати, жлуктати, жлуктити, жмакати, зажарювати, заквашувати, закінчувати, заладнати, замаринувати, заорендувати, запалити, заплітати, запломбувати, засолити, засолювати, застроїти, застроювати, ковтати, кодувати, коментувати, конструювати, культивувати, маркувати, маринувати, мармурувати, машинізувати, муміфікувати, купувати, наварити, наварювати, набудувати, набудовувати, набуравлювати, набурити, наквашувати, накрохмалити, нарядати, наперчити, перебудовувати, перебудувати, перцювати, підготувати, піджарити, побудувати, повипікати, помурувати, построїти, реконструювати і под.; 5) дієслова на позначення активної дії, суб'єкт і об'єкт при яких означає осіб: арештовувати, арештувати, бадьорити, батькувати, безчестити, випестити, випестувати, виручати, виручити, вирятовувати, вирятувати, висварити, висватати, висватувати, виславляти, вислухати, вислуховувати, висповідати, витверезити, витверезжувати, витренувати, вихвалити, вихваляти, виховати, виховувати, вихрестити, вихрещу-

вати, вичастувати, вишколити, відстороняти, відчислити, впевнити, впевнювати, впізнавати, впізнати, впливати, вплиувати, вповноважувати, вподобати, впоїти, впокорити, впокорювати, впрохати, впрохувати, впрошувати, гіпнотизувати, гнівити, гнобити, годити, госпіталізувати, громити та ін. Об'єктна синтаксема при двовалентних дієсловах названих лексико-семантичних груп вживається у знахідному, орудному та давальному відмінках, напр.: “Я ніколи **не по-кохаю** жінку, котрій бракує слуху” (П.Тичина); “І вас, і їх за те **благословляю**” (В.Швець); “Може, ось так і **знайду** я на решті Загублену казку – дитинства тривогу” (М.Шаповал); “Старий гетьман **прочитав** указ” (Ю.Мушкетик); “Мамонько, **люблю** я пісню про зозулю і про гай. Я **прошу** тебе, ну, люба, Леонтовича співай” (І.Тичина); “**Командував** цим полком прудкий та грізний таджик – академік Самієв” (О.Гончар); “...Софія мені **подобається**” (П.Углярєнко). Об'єктна синтаксема (у плані семантичного навантаження) – позначає істоту або предмет, на який поширюється або орієнтується дія, або предмет, з яким пов'язані процес або стан. Валентність, яка відображає суб'єктно-об'єктні відношення, визначає цілий ряд ситуацій, з-поміж яких панівним є заміщення суб'єктної позиції номінацією особи, а правобічної позиції – назвою, що позначає матеріальний або ідеальний предмет, який охоплюється діяльністю людини. У семантичному плані А.П.Загнітко розрізняє такі типи суб'єктно-об'єктних відношень: 1) трансформативні відношення – об'єкт змінює місцезонаштування або свій первинний стан під впливом суб'єкта, напр.: “Своєю сміливістю він **здатен зрушить** гори” (М.Рильський); “Георгій Квалідзе ... **зняв** окуляри” (П.Углярєнко); 2) креативні відношення – суб'єкт створює, відтворює або знищує об'єкт, напр.: “Робітники **робили** мости На Дніпрі, і Дінці, і на тихому Збручі” (А.Малишко); “**Убили** ви дикого кабана” (О.Вишня); 3) відношення адресатності – суб'єкт звертається до об'єкта, напр.: “Тебе нащадки у віках **прославляють**” (О.Лупій); 4) фактитивні відношення – суб'єкт впливає на волю, почуття, розум об'єкта, напр.: “Оксен ... **заспокоїв** старого” (Григорій Тютюнник); 5) перцептивні відношення – суб'єкт сприймає об'єкт органами власних відчуттів, напр.: “...я **відчув** приховану напруженість у спокої матері” (Л.Первомайсь-

кий); “І Живан **слухає** весну крізь вікно” (В.Земляк); 6) когнітивні відношення – суб’єкт пізнає об’єкт у результаті мислення, напр.: “Сучасна людина **прагне** не просто **пізнати** для себе предмети і ситуації, а й поспілкуватись, обговорити пізнане” (Н.Бабич); 7) емотивні відношення – суб’єкт має певне почуття до об’єкта, напр.: “Снігур, в гаю гуляючи, Синичку **кохав**” (Л.Глібов); “–Тимку, я тебе **любитиму**...” (Григорій Тютюнник); 8) інструментальні відношення – використання об’єкта суб’єктом, напр.: “Дівчина помалу **п’є** живлючий трунок” (П.Колесник); 9) привативні відношення – суб’єкт відчуває потребу в об’єкті, напр.: “У всі часи молодь **шукає** свого героя” (О.Вишня); “...священник у віці Христа **знайде** на благословенній Черкащині серед них багато людей” (Молодь України.– 1994.– 25 березня). У валентній ієрархії об’єктну синтаксему вчений визначає як “другий актант дієслова” [85, с.30-32].

Інструментальна синтаксема при двовалентних дієсловах використовується в периферійній позиції речення і виражає нецентральні семантико-синтаксичні функції. Вона вказує, за допомогою чого реалізується дія і сполучається з двовалентними дієсловами на позначення рухів, виконуваних неактивними учасниками дії, напр.: *блимати, блимнути, блискати, блисконнути, блискотати, блискотіти, тиснути, бряжчати, брязкати, брязкотіти, брязнути, брякнути, вихитати, вихилювати, вицокувати, відхитнути, ворухити, гахкати, гахнути, гахати, гехнути, глипати, глипнути, гримати, грюкати, гопати, гопнути, гоцати, гоцнути, гупати, гупнути, мигтіти, двиготіти, двигоннути, задвиготіти, задригати, закліпати, заляскати, заляскотати, заляскотіти, заморгати, заплямкати, затарабанити, затупотіти, зашморгати, калатати, калатнути, кліпати, кліпнути, махати, махнути, моргати, моргнути, мотіляти, мотнути, мотляти, мружити, підклацувати, підклацнути, подвигати, подвиготіти, покліпувати, поморгати, помотляти і под.* Інструментальна синтаксема у поєднанні з дієсловами названого типу виражена орудним відмінком, напр.: “**Побрязкував** позолоченим кільцем прив’язаний до конов’язі Полуботків кінь” (А.Мушкетик); “Ольга **махнула** рукою” (Н.Рибак); “...**Крутиш** головою, як баба Дрецарка”(Григорій Тютюнник).

Локативна синтаксема поєднується з дієсловами, які вказують на місцеперебування суб'єкта: *бути, вилежати, висидіти, вистояти, відлежати, відсидіти, відстояти, жити, залишатися, залежатися, засидітися, застоятися, знаходитися, з'явиться, кренитися, лежати, мешкати, опинитися, опинятися, перебувати, перебути, перележати, пересидіти, простояти, полежати, посидіти, постояти, поселитися, проживати, пролежати, просидіти, промешкати, простояти, розташуватися, розташовуватися, сидіти, стояти, юртитися, юртуватися* та ін. Особливість локативних синтаксем при двовалентних дієсловах полягає в тому, що найчастіше вони вживаються у формі родового відмінка з прийменниками **біля, близько, близько від, в (у), вдовж, вздовж, вище, вповдовж, впоперек, довкола, довкіл, довкруг, збоку, збоку від, зверху, зверху, ззаду, кінець, коло, край, круг, кругом, між (межи), навколо, навкіл, навкруг (навкруги), навпроти, напроти, насупроти, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіч, обіруч, оддалік, оддалік від, округ (округи), осторонь, побіля, побіч, поблизу, поверх, повздовж, повище, подовж, позад, позаду, поміж, поперед, попереду, поперек, поруч, поряд, посеред, проміж, просто, проти, серед, спереду, супроти** та ін. Прийменники названого типу свідчать про зайнятість позиції при них формою зі статичним локативним значенням, напр.: “Уманський полк надвірних козаків ... **отаборився** біля містечка Соколівки” (М.Глухенький); “Обабіч шляху **росли** кленові деревця” (М.Канюка); “На подвір'ї Луцької в'язниці з непокритими головами **стояли** бранці” (М.Кабаненко); “...**сиділи** за маленьким столом Сивий полковник, а за приставним – молодий смаглявий майор” (О.Сизоненко). У формі орудного відмінка локативні синтаксеми функціонують із прийменниками **за, меж (межи), над (наді, надо), перед (переді, передо), під (піді, підо), поза, понад (понаді, понадо), поперед, попід (попіді, попідо), побіч з, поруч з, поряд з**, напр.: “...за плечем **стоїть** твоя категорична Муза” (Л.Костенко); “...світанками журливо **просиджував** над його узголов'ям старий Горицвіт” (М.Стельмах). У формі місцевого відмінка вони вживаються з прийменниками **в (у), на, по, при**, напр.: “Село Троянівка **гніздиться** в долині” (Григорій Тютюнник); “В сінях **стояло** відро...” (О.Сизоненко).

§2. Правобічні субстанціальні синтаксеми тривалентних дієслів

До тривалентних дієслів належать дієслівні предикати, які часто в традиційній граматиці визначаються як лексеми з подвійним керуванням, напр.: “Я, мабуть, **нагадав** когось Галині Петрівні” (М.Шеремет); “Їй доля **висудила** Івана” (Ю.Збанацький); “Андрій **розповідає** (мені) про них” (В.Дрозд). Тривалентні дієслова вимагають таких правобічних субстанціальних компонентів, як: об’єктна синтаксема, адресатна синтаксема або інструментальна синтаксема. Ці синтаксичні значення відповідно виражають знахідний, давальний і орудний відмінки.

Тривалентні дієслова, які сполучаються з об’єктною та інструментальною синтаксемами, у своїй семантичній структурі містять синтагматичну сему інструментальності. Ця ознака відзначається і в тлумачних словниках, пор.: **шліфувати** – 1.Обробляти поверхню металу, дерева, скла та ін. абразивним матеріалом для надання їй гладкості, точних розмірів певної форми тощо [СУМ, XI, с.490]– чим?, напр.: “Архип **шліфує** рукавицями лижі” (М.Іщенко); **різати** – 1.Чим-небудь гострим розділяти щось на частини, подрібнювати або відокремлювати частину від цілого [СУМ, VIII, с.561]– чим?, напр.: “**Різали** ми довго (сосну) (пилкою)” (Й.Струцюк); **рубати** – 1.розсікати, розділяти на частини, ударяючи чим-небудь гострим з розмаху [СУМ, VIII, с.891]– чим?, напр.: “Дід тільки й те бачив, як **рубали** (сокирами)... ліс” (Й.Струцюк).

До тривалентних дієслів, які вимагають об’єктної та інструментальної синтаксем, належать дієслова, що позначають дію суб’єкта на об’єкт, напр.: *алітувати, ампутувати, антисептувати, апретувати, баластувати, бальзамувати, бомбардувати, барвити, батувати, боркати, боронити, брити, брукувати, букетувати, буравити, бурити, вибальзамувати, вибарвити, вибатувати, виборонити, вибрити, вибрукувати, вибурити, висікти, вистріляти, вистругати, вистукати, витерти, витесати, витісувати, вичесати, вичинити, вичинювати, вичиняти, вичісувати, вишити, вишліфувати, вишмагати, вишмарувати, вишпарувати, вишпарювати,*

виштрикати, виштрикувати, витолочити, витолочувати, вихлестати, вихлестувати, відстригти, відстрілити, відстрілювати, відстріляти, відстукати, відстукотіти, відстьобати, відтінити, відтінювати, відтовкти, відточити, відточувати, відтушовувати, відтушувати, відшліфувати, відшліфувати, відшмагати, відшпарити, відшпандорити, вклепати, вколоти, вколювати, вкоротити, вкорочувати, вкосити, вкривати, вкрити, вкרוїти, вкувати, влупити, вперізувати, вперіцити, врізати, врихтовувати, врихтувати, вточити, вточувати, вхопити, в'язати, забальзамувати, забарвити, забрити, забрукувати, забуравити, забурити, забуцати, закреслити, заліпити, заліплювати, замайструвати, замальовувати, замальовувати, заретушовувати, заретушувати, зарисовувати, зарисувати, зарізати, заплямити, заплямувати, заповнити, заповнювати, заповняти, заряджати, заряджувати, зарядити, засаджувати, засадити, засівати, засіяти, засмачити, засмачувати, застругати, заштукатурити, заштрикати, заштрихувати, зачесати, збивати, збити, збовтати, збривати, збризкати, збризкувати, збуравити, збурити, звивати, звити, зволожити, зволожувати, зв'язати, зв'язувати, згортати, зістругати, зістругувати, зітерти, зліпити, змазати, змазувати, змащувати, змайструвати, знівечити, зрубати, зрубувати, зстругати, зчавити, зчавлювати, зчерпати, зчерпнути, зчесати, зчісувати, ізв'язати, ізв'язувати, ізсукувати, калювати, клепати, колоти, колупати, колупнути, кольнути, копати, копнути, косити, креслити, кришити, кріпити, кропити, кувати, лапати, лизати, лизькати, лініювати, лоскотати, лупонутти, лупнути, мазати, мазонутти, мазюкати, майструвати, малювати, милити, мішати, молоти, мостити, м'яти, набальзамувати, набуравити, нав'язати, нав'язувати, навоцити, навоцувати, навоскувати, нагортати, надавлювати, надовбати, намочити, нарізати, натесати, нав'язати, надколоти, надклепати, надклепувати, настругати, надсвердлити, надсвердлювати, надряпати, надряпувати, надрубати, надраювати, накрити, накривати, накреслити, накреслювати, накраяти, накраювати, накосити, накорчувати, накорчовувати, накопувати, накопати, наколотити, намазюкати, намазувати, намалювати, намічувати, намітити, налініювати, напиляти, напудрити, на помадити, на помаджувати, нарізати, нарізувати, нарити, на рубувати, на свердлити,

насікти, насікати, наскребти, зсукувати, напилити, нашаткувати, натирати, нашкребти, нашліфувати, нашмагати, начинити, начинювати, начиняти, нащупати, нащупувати, недовантажити, недовантажувати, обвивати, обвести, обвалувати, обвалькувати, обварити, обв'язати, обв'язувати, обгородити, обгороджувати, обгорнути, обмальовувати, обмотати, обмостити, обмити, обнести, обпудрювати, вприснути, обривнювати, обривняти, обрізати, обрізувати, обробити, оброблювати, обрешетити, обрешетувати, обсвітити, обстелити, обстригти, обставляти, обтісувати, обточити, обточувати, обчеркнути, обчикрижити, обчищати, обчистити, обшліфувати, обшмагати, обшматовувати, обшматувати, обштукатурити, оповивати, оплутувати, опилювати, оперізувати, оперіщувати, опоясувати, отирати, ошпарити, очищати, оштукатурити, перебальзамувати, переборонувати, перебрити, перебовтувати, перевантажити, переклепати, переколоти, переколошматити, переколотити, переколупати, перекопати, перекосити, перекреслити, перекришити, перекропити, перекувати, перелініяти, перелоскотати, перемазати, перемайструвати, перемалювати, перемолоти, перемолотити, перемостити, перем'яти, перерізати, перерисовувати, перерити, перепилювати, пересвердлити, пересвердлювати, перестелити, перестелювати, перестеляти, перестругати, перешліфувати, перешліфувати, перешматувати, перечесати, підбальзамувати, підбинтувати, підбинтовувати, підв'язати, підгородити, підграфити, підкручувати, підкувати, підкрутити, відкріпляти, підкреслити, підкреслювати, підкрашувати, підкосити, підколупнути, підколоти, підклепати, підклепувати, підмалювати, підретушувати, підрізати, підсікти, підстригати, підстругати, підтерти, підтесати, підшліфувати, побальзамувати, побрити, побурити, поголити, позагачувати, позагороджувати, позав'язувати, позаліплювати, позакривати, порізати, пошліфувати та ін. До тривалентних відносимо також дієслова, які позначають вимірювання: вимірити, вимірювати, виміряти, виміряти, відмірювати, відміряти, домірити, домірювати, доміряти, замірити, замірювати, заміряти, міряти, намірити, наміряти, обмірити, обмірювати, обміряти, перемерити, перемеріювати, перемеріяти, помірити, поміряти, понамірити, понамірювати, понаміряти, поперемірити, поперемірювати, попереміряти, промірити, розмірити і

под. Наприклад: “Славута ножицями обережно **розрізав** просякнуту кров’ю заскорублу пов’язку” (В.Малик); “Карган **торкнув** (рукою) коня” (В.Малик); “Схопивши повішену на мотузку скатерку, ...**вкрила** вкопаний під вишнею столик” (Г.Книш); “Літак **орав** землю плугами” (М.Вінграновський); “**Виміряйте** за допомогою транспортира величину кутів” (З підр.); “І блискавкою **розітну** пітьму, Де причаївсь пліснявий обиватель” (П.Мах).

Тривалентними виступають дієслова, які у своїй семантичній структурі мають лексичне значення “давання”, пор.: **давати** – 1.Передавати що-небудь від однієї особи до іншої [СУМ, II, с.202], напр.: “Король Ян-Казімір ханові велику данину **дає**” (Н.Рибак); “В клубі (колгоспникам) **роздавали** грамоти, подарунки” (Д.Герасимчук); “...**передайте** йому від мене пакуночок” (А.Шиян); 2.Передавати що-небудь у власність як подарунок [СУМ, II, с.213], напр.: “Він (дядько) **подарував** мені на прощання шаблюку” (В.Сосюра); “Ми вам усім **даруємо** життя” (Й.Струцюк). Сюди відносимо такі дієслова, як: *адресувати, виплатити, виплачувати, видавати, видати, виділити, виділяти, відадресувати, віддаровувати, віддати, відвінувати, відплачувати, відплатити, вінувати, вручати, вручити, давати, дарити, дарувати, дати, довірити, заадресувати, завдавати, завдати, здавати, надарити, надарувати, надаряти, недодавати, недодати, необдарити, обдаровувати, обдарувати, переадресувати, передавати, передаровувати, передарувати, передати, передоручити, повідавати, повиплачувати, подати, понадавати, понадаровувати, понадарувати, присвятити, присвячувати, пропонувати, роздарити, роздаровувати, роздати, роздавати* і под. Названі дієслова сполучаються з об’єктною та адресатною синтаксемами. Об’єктна синтаксема вживається у знахідному відмінку, адресатна – у давальному. Залежні від дієслів іменники адресатної семантики звичайно поширюються на назви істот (здебільшого осіб), напр.: “...вона троянди **кидала** йому” (Л.Костенко); “І командири правди вірну зброю **Дали** її нащадкам на віки” (П.Мах); “...**передав** я всім, Найбільше молодим” (Л.Глібов); “Життю й діяльності великого сина України Запорізький драматичний театр **присвячував** свої вистави, починаючи з 1939 року” (Літ. Україна.– 1995.– 21 вересня).

До тривалентних належать дієслова із семантикою “називання”: *величати, звати, іменувати, назвати, називати, найменувати, наректи, обізвати, перейменовувати, перейменувати, прозвати, прозивати* та ін. Вони вимагають заповнення одного з семантично передбачуваних місць іменником у знахідному відмінку і другого – іменником в орудному відмінку, напр.: “Його (храм) частіше **називають** капличкою” (Молодь України.– 1994.– 25 березня); “В сім’ї його пестливо **називали** Мусею” (І.Семенчук); “Колись його діда **нарекли** цим титулом” (А.Байрак).

Дієслова з об’єктною та інструментальною правобічною валентністю становлять найпродуктивнішу групу тривалентних дієслів. Серед таких тривалентних дієслів А.П.Загнітко виділяє такі лексико-семантичні групи: 1) покриття одного об’єкта іншим – ядерне дієслово “покрити” (об’єктно-інструментальна семантика відношень); 2) цілісне покриття об’єкта – ядерне дієслово “обгортати”; 3) знищення об’єкта певним знаряддям – ядерне дієслово “різати”; 4) нанесення удару – ядерне дієслово “бити”, “ударяти”; 5) зміна об’єкта певним засобом – ядерне дієслово “чистити”; 6) перетворення об’єкта певним знаряддям – ядерне дієслово “копати”; 7) обробка об’єкта певним знаряддям – ядерне дієслово “обробляти”; 8) пошкодження предмета певним знаряддям – ядерне дієслово “зіпсувати” та ін. Сюди ж вчений відносить дієслова, що позначають: 1) пошкодження тіла – ядерне дієслово “пошкодити”; 2) насичування об’єкта – ядерне дієслово “насичувати”; 3) руйнування об’єкта – ядерне дієслово “зруйнувати”; 4) створення об’єкта – ядерне дієслово “створити”; 5) приготування їжі – ядерне дієслово “приготувати”; 6) повернення об’єкта у попередній стан – ядерне дієслово “відновити”; 7) сприйняття – ядерне дієслово “сприймати”; 8) перевірку – ядерне дієслово “перевірити”; 9) визначення – ядерне дієслово “визначити”; 10) називання – ядерне дієслово “називати”; 11) окреслення предмета, вирізнення його з-поміж інших – ядерне дієслово “позначити”; 12) мовленнєве повідомлення – ядерне дієслово “повідомити”; 13) пригосання – ядерне дієслово “пригощати” [85, с.44-45].

Аналізуючи тривалентні дієслова, Л.Теньєр зазначає, що вони, “керуючи трьома актантами, становлять складнішу структуру, ніж двовалентні дієслова. З історико-генетично-

го погляду тривалентний тип дієслів, очевидно, з'явився пізніше двовалентного типу. Складність актантної системи дієслова залежить від прогресу людського розуму, який породжує все складніші і складніші актантні структури. Тому постає питання про існування нарівні з тривалентними чотиривалентних дієслів. ...є ймовірним те, що прості дієслівні форми не можуть мати понад три валентності" [204, с.270-271]. Вчений виділяє дві компактні лексико-граматичні групи: перша група охоплює дієслова мовлення типу *викладати, висловлювати, доповідати, заявляти, казати, пояснити, пояснювати, розповідати, уточнювати* і под., а друга група представлена словами *віддавати, відправляти, дарувати, жертвувати, платити, присвоювати, висуджувати, посилати, розподіляти* і т.ін. [Там само, с.268-269]. Окремі з наведених дієслів і тих, які віднесені французьким лінгвістом до тривалентних, І.Р.Вихованець кваліфікує як чотири-, п'яти- або шестивалентні [60, с.112-114]. Це повністю відповідає тлумаченню семантико-синтаксичної природи валентності дієслова.

§3. Правобічні субстанціальні синтаксеми чотиривалентних дієслів

Чотиривалентні дієслова вимагають таких позицій правобічної валентності: об'єкта дії, адресата, знаряддя дії або локатива. Об'єктна синтаксема сполучається з чотиривалентними дієсловами на позначення процесу "писання": *відписати, відписувати, дописати, списувати, надписати, надписувати, написати, обписати, обписувати, описати, описувати, перезанписати, перезанписувати, переписати, переписувати, писати, підписати, підписувати, повідписувати, позанписувати, понаписувати, понадписувати, попереписувати, пообписати, пообписувати, поописати, поописувати, попідписувати, пописати, пописувати, прописати, прописувати, розписати, розписувати, списати, списувати* і под., і виражається знахідним відмінком, напр.: "Я вже й листа матері **написала**" (М.Колесник); "**Пишіть** листи і надсилайте вчасно" (Л.Костенко); "... дівчатко **пише** вірші голубі" (Л.Кульбак); "Лука Лазарович **написав** і передав заяву Сухохлібу" (О.Круковець).

З наведеними вище дієсловами також сполучається адресатна синтаксема. Вона, як правило, виражена іменниками або займенниками у давальному відмінку, напр.: "Твоя мати ще **писала** якийсь час батькові листи" (М.Колесник); "**Напиши** дитинко, моєму Василеві листа" (М.Стельмах); "Зрештою, і щастя нам **дописує**, і, Бог дасть, **буде дописувати**" (Р.Купчинський); "**А** проте, ... **написала** Сергієві листа" (М.Колесник); "Як будете мати час і охоту, **відпишіть** мені" (Р.Купчинський).

Із чотиривалентними дієсловами на позначення процесу "писання" також поєднується інструментальна синтаксема. Вона виражає знаряддя дії і реалізується орудним відмінком. Інструментальна синтаксема супроводжує основні субстанціальні компоненти речення, вказуючи, за допомогою чого реалізується дія, напр.: "...а я **писала** мало не осколком великі букви, щойно з букваря" (Л.Костенко). Інструментальна синтаксема також поєднується з чотиривалентними дієсловами, які позначають: 1) вилучення об'єкта певним знаряддям: *віддерти, віддирати, відколупати, відколупувати, відміти-*

ти, відмивати, відперти, відпирати, відщипати, відщипнути, збити, збивати, зрізати, зрізати, стерти, стирати, стесати, стесувати, сточити, сточувати і под.; 2) виділення об'єкта з чогось певним знаряддям: відв'язати, відв'язувати, відгвинтити, відгвинчувати, відгризати, відгризти, відклеїти, відклеювати, відкрутити, відкручувати, відкріпити, відкріплювати, відпаяти, відпаяти, відпилювати, відпиляти, відпороти, відпорювати, відрубати, відрубувати, відшарувати, відшаровувати, відшарувати, відцідити, відціджувати, відчепити, відчіплювати, виколювати, виколювати, вискублити, вискублювати, вишкрібати, вишкрібати, вичерпати, вичерпувати, здирати, зірвати, зіскати, зіскати і под. У своїй семантиці чотиривалентні дієслова вказаного типу прогнозують зміну об'єкта, переведення його в інший якісний або кількісний стан, вимір, коли здійснюється вплив на нього за допомогою інструмента (засобу дії), напр.: **Хлопець відколов від породи зразок ножем; Геолог молотком відбив від скелі камінь.**

Правобічна валентність таких дієслів, як: бігти, вбігти, ввійти, вийти, вибігти, вилазити, вискакувати, виходити, волочитися, забігти, зайти, закрокувати, запрямувати, зачимчикувати, зашкандибати, іти, крокувати, підбігти, підійти, перебігти, пересуватися, прийти, прийти, причвалити, пришкандибати, простувати, прямувати, напрямкувати, рухатися, сунути, сунутися, ступати, увійти, ходити, чимчикувати, шкандибати і под., вимагає локативної синтаксеми, яка зазнає членування на вихідний пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху. Локативна синтаксема на позначення вихідного пункту руху вживається з прийменниками **від, з, з-за, з-поза, з-над, з-понад, з-під, з-під, з-поперед, з-поміж, з-проміж, з-межи (з-між), з-посеред, з-позад**, напр.: “Аж назустріч із-за жита **вийшла** Доля грошовита” (Л.Глібов); “А він **прийшов** тоді з-під Берестечка” (Л.Костенко); “Зозулин гай і вовчі крутояри, і ми з гори **йдемо** у вечоровий час” (Л.Костенко); “Гнат **вилазить** із-за столу” (Григорій Тютюнник). Локативна синтаксема, яка передає кінцевий пункт руху, вживається з прийменниками **в, на, до, всередину, наперед, назад, у бік, у напрямі, у напрямку**, напр.: “Ми **виходимо** в поле, на плантацію” (М.Кабаненко); “...чимало людей **прямувало** до заводу” (О.Сизоненко); “І Прокіп, гупаючи

чобітьми, **біжить** у хату” (Григорій Тютюнник); “Колись Гоген **тікав** на Таїті, лишались тут і модерн, і готика” (Л.Костенко). Локативна синтаксема з прийменниками **вдовж, вздовж, мимо, подовж, поздовж, до, поперек, упоперек, через, повз, попри** позначає шлях руху, напр.: “Вздовж усієї дамби **тяглися** окопи” (О.Гончар); “Ласий кум і шустря кума Через садок **попхались** крадькома” (Л.Глібов); “А по дашку прозорої веранди **ходили** то дощі, то голуби” (Л.Костенко); а іноді вона вживається без прийменників, напр.: “У блаґенькій сукенці вона **прямувала** шляхом” (М.Канюка); “Пряженківська **пішла** коридором далі” (Б.Левін); “Дівчата вчора берегом **йшли**” (Л.Костенко); “Вулицею йшов солдат Нашою, Сумською” (М.Шаповал).

§4. Правобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів

П'ятивалентні дієслова на позначення руху, переміщення (вилетіти, виїжджати, виїжджувати, виїздити, виїхати, вимчати, випливати, від'їжджати, від'їздити, від'їхати, відімчати, відлітати, відлетіти, відпливати, в'їжджати, в'їздити, в'їхати, доїжджати, доїздити, доїхати, долетіти, домчати, допливати, доплисти, заїжджати, заїздити, заїхати, залетіти, залітати, запливати, заплисти, їздити, їхати, летіти, мчати, над'їжджати, над'їздити, над'їхати, надлетіти, надлітати, надплисти, наїхати, наїжджувати, наїздити, переїжджати, переїздити, переїхати, перелетіти, перелітати, перепливати, переплисти, під'їжджати, під'їздити, під'їхати, підлетіти, підлітати, підпливати, підплисти, повід'їжджати, повід'їздити, повідлітати, повідпливати, подоїжджати, подоїздити, поїхати, полетіти, політати, помчати, поплисти, попереджати, попереджати, проїжджати, проїжджувати, проїздити, проїхати, пролетіти, пролітати, промчати, пропливати, проплисти і под.) сполучаються з інструментальною синтаксемою, яка вказує на засіб переміщення суб'єкта, та з локативною синтаксемою, яка визначає початковий та кінцевий пункти руху і шлях руху. У мовленні не всі зазначені субстанціальні синтаксеми при п'ятивалентних дієсловах мають лексичне вираження, напр.: “З Вільшанського узвишся, ніби перестрибуючи тополі, **летів** загін верхівців у гостроверхих шоломах” (Г.Книш); “Дід Федорій **мав їхати** до Волівця по набір. Як звичайно, возом” (Р.Купчинський); “... я **поїхав** машиною до главку” (О.Круковець); “Гальчині батьки **поїхали** десь у Сибір на заробітки” (Є.Гуцало); “Нонна **приїде**, як обіцяла, останнім вечірнім автобусом” (М.Колосник); “Матвій **скочив** на коня і поволі, в невеселих роздумах **поїхав** до лісу” (М.Стельмах). Інструментальна синтаксема найчастіше реалізується орудиним відмінком як основним її морфологічним варіантом. Однак при дієсловах, які виражають переміщення, вона може стояти у формі місцевого відмінка з прийменниками **на** і рідше **в**, напр.: “А бабу кінчики додому на машині **одвезли**” (В.Дрозд); “**Іде** Сунько вулицею на тракторі” (Г.Книш); “З

вокзалу Кухно **поїхав** на таксі до лікарні” (М.Колесник); “І начебто **їде** він, Лука Лазарович, в триповерховому автобусі, на горішньому поверсі” (О.Круковець).

При дієсловах руху локативна синтаксема вживається з прийменниками **від, з (із, зі), од, в (у), до, на** та ін., які позначають вихідний і кінцевий пункт руху, напр.: “...поволі **їхали** на захід, з Половецької землі в Руську, два вершники – старий і молодий” (В.Малик); “Михайло **поплив** у пітьму” (П.Загребельний); “**Ідемо** у Власівку за лісом” (Григорій Тютюнник); “У яхтклуб вони все-таки **поїхали** надвечір” (О.Сизоненко); “Полісовщики мовчки **доїжджають** до наглухо огороженого дощаним парканом будинку Салогана” (М.Стельмах). Локативна синтаксема, яка позначає шлях пересування, переважно вживається без прийменників, напр.: “Хутором Левко **їде** обережно” (М.Стельмах); “Поїзд **мчить** степом” (М.Колесник); “Близько години ми **пливли** від Вилкова Білгородською протокою Дунаю” (М.Воїнственський); “І хтось до когось **їде** тим шляхом золотим” (Л.Костенко); “Отто ... **поїхав** глухою дорогою понад Ворсклою” (Григорій Тютюнник).

§5. Правобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів

Правобічна валентність шестивалентних дієслів (*внести, вносити, винести, виносити, віднести, відносити, донести, доносити, занести, вносити, знести, зносити, нанести, наносити, наднести, надносити, нести, винести, приносити, переносити, перенести, піднести, підносити, пронести, проносити, рознести, розносити* та ін.) характеризуються об'єктною, адресатною та локативною синтаксемами.

Об'єктна синтаксема виражається переважно предметними назвами, напр.: “І зелені Карпати мені Відкривались в густій голубіні. Їм у серці своєму я **ніс** Теплі роси своєї Волині” (П.Мах); “І нині вона **понесла** Ген-ген, де осяйність вроди-ста, Щедрівку, як скарб, із села В красу симфонічного міста” (П.Мах); “Тут вантажу з човнів **не наноситись**” (Л.Костенко). Семантична структура шестивалентних дієслів вимагає, щоб об'єктна субстанціальна синтаксема стояла у формі знахідного або родового відмінка.

Адресатна синтаксема позначається іменником, який вказує на того, кому призначений певний предмет, напр.: “А ти ... Стрімкий, неначе водопад, і юний, як травневий сад, **Приніс** мені свою довіру, Як чиста хвиля Синевиру” (В.Штинько); “... **винесла** їм (воду) мати Ярослава й Степана мати” (П.Тичина); “– А це я вам солі та крупи **приніс** на дорогу” (З.Тулуб); “– Діду, **несіть** Коцюбенкам молоко” (М.Вінграновський). При шестивалентних дієсловах адресатна синтаксема виражена давальним відмінком.

Локативна субстанціальна синтаксема, яка диференціюється за значенням на початковий, кінцевий пункти руху і шлях руху, функціонує у формі родового прийменникового відмінка або знахідного прийменникового відмінка, а також у формі орудного, напр.: “...я маю **перенести** городину матері з левади до комори” (П.Бондарчук); “Тим часом повненька, вайлувата Василева дружина Оля, ... перевалюючись качечкою, **носила** (гостеві) з хати до столу то тарілку з нарізаним хлібом, то помідори й огірки, то холодець ...” (В.Кашин); “Рано-ранесенько (з хати) дитину в садок Ти **несла** в задумі натхненній” (Д.Павличко); “Молодиця **вносить** з комірчини

(у кімнату) (через коридор) полумисок капустиного розсолу” (М.Стельмах). “Теплий струмінь повітря **приніс** (з поля) до річки п’яний дух коноплів і кропу” (Г.Книш).

Отже, шестивалентні дієслова переважно реалізують власні валентні позиції відмінковими формами, які передають відповідні семантичні функції, прогнозовані семантичною структурою дієслова і презентовані в ній семантико-синтагматичними семами правобічних субстанціальних синтаксем: об’єкта (акузатив), адресата (датив), локатива (акузатив і генітив прийменникові, інструменталь безприйменниковий і прийменниковий).

§6. Правобічні субстанціальні синтаксеми семивалентних дієслів

До семивалентних дієслів, які поєднуються з правобічними субстанціальними синтаксемами, відносимо дієслова, що позначають переміщення об'єкта: *ввезти, ввозити, везти, вивезти, вивозити, відвезти, відвозити, відекспортувати, відекспортувати, відімпортувати, відімпортувати, відправити, відправляти, відтранспортувати, відтранспортувати, доекспортувати, доекспортувати, доімпортувати, доставити, добавляти, дотранспортувати, дотранспортувати, завезти, завозити, заекспортувати, заекспортувати, затранспортувати, затранспортувати, експортувати, імпортувати, навести, навозити, надвезти, надвозити, назвезти, назвозити, перевезти, перевозити, передоставити, передоставляти, переекспортувати, переекспортувати, переімпортувати, переімпортувати, переміщати, переміщувати, перетранспортувати, перетранспортувати, переправити, переправляти, повідвозити, повивозити, повозити, подоставляти, позавозити, позвозити, поекспортувати, поекспортувати, попереозити, потранспортувати, потранспортувати, повезти, привозити* та ін. Дієслівні предикати зазначеного типу передбачають сполучення з іменниковими синтаксемами у функціях об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного пункту руху, шляху руху і кінцевого пункту руху.

Об'єктна синтаксема при названих вище дієсловах найчастіше позначає предмет, на який спрямовується дія. Морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми, як правило, виступає знахідний відмінок, напр.: “Деся з-під Лозанни, тобто із Швейцарії, **привозять** літографічний камінь” (Р.Горак); “Чепіжний ... **повіз** Вовкодавиху з її дітьми на базар” (М.Вінграновський); “Чергову партію робочого взуття **відправило** за океан Роменське взуттєве колективне підприємство “Талан” (Голос України. – 31 грудня. – 1994).

Закріпленість адресатної синтаксеми за дієсловами із семантикою дії вказує на менше її семантичне і морфологічне розгалуження. Вона виражена іменником, який позначає особу або іншу істоту, якій адресовано певний предмет, напр.:

Шофер доставив ящики адресатові; Хлопець везе книги вчительці; Завод імпортує продукцію замовникові.

Інструментальна синтаксема супроводжує суб'єкту і об'єкту синтаксеми і вказує на транспортний засіб, за допомогою якого здійснюється дія. Категорія інструментальності реалізується орудним відмінком як основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми і рядом прийменниково-відмінкових форм, які активно поповнюють засоби вираження інструментальності і диференціюють інструментальні семантико-синтаксичні відношення компонентів. Семантичний варіант засобу дії інструментальної синтаксеми визначається: 1) дієсловами на позначення переміщення об'єкта; 2) особливостями іменникової лексики на позначення засобу дії; 3) трансформаційними можливостями реченневих конструкцій, напр.: “І, розхитавши гопаком корчму, (возами) **везли** в степах, просмолені, чубаті, важчезну сіль, тараню і чуму” (Л.Костенко); “Це влітку Василь воду **взовив** до молотарки Буланом” (М.Іщенко); “Арештованих фашистів ... **одвезли** (вантажними машинами) до магістрату містечка Донго” (П.Загребельний); “Через кілька днів Вернера знову **привезли** (машиною) до Стенмора” (П.Загребельний). Інструментальна синтаксема при семивалентних дієсловах використовується в периферійній позиції речення. Вона супроводжує основні синтаксемні іменникові компоненти, вказуючи, за допомогою чого реалізується дія.

Локативна синтаксема при семивалентних дієсловах характеризується динамічним значенням напрямку руху і значенням шляху руху. Морфологічними варіантами локативної синтаксеми виступають знахідний, родовий і орудний відмінки, які виражають просторові орієнтири динамічної локалізації. Локативна синтаксема на позначення початкового пункту руху здебільшого вживається з прийменниками **від, з (із, зі), од**, а локативна синтаксема, що позначає кінцевий пункт руху, – з прийменниками **в, до**, напр.: “...навіщо ж він **привіз** тебе у Київ, із Полоцька, із попелу **привіз**” (Л.Костенко); “... з фронту скоро Володька галіфе для мене **привезе**” (В.Сосюра); “Генерала **везли** видолинком на большак з тим, щоб там пересадити на санітарну машину і **відправити** далі на КП армії” (Григорій Тютюнник); “...Тростянецька шоколадна фабрика “Україна” виготовила і **від-**

правила до столиці 4,5 тисячі дитячих подарунків” (Голос України.— 31 грудня.— 1994). Локативна синтаксема на позначення шляху руху здебільшого вживається без прийменників або з прийменником **через**, напр.: **Лісом шофер везе вантаж адресатові машиною з села у райцентр; З Луцька завод імпортує продукцію замовникові до Угорщини через Ужгород.** Нерідко у контексті деякі із субстанціальних позицій, передбачених семантико-синтаксичною валентністю семивалентних дієслів, не заповнюються.

**§7. Семантичне ускладнення
правобічних субстанціальних синтаксем
у похідних конструкціях**

У простих семантично ускладнених реченнях функціонують компоненти з неелементарним значенням. Ці компоненти об'єднують у собі дві або більше елементарних синтаксем. У сучасній українській мові можливі складні перетворення при об'єднанні двох синтаксем, унаслідок чого одна з форм стає домінуючою. Подібне об'єднання відбувається в іменниковій об'єктній позиції. Наприклад: **Дівчина побачила хлопця. Він був веселим.** У цих елементарних конструкціях маємо два тотожних з лексичного погляду елементи: іменник **хлопця** у знахідному відмінку і займенник **він** у називному відмінку. У першому реченні іменник **хлопця** є об'єктною синтаксемою, що зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю дієслівного предиката **побачила**. У другому реченні займенник **він** є лексичним еквівалентом іменника **хлопець**, але відрізняється іншою синтаксемою природою, тобто виступає субстанціальною синтаксемою із семантикою суб'єкта стану. Об'єднання двох речень в одне згорнуте речення виявилось у таких процесах: а) речення **Дівчина побачила хлопця** стало основним, оскільки воно визначає свою позиційну структуру для іншого, неосновного речення; б) найвиразніше це відбивається у тому, що називний відмінок, у якому стоїть займенник **він** у реченні **Він був веселим**, перетворюється на знахідний відмінок і зливається із знахідним відмінком іменника **хлопця**. У результаті цих процесів семантика синтаксеми **хлопця** об'єднує у собі синтаксеми у функції об'єкта, зумовлену предикатом **побачила**, і синтаксему у функції суб'єкта стану, зумовлену другим предикатом – **веселим**. Ускладнення об'єктної синтаксеми **хлопця** засвідчують два предикати – **побачила** і **веселим**, а також наявність подвійного синтаксичного зв'язку, в якому перебуває об'єктна синтаксема **хлопця**. У таких реченневих конструкціях важко кваліфікувати синтаксичний зв'язок між субстанціальною суб'єктною синтаксемою **хлопця** і предикатом **веселим**. Орудний відмінок прикметника **веселим** вказує на те, що предикат стану має специфічну форму

вираження, характерну для іменної частини складеного присудка. На заваді визначення присудкової природи прикметника **веселим** стоїть форма знахідного відмінка іменника **хлопця**, яка є нехарактерною для позиції підмета. А.М.Мухін дає таку кваліфікацію елементам, які мають форми знахідного і орудного відмінків: синтаксему типу **хлопця** він визначає як член речення, що виконує роль залежного підмета, а прикметник **веселим** як член речення, що виконує роль залежного присудка [151]. Частіше прикметники, які поєднані предикативним зв'язком із непрямим відмінком іменника, визначають як предикативне означення. У подібному визначенні вказується на проміжний характер цих присудкових елементів, які мають ознаки як означень, так і присудків [61].

Отже, на основі об'єднання об'єктних і суб'єктних синтаксем у формі знахідного відмінка функціонують складні семантико-синтаксичні компоненти, що перебувають у подвійних синтаксичних зв'язках з іншими членами речення й утворюються в результаті злиття в одну конструкцію двох вихідних речень. Похідний знахідний об'єктно-суб'єктний стоїть у формально-синтаксичній позиції прислівного сильнокерованого другорядного члена речення щодо опорного дієслова і позиції взаємопов'язаного з вторинним присудком (дієприкметником або прикметником в орудному або знахідному відмінку) вторинного підмета. Подвійні синтаксичні зв'язки знахідного відбивають його ускладнену семантико-синтаксичну функцію. Семантику субстанціальної синтаксеми слід визначати стосовно двох пов'язаних з ним присудкових компонентів. Дієслівні предикати дії займають позицію присудка, що керує знахідним відмінком, а позицію вторинного взаємопов'язаного із знахідним відмінком присудка – прикметникові чи дієприкметникові предикати стану. Поєднуючись із дієслівним предикатом дії, об'єктна синтаксема вказує на об'єкт дії, а щодо прикметникового чи дієприкметникового предиката стану – об'єкт переходить у суб'єктну позицію і містить вказівку на суб'єкт стану, напр.: **Ми зустріли дівчину радісною** ← **Ми зустріли дівчину** + **Дівчина була радісна**. Семантичне ускладнення правобічних субстанціальних синтаксем у похідних конструкціях відбувається за злиття двох або більше елементарних простих речень у просте ускладнене речення.

§8. Правобічна валентність і реципрок

Реципрок, або взаємна діатеза, характеризує два паралельні процеси, які зачіпають денотативну співвіднесеність елементів синтаксичного оточення. Дієслова реципрокної семантики передбачають участь двох осіб, що визначається формально – формою множини дієслова, напр.: *битися, боротися, викачуватися, вітатися, зустрічатися, зустрітися, здибатися, змагатися, домовитися, домовлятися, лаятися, листуватися, об'єднатися, об'єднуватися, перестріватися, перестрінутися, побачитися, погоджуватися, помиритися, порубатися, розставатися, сперечатися, стріватися, спізнатися, стрітися* і под. Названі дієслова характеризуються категоріальним значенням взаємності. У своїй семантичній побудові вони передбачають дві синтаксеми: суб'єктну і об'єктну. Суб'єктна синтаксема репрезентується формою називного відмінка, а об'єктна позначається формою орудного відмінка з прийменником *з* (із, зі). Дія, виконана суб'єктом, притягує об'єкт, поза яким не може реалізуватися та чи інша дія. Тому таку конструкцію Л.Теньєр визначає як двовалентну [204, с.255, 265-267, 278]. Щодо свого утворення такі предикативні одиниці є похідними від двох елементарних структур, де дві синтаксеми, які вказують на суб'єкт, виступають у позиції нерозчленованого (простого) або складеного підмета, напр.: **Вони зустрілися = Вона з ним зустрілася + Вона зустрілася з ним**. В суб'єктній позиції маємо розчленування простого підмета на два елементи складеного. Остання структура може зазнавати подальшої трансформації, особливістю якої є переміщення прийменникового елемента складеного підмета у позицію об'єктної синтаксеми, пор.: “Макар з горя **посварився** з батьком” (Ю. Збанацький); “Біля його колон я вперше **зустрівся** з Шевченком” (І.Пільгук); “Таль, видно, **кохається** з самим Дніпром” (Ю.Збанацький); “... Полоть **зливалася** з Двіною” (С.Скляренко); “Так і **попрощався** з вартою мовчки, самими очима” (Ю.Бедзик); “Я **познайомився** з цією тоненькою, мов стеблинка, і свіжою, наче рожевий квіт, дівчинкою-чорнобривцем, донькою Ксенії Прокопівни, ще в Семиходах” (А.Мацевич); “Тут **боролося** безсмертя зі смертю” (О.Довженко).

Особливо чітко об'єктна функція похідних від реципрокних конструкцій речень виявляється за умови, коли об'єктна синтаксема виражена знахідним відмінком при дієсловах без постфікса *-ся*.

§9. Явище аглютинації у правобічній валентності дієслова

Аглютинація являє собою спосіб утворення похідних слів і граматичних форм. Досліджуючи це явище, Л.Теньєр зазначав, що у процесі розвитку мови величина розриву між словами може тільки зменшуватися, але не збільшуватися, тобто слова, які розміщені в реченні разом, можуть тісніше приєднуватися одне до одного. Цей процес завершується повним сполученням тих слів, які раніше були розділеними. Сполучення слів або морфем, які в результаті аглютинації втрачають своє відокремлювання, вчений називає аглютинованими словами [204, с.39]. Для виникнення явища аглютинації необхідні певні умови, а саме: аглютинуватися можуть тільки такі слова, які безпосередньо розташовані один біля одного у мовному ланцюгу; якщо слова не пов'язані між собою синтаксичним зв'язком, а стоять одне біля одного випадково – аглютинація неможлива [Там само, с.40].

В українській мові наявні такі дієслова, які вказують на зміну зовнішності суб'єкта, набуття ним якісно нових характеристик, навичок, ознак тощо: *бритися, вмиватися, гніватися, голитися, дутися, займатися, краситися, кривлятися, купатися, лікуватися, маскуватися, митися, навчатися, паритися, причепурюватися, причесуватися, розважатися, сердитися, стригтися, схилятися, тренуватися, утиратися, фарбуватися, хвилюватися, чепуритися, чесатися, чиститися, чухатися* і т.ін. Дієслова такого типу А.П.Загнітко вважає двовалентними, оскільки вони сполучаються із суб'єктною і об'єктною синтаксемами [85, с.37]. Об'єктна синтаксема міститься в самій структурі дієслова, її показником виступає елемент -ся, напр.: **Спортсмен тренується** ← **Спортсмен тренує себе**; **Дівчина вмивається** ← **Дівчина вмиває себе**; **Солдат маскується** ← **Солдат маскує себе**. Суб'єкт спрямовує дію на самого себе. Ю.С.Степанов вважає елементарною структурою простого речення модель, яка побудована за схемою "суб'єкт + предикат + об'єкт", напр.: **Я вчу + Я вчу собі**; **Я стою + Я стою собі** [192]. Якщо з таких позицій підходити до визначення категоріальних значень валентності дієслова, то названі дієслова визначаються як двовалентні і характеризуються формально-синтаксичною репрезентацією обох синтаксем – суб'єктної і об'єктної, напр.: "Лец-Отаманів **роздражнив** ще більше" (П.Панч) ← **роздражню-**

вати + себе; “Тимко вже не мав ніякої надії **врятуватися**” (Григорій Тютюнник) ← **врятувати** + себе; “Я ... все-таки **можу похвалитися, що** головні труднощі вже переборені” (Р.Горак) ← **похвалити** + себе; “Я **стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу**” (Я.Тичина) ← **ствердити** + себе, **утвердити** + себе.

Двовалентні дієслова “усіченого” типу з лексично не вираженою об’єктною синтаксею у традиційній граматиці тлумачать як зворотний стан дієслова [79, с.332-333]. Окремі лінгвісти кваліфікують їх як рефлексивні і відносять до діатез дієслова [204, с.259-267].

**§10. Непрямі відмінки
як морфологічні варіанти
правобічних субстанціальних синтаксем**

Категорія відмінка, яка визначає певну форму валентно пов'язаних з дієсловом правобічних іменникових компонентів, характеризується складною семантико-синтаксичною структурою. У синтаксичному плані тільки відмінок з-поміж трьох іменникових категорій має спрямованість у структуру речення, “бере участь” у її побудові. Кожна правобічна субстанціальна синтаксема синтаксичної конструкції має відповідний відмінок, який визначає тип семантико-синтаксичних відношень і формально-синтаксичної структури речення, відображає характер синтаксичних зв'язків іменника з дієсловом.²²

Як вважає І.Р.Вихованець, відмінок є такою категорією, “що існує не сама собою, а зумовлена семантико-синтаксичною валентністю дієслова-предиката. Це єдина іменникова категорія, виникнення і семантико-граматичне функціонування якої пов'язане з предикатом-дієсловом. Предикат-дієслово визначає кількість потрібних для розкриття його семантичної природи відмінків і набір їх семантико-граматичних функцій. Вплив дієслова на формування передаваної відмінковими формами семантики не поширюється лише на зону непередметних значень. Дієслово керує відмінковими формами з категоріальним значенням предметності. Поза сферою впливу дієслова залишаються, наприклад, обставинні значення відмінків” [59, с.23].

Непрямі відмінки правобічних субстанціальних синтаксем дієслова відображають у семантичному плані відношення між предметами і явищами позамовної дійсності. Їх семантичне навантаження містить вказівку на різні відношення предмета до ознак інших предметів. Щодо системи мови непрямі відмінки виражають семантико-синтаксичні відношення іменникових слів до відповідного дієслівного предиката.

Форми непрямих відмінків як у сфері власне-відмінкового функціонування, так і у сфері позавідмінковій є формами із семантико-граматичним змістом, їх кількість і семантико-

синтаксичний характер, а також відповідно до семантико- і формально-синтаксичного змісту морфологічний вияв відмінка залежать від дієслівного предиката, який керує всіма відмінками в зоні власне-відмінкового функціонування. Вживання усіх грамем категорії відмінка регулюється і контролюється відповідними предикатами. Предикати також викликають усі синтаксичні дериваційні зміни і заміни відмінків у відмінковій сфері.

У синтаксичній структурі української мови відмінки виступають як граматично нерівноправні. Знахідний відмінок за ознакою центральності виступає другим після називного, оскільки його спеціалізація спрямована на вираження одного з найважливіших у структурі речення значень (об'єктного) і поєднується з дієслівним предикатом сильним підрядним зв'язком.

Правобічна функція давального відмінка у граматичній системі сучасної української літературної мови спеціалізована на вираженні семантико-синтаксичної функції адресата дії. Саме ця функція, визначаючи місце давального в системі відмінків, впливає на інші його функції (об'єкта дії або стану). Формально-синтаксична ознака нецентральної-непериферійності вказує на проміжне місце давального серед нецентральної і периферійної відмінків.

У синтаксичній системі сучасної української мови найбільш роз'єднаним на ряд різнорідних підвідмінків, тобто семантико-синтаксичних функцій, є орудний відмінок. Визначальними для орудного є семантико-синтаксичні функції знаряддя і засобу дії (первинні функції). Вторинні функції об'єкта дії, об'єкта стану, функція порівняння, сукупності, обмеження, місця, часу, компонента складної предикативної форми та інші зближують його з іншими відмінковими і невідмінковими компонентами, для яких відповідна функція є основною.

Родовий відмінок, співвідносячись із знахідним, розмежовується на два типи родового партитивного: родовий, що виражає квантитативну партитивність, тобто неповне охоплення об'єкта дією, і родовий, який виражає темпоральну партитивність, тобто повне охоплення об'єкта дією, але з обмеженням у часі її перебігу (родовий об'єкта із значенням тимчасового користування). Як вважає Д.С.Станишева, лек-

сична база функціонування родового партитивного у сучасній українській літературній мові ширша, ніж у російській, тому що в першій розвинувся той різновид ходового партитивного, семантико-синтаксична специфіка якого може бути визначена як вказівка на темпоральне обмеження охоплення об'єкта дією [190, с.193]. У вторинних функціях родовий відмінок виражає значення придієслівного об'єкта і значення часу. У відмінковій системі української мови родовий відмінок виступає як периферійний елемент.

Як периферійний функціонує у відмінковій системі української мови і місцевий відмінок, який виступає морфологічним варіантом субстанціальної локативної синтаксеми.

Категорія відмінка багатьма своїми параметрами відображає найтипівіші явища граматичної структури сучасної української літературної мови, є необхідним компонентом переважної більшості речень, а також показує способи перегрупування компонентів речення і механізм взаємодії семантики, синтаксису і морфології.

Основним морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми виступає знахідний відмінок, який виражає семантико-синтаксичні функції об'єкта дії або стану. Субстанціальні синтаксеми з функцією об'єкта дії або стану, виражені найчастіше знахідним, є одними з найбільш необхідних компонентів семантико-синтаксичної структури речення. Предикатна, суб'єктна і об'єктна синтаксеми утворюють найпоширеніший тип конструкції – тричленні речення: “Батька Тиміш **не пам'ятає**” (О.Васильківський); “Ольвія **відчула** неспокій” (В.Чемерис); “**Схопив** ручняк старий коваль” (П.Воронько); “Радію я, коли **знаходжу** слово із пахощами й кольором” (А.Малишко).

Характеризуючи варіанти об'єктної синтаксеми, треба відзначити, що основна роль належить знахідному відмінкові. Він в об'єктній функції виконує роль домінанти, всі інші варіанти об'єктної синтаксеми підпорядковуються знахідному, становлячи його лексико-комбінаторні варіанти (за умови, якщо вони закріплені за різними опорними дієсловами). Отже, знахідний відмінок -це, передусім, відмінок об'єкта.

Знахідний об'єкта не може залежати від прикметників та іменників. Його характерна властивість валентна сполучу-

ваність тільки з дієсловами. Цей відмінок не виступає поза сполученням із дієслівними лексемами, а керуюче дієслово за своєю семантико-синтаксичною природою вимагає об'єктної форми для розкриття свого семантичного змісту. Дієслова, які валентно пов'язані з іменниками у формі знахідного відмінка, становлять надзвичайно широку групу. Можна виділити такі основні підгрупи дієслів, як: 1) дієслова конкретної фізичної дії, що є найбільш поширеною підгрупою, до якої входять дієслова творення та окремих видів діяльності: *будувати, варити, мостити, мурувати, орати, пасти, пекти, пиляти, плавити, плести, полоти, прасувати, прясти, ремонтувати, робити, садити, сапати, свердлити, сіяти, скиртувати, склити, скородити, сталити, тесати, точити, трамбувати, цементувати, шити, штукатурити* та ін.; дієслова, які вказують на більший або менший ступінь інтенсивності дії, спрямованої на об'єкт: *бгати, бити, бомбити, бороти, будити, валити, вішати, в'язати, гальмувати, гасити, гноїти, гнuzдати, гнути, горнути, гребти, гризти, гріти, дерти, ділити, клювати, колоти, копати, краяти, кришити, кріпити, купати, кусати, ламати, латати, лити, ловити, мазати, мести, милити, мити, місити, м'яти, нищити, палити, парити, пороти, ранити, рвати, рівняти, різати, рубати, руйнувати, сікти, скребти, смалити, сушити, терзати, терти, тиснути, товкти, толочити, топати, тулити, хилити, чавити, чистити, чіпляти, чухати, шматувати, щербити* і под. Наприклад: "Батько Пилипів **шив** картузи та шапки на продаж" (О.Васильківський); "Холодні бризки **сікли** обличчя" (П.Гандзюра); "Ретельно Сава **закреслював** малюнок на столі" (О.Копиленко); "Він **грюкнув** хвірткою небало" (Р.Самбук); "Майдан від цегли **очищають** Робочі для нових осель" (О.Підсуха); 2) дієслова, які позначають переміщення об'єкта в просторі: *везти, волокати, доставляти, експортувати, імпортувати, котити, нести, сунути, переправляти, транспортувати* та ін., напр.: "Гриць **возить** волосне начальство" (О.Васильківський); "Гілку верби від Тараса з неволі **Везли** на Україну, на самолоті" (А.Малишко); "...дочка-п'ятикласниця **прислала** йому з Ужгорода малюнок" (Д.Герасимчук); "Бабуся-знахарка мене В пречистий світ **ввела** навіки" (П.Мах); 3) дієслова на позначення володіння, позбавлення і передачі, присвоєння і отримання:

берегти, брати, губити, давати, дарувати, держати, знаходити, лишати, мати, платити, продавати, тратити, тримати, ховати і под., напр.: “Дочку **забрала** теща до Ужгорода” (Д.Герасимчук); “Деся за тиждень **продав** хату, корову” (О.Васильківський); “З-за Вісли тобі привіт я **передам**” (О.Підсуха); 4) дієслова мовлення: *говорити, кричати, казати, мовити, оповідати, розповідати, читати, шептати* і под., напр.: “Юрій Яновський **говорив** високі й проникливі слова про красу нашої української природи” (М.Рильський); “Ти ж мені про нього вчора ой же як **розповіла!**– про калину й про малину, що у лузі розцвіла” (П.Тичина); “Аж раптом хтось **сказав** там щось на вухо опікуну маленького царя” (Л.Костенко); 5) дієслова, які виражають позитивне або негативне ставлення до чогось, внутрішній стан і почуття, спрямованість інтересу до чогось: *батьорити, бентежити, вабити, вітати, ганьбити, гнівити, дивувати, дратувати, жаліти, зневажати, клясти, кохати, кривдити, критикувати, лаяти, любити, лякати, милувати, ненавидіти, нервувати, ніжити, пестити, полонити, ревнувати, сердити, славити, соромити, тішити, тривожити, турбувати, хвалити, хвилювати, цікавити, цінувати, шанувати* і под.: “Зір **полонила** картина “Персей і Андромеда” (І.Пільгук); “Ще в сиву давнину люди **шанували** вербу” (Б.Сімкін); “Барабаш **почав лаяти** селян” (Н.Рибак); “Тато Іосиф **вітають** улюблену доцю з атестатом” (Ю.Збанацький); “Тиміш одразу **сподобав** тітку Параску” (О.Васильківський); 6) дієслова чуттєвого сприймання: *бачити, дивитися, нюхати, помічати, слухати, спостерігати, чути* та ін., напр.: “Софія ... **бачить** у смеркові його обличчя: сухе, біле, мертве” (В.Дрозд); “Валя одразу його **пізнала**” (Г.Довнар); “Це вона (Миля Оксентівна) на витоці тридцятих років у Полтавському будинку народної творчості **запримітила** Олександра Слизького” (О.Дмитренко); “...в одному провінційному містечку також **спостерігали** затемнення” (О.Васильківський); 7) дієслова розумової діяльності: *вчити, гадати, досліджувати, думати, збагнути, з’ясовувати, знати, ототожнювати, пам’ятати, пізнавати, пояснювати, розв’язувати, розуміти, тлумачити, узагальнювати* та ін., напр.: “А далі так: ми **вивчаємо** не простір і час, а простір – час” (О.Васильківський); “–Ну от, **з’ясували** ваше

соціальне походження” (Н.Рибак); “Софія **пам’ятала** чоловіка лише таким” (В.Дрозд).

Об’єктні функції знахідного відмінка співвідносні з типовими семантико-синтаксичними і формально-синтаксичними ознаками: субстанціальністю, валентним зв’язком із предикатом, пасивністю, фінальною спрямованістю, формально-синтаксичною ознакою центральності. Первинна семантико-синтаксична функція об’єкта знахідного відмінка найбільше диференціює його від інших відмінків як спеціалізований відмінок об’єкта. Родовий відмінок є одним із варіантів об’єктної синтаксеми. У сучасній українській мові нерідко спостерігаємо взаємодію родового відмінка із знахідним, яка ґрунтується на тому, що знахідний виражає суто відмінкову власне-об’єктну семантику, а родовий виступає підпорядкованим знахідному, передаючи, крім об’єктного відмінкового значення, невластиві категоріальній відмінковій природі супровідні предикатні кількісні значення, у яких поєднуються значення категорій кількості і неозначеності [61, с.120].

Правобічні синтаксеми у формі родового відмінка становлять назви речовин або груп деяких предметів у множині, що виражають частковість або неподільність: *молоко, вода, хліб, м’ясо, сіль, гриби, груші, овочі* та ін. Лексико-семантичні особливості цих іменників співвідносяться з дієсловами дії типу *взяти, дати відрізати, купити, подарувати, позичити, принести, просити* і под., напр.: **Чумаки привезли солі; Мати купила хліба; Хлопчик приніс слив**. Морфологічна будова дієслова (наявність префіксів **в-** (*у-*), **ви-**, **від-**, **до-**, **з-** (*с-*), **на-**, **над-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **при-**, **про-**) часто підкреслює значення квантитивної партитивності родового відмінка, напр.: **Дідусь назбирав грибів; Дівчина нарвала вишень**. У сучасній українській мові протиставлення знахідного об’єктного і родового партитивного об’єкта реалізується при дієсловах доконаного виду: **купив книжки – купив книжок, приніс цукерки – приніс цукерок**.

При дієсловах із заперечною часткою **не** об’єктна синтаксема виступає у родовому відмінку. Однак у заперечні конструкції дедалі більше проникає форма знахідного об’єкта, напр.: “Марту **не відрізали** від інших” (П.Панч); “Мене **не цікавлять** прізвища, тим більше між цих стін” (В.Дрозд);

“Ведмедя ласкою також **не обминув**” (М.Годованець); “Мене **б не піддурили**, хоч як би не хитрили” (Л.Глібов). Вираження об’єкта знахідним залежить від лексичного значення іменника: назви конкретних предметів частіше ніж назви абстрактних понять виступають у формі знахідного відмінка, абстрактні ж іменники вживаються у формі родового відмінка, але в основному вибір відмінка залежить часто від сприймання і думки носія мови [57, с.20-27; 59, с.99-100].

Дієслова *вимагати, грати, дотримувати, завдавати, зазнавати, набувати, співати, стерегти, танцювати, цуратися, шукати* і под., належать до дієслів, при яких родовий і знахідний відмінки також використовуються факультативно. На об’єкт, виражений родовим відмінком при вказаних дієсловах, нашаровується більшою чи меншою мірою відмінок частковості, неозначеної кількості, неозначеності взагалі. Розвиток усіх співвідносних конструкцій з придієслівним родовим і знахідним у функції об’єкта виступає на лінії поступового позбавлення відтінків частковості, неозначеності, чому сприяє проникнення в ці позиції знахідного об’єктного.

Системна граматична співвідносність обох відмінків відображається у зоні формально-синтаксичної трансформації: знахідний придієслівний – родовий приіменниковий. Специфіка цієї трансформації полягає в тому, що знахідний переходить у родовий через посередництво називного: **Учень виконав завдання – Завдання виконане учнем → Виконання завдання учнем; Студент накреслив схему – Схема накреслена студентом → Креслення схеми студентом**. Вихідна активна конструкція із знахідним об’єкта перетворюється на пасивну, від якої утворюється субстантивне словосполучення із залежним родовим.

Давальний відмінок як один із морфологічних варіантів суб’єктної синтаксеми виступає у функції об’єкта дії, утворюючись у результаті нейтралізації первинної для давального адресатної семантики і переміщення його в позицію сильнокерованого знахідного відмінка. Навколо функції адресата дії групуються семантико-синтаксичні функції об’єкта дії або стану.

Функція об’єкта дії характеризує давальний відмінок семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, валентного зв’язку з предикатом, пасивності і фінальної спрямо-

ваності дії на предмет. Валентний зв'язок давального відмінка з дієсловом, порівняно із знахідним відмінком, відзначається помітною послабленістю, а фінальна спрямованість супроводжується обставинно-цільовою спеціалізацією.

Давальним об'єкта дії керують дієслова типу *допомагати, дякувати, заважати, шкодити, прислужувати, слугувати, порадити* і под., напр.: “Зозуля ластівці сердито **дорікала**” (М.Годованець); “(Осичина) **Хвалитись почала** Кленкам, Веселим юнакам” (М.Годованець). Інколи давальний об'єкта конкурує із знахідним, зокрема, при дієсловах *повідомляти, сповіщати, докоряти* і под., пор.: **Мати докоряла йому і Мати докоряла його**.

Давальний об'єкта займає незначну зону придієслівних об'єктних засобів і звичайно сполучається з іншими, не властивими знахідному об'єкта дієсловами; він функціонує як лексико-комбінаторний варіант знахідного об'єктного – основного засобу вираження об'єктної функції [51, с.111]. Давальним об'єкта дії керують дієслова у таких реченнєвих конструкціях: “Я **підкорявся** старому й доброму Терамену” (І.Немирович); “Жартував, **прислужував** їй, перебравши на себе всю увагу” (М.Карплюк); “–Думаю, що ми тобі **догодимо**” (М.Карплюк); “З часом він (хутірець) **дістався** нащадкові” (О.Підсуха)

Переміщення у першу позицію правобічної дієслівної валентності спостерігається у давального відмінка об'єкта стану. Він залежить від дієслів типу *вірити, довіряти, симпатизувати, співчувати, заздрити* і под. Функція об'єкта стану ґрунтується на семантико-синтаксичних ознаках субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом стану, пасивності, фінальної спрямованості стану на предмет. Давальному об'єкта стану притаманна формально-синтаксична ознака центральності, яка сигналізує про його поєднання з опорним дієсловом сильним підрядним зв'язком і зайняття ним першої правобічної придієслівної позиції: “Я **співчую** (тобі)” (Л.Костенко); “Вливаємось в той заспів ми, Бо **віримо** добру” (П.Мах); “Не знав шукач, що **заздрить** хтось йому” (П.Мах). Давальний об'єкта стану виконує роль сильнокерованого придієслівного другорядного члена речення. Назви осіб становлять ядро іменникової лексики, яку охоплює відмінок.

Функції знаряддя і засобу дії є первинними функціями орудного відмінка. Вони є визначальними в семантико-синтаксичній структурі відмінка, найчіткіше формально визначені, являють собою непохідні, автономні одиниці у відмінковій системі й є базою, навколо якої розташовуються його вторинні функції. На думку І.Р.Вихованця, із виникненням вторинних функцій орудного жодна з них не вплинула на зменшення граматичної ваги інструментальної функції і не перетворила її на функціонально вторинну. За підставу об'єднання значень знаряддя і засобу в більш загальне інструментальне значення править тотожний набір їх семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак. Так зване значення допоміжного матеріалу не включаємо як окреме значення в загальніше інструментальне нарівні із значенням знаряддя і засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю і об'єктністю [59, с.129].

Вторинними функціями орудного відмінка виступають функції об'єкта дії й стану, об'єднувані семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості і формально-синтаксичною ознакою центральності. Орудний відмінок сполучається з: 1) дієсловами, які позначають керівництво, володіння: *володіти, завідувати, керувати, командувати, управляти* і под.; 2) дієсловами, які виявляють стосунок до об'єкта: *дорожити, жертвувати, захоплюватися, милуватися, пишатися, ризикувати, цікавитися* та ін.; 3) моторними дієсловами: *ворушити, жестикулювати, замахуватися, кидати, розводити, хитати* і под.; 4) дієсловами типу: *заїдати, захлинатися, харчуватися, об'їдатися* і т.ін., напр: “**Пишаюсь** вродою твоєю” (О.Підсуха); “Давид слухняно **похитував** головою” (О.Васильківський); “...пузань смачно **плямкає** і **прицмокує** язиком та губами” (О.Дмитренко); “Вона **повела** плечем” (Г.Довнар); “Вівчарка Букет збуджено **стригла** вухами й **метляла** хвостом, виказуючи задоволення” (В.Тимчук).

До морфологічних варіантів об'єктної синтаксеми належить також місцевий відмінок. Опорні дієслова *впевнюватися, зневірюватися, кохатися, помилятися* та ін. з прийменником **в(у)**, дієслова *знатися, розумітися* з прийменниками **на** або **в (у)**, дієслова *базуватися, ґрунтуватися, зосеред-*

жуватися з прийменником **по** вимагають для розкриття свого змісту місцевого відмінка, який тут виступає лексико-комбінаторним варіантом знахідного відмінка як найтиповішого об'єктного засобу, напр.: **Чоловік тужив по Батьківщині; Докази ґрунтувалися на дослідях; Солдат упевнився у товаришах.**

Основним морфологічним варіантом адресатної синтаксеми виступає давальний відмінок. Він виражає семантико-синтаксичні функції адресата дії і характеризується відмінковими семантико-синтаксичними диференційними ознаками субстанціальності, валентного зв'язку з предикатом дії, пасивності і фінальної спрямованості дії на істоту. Деякі дослідники первинною функцією давального вважають адвербіальну і вторинною – граматичну [114, с.191-192]. Дослідження семантико-синтаксичних функцій давального відмінка в сучасній українській мові свідчить про його стосунок більшою мірою до субстанціальних функцій, ніж адвербіальних [61, с.211-212].

Порівняно із знахідним відмінком у функції об'єкта, валентний зв'язок із дієсловом у давального відмінка позначений помітною послабленістю, а фінальна спрямованість супроводжується обставинно-цільовою спеціалізацією. Правобічні синтаксеми, які мають форму давального відмінка, позначають, як правило, назви істот (переважно людей). Валентно пов'язані з давальним відмінком предикати дії становлять замкнену групу. Ці дієслова типу: *дати, датовувати, вручати, нести, присвоювати, присвячувати, писати, продавати* і под. Названі вище дієслова також вимагають спільнокерованої форми знахідного відмінка об'єкта, напр.: "...Павло **пороздаровував** свої шаблі тим, хто не мав" (С.Черкасенко); "Михайло, Василь і Петро **передали** матері принесені пакунки з гостинцями" (Г.Довнар); "В двір Кума Індиччі звістку **принесла**" (М.Годованець); "Я йому **віддав** зайчика" (Ю.Винничук); "І тут цікаво: до Тараса Шевченка й Миколи Гоголя українська народна пісня та історична дума **віддавали** найвищу жалобу не Дніпру, а Дунаю, йому, голубому, тихому Дунаю" (О.Дмитренко).

Первинне функціонування давального відмінка ґрунтується передусім на семантико-синтаксичній ознаці пасивності, а також фінальної спрямованості дії у її цільовому різновиді, через це він сполучається лише з дієсловами, які по-

значають цілеспрямовану дію. Дієслово з адресатною валентністю вимагає заповнення одного з семантично передбачуваних місць іменником у давальному відмінку [59, с.109-110].

Дієслова, які вимагають адресатної синтаксеми у давальному відмінку, становлять компактну групу і утворюють чотириккомпонентну конструкцію за наявності знахідного відмінка у значенні об'єкта дії. До цієї групи належать дієслова: *видавати, віддавати, відносити, відписати, вручати, давати, дарувати, залишати, заносити, надавати, нести, передавати, пересилати, писати, підносити, подавати, продавати, слати* і под. Ступінь обов'язковості давального відмінка у функції адресата дії, необхідність його наявності при різних дієсловах неоднакова. Залежні від дієслів іменники адресатної семантики звичайно поширюються на назви істот (здебільшого осіб). Якщо відсутність адресатної синтаксеми веде до змістової або граматичної неповноти речення, то давальний є обов'язковим компонентом речення, і навпаки, якщо відсутність адресатної синтаксеми не впливає на інформаційну навантаженість речення, то він є менш обов'язковим, пор.: “Дуже добре було б, якби Марія з Григорієм **подарували** онука” (П.Угляренко); “...**подарував** їй (мамі) живого жука-рогача” (О.Чорногуз); “Її (радість) мені **подарували** птиці” (О.Підсуха); “...пілотку **дарує** Мені кирпоносий солдат” (П.Мах).

Адресатна функція давального відмінка відображає його граматичну специфіку. Він стоїть у нецентральної-непериферійній формально-синтаксичній позиції і виконує роль напівсильнокерованого придієслівного другорядного члена речення. Із формально-синтаксичного боку давальний відмінок розташовується у придієслівній позиції, а також у похідних від придієслівної присубстантивній і приад'єктивній позиціях. Адресатна синтаксема виражається також родовим відмінком з прийменником *для*, напр.: “Легіт прилинув здалека І, наче музика непрошений, **Зіграв** для діда прелюдію осені” (В.Штинько).

Дві семантичні позиції – знаряддя дії і засіб дії визначають характер інструментальної синтаксеми. Основним морфологічним варіантом інструментальної синтаксеми виступає орудний відмінок. Цей відмінок, його функціонування лінгвісти кваліфікують по-різному. О.О.Шахматов і О.М.Пе-

шковський пов'язували значення знаряддя із значенням інструментальності [226, с.340-342; 159, с.282]. На два великі угруповання – засоби прямий і непрямий розподіляє орудний інструментальний Р.Мразек [148, с.31-54]. А.Вержицька вважає головною функцією орудного відмінка вказівку на знаряддя дії. Дослідниця підкреслює суперечливі погляди на властивості російського орудного відмінка і відокремлює функцію знаряддя дії від функції засобів пересування [53, с.310, 312-313, 317, 333, 337]. Ж.Вейренк, навпаки, наголошує на тому, що у своїй більшості орудний у російській мові не виконує ролі знаряддя дії і ця функція не може трактуватися як головна в сучасній системі. [54, с.138]. На матеріалі української мови Є.К.Тимченко вирізняв орудний відмінок як знаряддя або засіб дії, матеріалу [209, с.33-51]. І.І.Слинько виділяє в орудному інструментальному такі варіанти: орудний знаряддя, орудний засобу і орудний матеріалу [179, с.150-163]. Більш логічним видається об'єднання О.С.Мельничуком і М.Я.Плющ лише значень знаряддя і засобу дії у визначальній для орудного інструментальній функції [201, с.84; 160, с.17-28; 161, с.33]. І.Р.Вихованець вважає первинними функціями орудного функції знаряддя і засобу дії, мотивуючи тим, що саме ці функції є визначальними в семантико-синтаксичній структурі відмінка, найчіткіше формально виражені, являють собою непохідні, автономні одиниці у відмінковій системі і є базою, навколо якої розташовуються його вторинні функції, які не впливають на зменшення граматичної ваги інструментальної функції. Тотожний набір семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних ознак об'єднує значення знаряддя і засобу в узагальнене інструментальне значення. Дослідник не включає так зване значення допоміжного матеріалу предмета як окреме значення в загальніше інструментальне нарівні із значеннями знаряддя і засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю і об'єктністю [59, с.129].

Функції орудного відмінка як основного морфологічного варіанта інструментальної синтаксеми полягають у тому, що він супроводжує основні синтаксемні іменникові компоненти речення, вказує, за допомогою чого реалізується дія, яку виконує суб'єкт. З формально-синтаксичного боку орудний

інструментальний поєднаний з дієслівним предикатом дії слабким підрядним зв'язком, займаючи в реченні периферійну формально-синтаксичну позицію і виконуючи функцію слабкокерованого придієслівного другорядного члена речення. Первинні функції знаряддя і засобу дії в орудного відмінка пов'язані із семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, пасивності, нерозчленованої динамічності і з формально-синтаксичною ознакою периферійності. Орудний знаряддя позначає конкретний предмет, який використовують для виконання певної дії, і сполучається з дієсловами дії, які керують, крім орудного відмінка у функції знаряддя, також знахідним об'єкта, напр.: “Я теж ножами сонце **різав**, Бездумно граючись вогнем” (В.Бичко); “Старий **пригладив** долонькою наkostenу борідку” (О.Гижа); “Я щось таки **нашкрывав** (ручкою) тайкома” (О.Підсуха); “Дівчина ... рвучко **закрила** лице руками” (О.Савчук); “...раз, два, три – й так **одмантачать** (тебе) лозою” (С.Черкасенко); “Я **накрив** склянки долонями” (В.Тимчук). Орудний засобу позначає істоти, механізми і допоміжні предмети, за допомогою яких реалізується дія, і вживається при дієсловах, які виражають рух, переміщення, напр.: “Від Мінська до Бреста Головченки **їхали** рейсовим автобусом” (Г.Довнар); “Одного разу він аж із міста ... Шпачиху з її корзинами ... **підкинув** легковою до самого двору (О.Гончар); “До міста автобусом **доїду**” (М.Сидоряк); “Дівчата на базар автомашинами **їздять**” (В.Кучер); “Нещодавно **возила** вихованців своїх пароплавом по Дніпру на екскурсію до Канева” (О.Гончар).

Орудний знаряддя і засобу дії виступає в позиції придієслівного другорядного члена речення, поєднуваного з дієслівним предикатом дії слабким підрядним зв'язком (форма слабого керування). Конструкції з орудним знаряддя і засобу дії є основними конструкціями орудного відмінка. У них найповніше виявляється специфічність цього відмінка як основного морфологічного варіанта інструментальної синтаксеми.

Вторинні морфологічні варіанти інструментальної синтаксеми оформлюються прийменниково-відмінковими сполуками. Інструментальні відношення у периферійній позиції реченнєвої конструкції можуть виражатися прийменниками **на, по** з місцевим відмінком, напр.: “Лариса в сусідній кімнаті

грала на піаніно” (О.Савчук); “–Я й сам на гусях **граю**” (П.Углярєнко); “...колись **прислав** гроші по пошті” (В.Тимчук). Прийменникові сполуки, де іменник стоїть у місцевому відмінку, передаючи просторово-інструментальні відношення, складають обмежену групу. При дієсловах переміщення форми **на + місц. в.**, рідше **в + місц. в.** від назв транспортних засобів позначають, крім просторового значення, засіб дії, напр.: “Так ми до вас у неділю, якщо не на гусеничному (тракторі) **виїдемо**, то на бульдозері – обов’язково” (О.Чорногуз). При деяких дієсловах конкретної фізичної дії форма **на + місц. в.**, від назв предметів побуту виражає функцію знаряддя дії, напр.: **терти на тертці, смажити на сковорідці, тягнути на крючку, тримати на вилах, варити на плитці**.

Реченнєві конструкції з інструментальною синтаксею, яка виступає у родовому прийменниковому, виникли унаслідок нейтралізації просторового значення. Предикатами дії з інструментальною валентністю стали тут дієслова типу *вистріляти, стріляти, поцілити* і под., напр.: **Він вистрелив з рушниці**. Непохідний прийменник з із вторинною функцією у сполученні з родовим відмінком передає характер інструментальних відношень.

Знахідний прийменниковий відмінок функціонує як морфологічний варіант інструментальної синтаксеми. Він уживається як лексико-комбінаторний варіант орудного відмінка, поєднуючись із певним семантичним класом дієслів і охоплюючи вузькі шари іменникової лексики, або факультативно: **в + зн. в.** з дієсловами *бачити, брати, грати, дзвонити, дудіти, загортати, запинати, кутати, обгортати, сурмити* і под.; **на + зн. в.** при дієсловах *бачити, замикаєти, пересівати, прив’язувати, чути* та ін.; **через + зн.в.** при дієсловах *визначати, виражати, позначати, представляти*; **за + зн.в.** при дієсловах *купувати, міняти* і под. позначають різні знаряддя і засоби, за допомогою яких здійснюється дія: **Дівчина подивилася у бінокль**.

У сучасній українській мові форма **через + зн. в.** уживається на означення посередництва особи, за допомогою якої суб’єкт уможливує виконання дії: **Батько передав гроші матері через сина**. Інструментальні конструкції з прийменниковим знахідним, формуючись на основі просторових відношень, нерідко поєднують у собі відтінки просторового

значення, особливо це стосується сполучення в + зн.в. Прийменниково-відмінкові форми **о (об) + зн.в. і крізь + зн.в.** при опорних дієсловах *витирати, дихати, терти, цінити* і под. у результаті контекстуальної нейтралізації просторових значень своєю семантикою наближаються до інструментального значення: **Мати терла хрін об тертку; Бабуся цідила вавриво крізь марлю.**

Прийменниково-відмінкові форми з вторинною для них інструментальною функцією та прийменниково-відмінкові форми, спеціалізовані на вираженні інструментальності, поєднуються з дієслівним предикатом дії способом керування, прийменниково-відмінкові форми нерідко, на противагу орудному інструментальному, експліцитно сигналізують і підкреслюють побічну, непрямо-опосередковану роль якогось предмета в реалізації дії [148, с.46].

Морфологічними варіантами локативної синтаксеми виступають місцевий відмінок як спеціалізована локативна грамема категорії відмінка, а також орудний, знахідний, родовий і давальний відмінки. Місцевий і орудний відмінки здебільшого виражають просторові орієнтири компонентів статичної локалізації, а знахідний і давальний – просторові орієнтири компонентів динамічної локалізації. Проміжне місце серед варіантів локативної синтаксеми займає родовий відмінок, який вживається як на позначення статичної, так і динамічної локативності.

Місцевий відмінок вживається при власне-локативних дієсловах із чотирма просторовими прийменниками: **в, на, по, при** і виражає статичну локалізацію, напр.: **Тополі були при дорозі; Подруга була у селі.** При локативних дієсловах процесу: *висіти, лежати, сидіти, стояти, юртуватися* і под. місцевий відмінок також виражає статичну локалізацію, напр.: “В човні-обшиванці **сидів** парубок у розстебнутій синій косоворотці” (О.Савчук); “Широкоплечий циган у жилетці на голому тілі, у широких зелених плюшевих шароварах, збивши на потилицю капелюха, **лежить** на животі, спершись підборіддям на руки” (Григорій Тютюнник); “Мальва **сиділа** в ногах пораненого у білому халатику, в лікарнянських тапцях” (В.Земляк).

Орудний відмінок використовується при власне-локативних дієсловах, але із просторовими прийменниками **за, між**

(межи), над (наді, надо), поперед, попід (попіді, попідо), перед (переді, передо), під (піді, підо), поза, понад (понаді, понадо), побіч з, поряд з. При власне-локативних дієсловах і локативних дієсловах процесу, які позначають місцеперебування суб'єкта, із вказаними прийменниками орудний передає статичну локалізацію, напр.: “Під тим самим дубом, де недавно **сидів** він, єгер, **лежав**, витягнувши лапи на сонці, Ласий” (Й.Струцюк); “Вона **стояла** переді мною на сходовому майданчику тьмяно освітлена запылюженою лампою” (Р.Федорів); “Під стіною **стояв** дерев'яний ткацький верстат” (В.Кучер); “А перед очима **стоїть** здіблена вибухами толових шашок земля” (О.Мельник).

Валентні позиції дієслів руху з прийменниками **в(у), за, крізь, між (межи), на, над, перед, під, по, через, поза, поміж, повз, проз** заповнює знахідний відмінок. Він виражає значення кінцевого пункту руху і шляху руху, напр.: “Мстислав **в'їжджав** у місто поволі” (П.Углярєнко); “Вони ... **йшли** прямо крізь натовп” (В.Кучер); “Іван **пробирався** крізь прозору нерозхлюпаність” (В.Сліпачук); “**Йдуть** ковалівці на роботу в поле” (В.Кучер); “Ми **зайшли** на обійстя” (В.Тимчук); “Низовець **підвів** до коня дівчину” (С.Черкасенко); “У Київ Франко **поїхав** не сам, а з групою галичан” (Р.Горак); “З давніх-давен через село Медведин **пролягає** лебединий шлях” (М.Стельмах).

Давальний відмінок уживається при локативних дієсловах дії з прийменниками **навстріч, вслід, навперейми**. Він передає динамічне просторове значення і вказує на спрямованість руху до предмета, напр.: “Карпо й Уляна **вийшли** назустріч (молодим)” (В.Кучер).

До найпродуктивніших морфологічних засобів, які виражають локативну синтаксему, належить прийменниковий родовий відмінок. Він визначає три різновиди локативного синтаксемного значення: статичну локалізацію, напрямок і шлях руху. Родовий відмінок уживається при власне-локативних дієсловах, як: *бути, опинятися, перебувати, розташовуватися* і под. з прийменниками **біля, близько, близько від, в (у), вдовж, вздовж, вище, вповдовж, впоперек, усередині, довкола (довкіл), довкруг (довкруги), збоку, збоку від, зверху, ззаду, кінець, коло, край, круг, кругом, між (межи), навколо (навкіл), навкруг (навкруги), навпроти, напроти, на-**

супроти, недалеко, недалеко від, неподалік, неподалік від, нижче, обабіч, обік, обіч, обіруч, оддалік, оддалік від, округ, осторонь, побіля, побіч, поблизу (поблиз), поверх, повздовж, повище, подовж, поздовж, позад, позаду, поміж (помежи), пониже, поперед, попереду, поперек, поруч, поряд, посеред, проміж, просто, проти, серед, спереду, супроти та ін., що завжди свідчать про наявність позиції при них формою із статичним локативним субстанціальним значенням, напр.: **Ми розташувалися поблизу озера; Хата була посеред села; Діти побували біля замку; Село було обіч шляху.** При локативних дієсловах типу *висіти, лежати, сидіти, стояти* і под. родовий відмінок також виражає статичну локалізацію: “Хлопчина **стояв** поблизу каплиці” (А.Шиян); “Машина **стала** коло воріт” (В.Кучер); “Біля Патового мішка **лежав** брезент” (І.Білик); “Так і **простояв** увесь час біля вікна” (В.Кучер). Напрямок руху передає родовий відмінок при дієсловах руху: *бігти, вбігти, виходити, їхати, підійти, прямувати, рухатися* та ін., напр.: а) вихідний пункт руху – при дієсловах із прийменниками **від, з (зі, із), з-за, з-поза, з-понад, з-під, з-перед, з-посеред, з-поміж (з-помежи), з-межи (з-між), з-позад**, напр.: “...вони з Катрею **вийшли** з автобуса” (В.Кучер); “**Ішов** Панаас із города додому З сокирою й мішком” (Л.Глібов); “Вона тихо **пішла** із веранди у хату” (Р.Полонський); “Він жнивав хліб, а буханець до обіду **привозив** з міста” (О.Гижа); “З-за ожереду несподівано **вийшов** Заруба” (В.Кучер); “...стежина **вислизала** з-під ніг” (В.Сліпачук); б) кінцевий пункт руху – при дієсловах із прийменниками **до, всередину, назад, насеред, у бік, у напрямі, у напрямку**, напр.: “Із сіней **вбіг** до канцелярії молодий козак із канівських міщухів, полковників джура” (С.Черкасенко); “У кузню **вбіг** Славко до тата” (П.Воронько); “Іван **побіг** до лікарні” (А.Мацевич); “Жінки й дівчата ... нерішуче **зближались** до зловісно-брудного валування диму” (О.Мельник). Родовий відмінок також входить у групу форм, які виражають шлях руху. Він виступає при дієсловах руху із прийменниками **вдовж, вздовж, мимо, поздовж, подовж, повздовж, поперек, уперек**, напр.: **Діти бігли вздовж річки.**

Орудний відмінок вирізняється з-поміж варіантів локативної синтаксеми тим, що він може функціонувати без прийменників. Локативною синтаксемою в орудному відмінку

керують дієслова руху, які вимагають від залежного іменника вираження значення шляху руху. Орудний відмінок у цьому значенні характеризується семантико-синтаксичними ознаками субстанціальності, правобічним валентним зв'язком із предикатами дії, пасивністю, динамічною фінальністю, периферійністю. При дієсловах дії він виражає лише динамічну субстанціальну локативність (шлях руху), напр.: “Вулицями містечка **рухалися** війська, обози, евакуйовані” (Григорій Тютюнник); “Цим шляхом я вже **їхав** раз” (Л.Костенко); “Люба ... задумано **пішла** стежечкою до лісового озерецька” (М.Стельмах). Орудний просторовий своєю формою і пов'язаною з ним дієслівною семантикою вказує на поширення дії в межах просторового об'єкта.

§11. Дієслова з правобічною предикатною валентністю

У первинній своїй ролі дієслова сполучаються тільки з власне-іменниками, тобто з тими субстанціальними компонентами, які позначають реальні предмети, а не опредмечені дії, процеси, стани тощо. Валентна рамка дієслова зберігається, коли у тотожній синтаксичній позиції замість власне-іменників використовуються невластне-іменники або елементи неіменникового типу, хоча є всі підстави стверджувати, що будь-який компонент, перебуваючи у зумовленій семантико-синтаксичною валентністю позиції, набуває принаймні часткового ступеня субстантивації [61, с.78]. Поєднання з власне-іменниковим чи невластне-іменниковим компонентом не змінює кількості керованих дієслівним предикатом позицій, пор.: **люблю квіти, люблю малювання і люблю малювати**, яким властива та сама правобічна валентність. Використання неспеціалізованих віддієслівних форм типу інфінітива в об'єктній позиції є продуктивним в українській мові, напр.: “За місяць роботи на фермі Оксана **навчилася видоювати** як слід Клеопатру й Лиску, при звичаїлась до інших корів” (М.Колесник); “Одні **закликали йти** походом і **винищувати** по станицях усіх козаків, інші **наполягали** на негайному виведенні ешелонів на Царицин” (П.Кононенко). Віддієслівні форми типу інфінітива виразно виділяються предикатною семантикою. У реченнях типу **Малювати – його улюблене заняття і Я люблю малювати** інфінітив немовби становить передтакт завершальної іменникової синтаксичної деривації, у якому нейтралізуються вихідні дієслівні морфологічні категорії. Інфінітив нерідко завершується остаточним тактом синтаксичної деривації – перетворенням його на морфологізований іменник: **Я люблю малювання** [61, с.78].

Інфінітив, якій стосується дії, процесу, стану іншої порівняно з підпорядкованою дієвідмінюваній формі особи чи предмета, називають об'єктним. Об'єктний інфінітив не вважають частиною дієслівного складеного присудка, а визначають як другорядний член речення – додаток. Об'єктний інфінітив треба відрізнити від суб'єктного інфінітива, який позначає дію, процес, стан тієї самої особи і предмета в позиції підмета, що й дієвідмінювана форма дієслова.

Поєднання інфінітива з дієсловами абстрактного значення, якими є допоміжні модальні і фазові одиниці, являє собою аналітичну єдність на позначення дії, процесу і стану, модифікованих у модальному чи фазовому плані. Допоміжні дієслівні елементи є з семантичного погляду неповними і тому для розкриття свого змісту вимагають іншого дієслова. Функцію такого дієслова виконує інфінітив, що називає конкретну дію, яка стосується суб'єктної синтаксеми. Допоміжні фазові дієслова *братися, закінчувати, заходжуватися, переставати, починати, припиняти, продовжувати, стати* та інші вказують на початок, продовження, кінець дії або стану, напр.: “Собака так і продовжував **лежати** на землі” (М.Вінграновський); “Тільки щось наперекір відрадам злегка **дратувати почало**” (В.Швець); “Знаєте, я спершу **червоніти почала**, вся **стала покриватися** червоними плямами” (Є.Гуцало); “Бжеський ... **почав улаштовувати** господарство” (З.Тулуб); “Климович **продовжував стояти** під протилежною стіною, заклавши за спину руки” (П.Кочура). Допоміжні модальні дієслова виражають лексично модальні відтінки можливості, неможливості, бажаності, необхідності дії чи стану. Сюди належать такі дієслова, як: *зуміти, намагатися, мати, могли, мусити, сміти* і под., напр.: “**Правувати, панувати** над людьми він мусить” (К.Гордієнко); “Не виключалося, що й на хутір **спробує наскочити** ця люта зграя з куркульських синків та білих” (П.Кочура); “**Трудитись** має кожен, як бджола” (Д.Павличко); “...до того ж йому **хотілося танцювати**” (В.Земляк); “Ми, піхота, гвардія, **не можемо приковувати** себе до шляхів” (О.Гончар). У ролі модальних компонентів дієслівного складеного присудка виступають особливі предикативні прикметники повної, рідше короткої форми: *здатний, здатен, змушений, зобов'язаний, ладен, рад, повинен, спроможний, схильний* та ін. Вони є граматичними еквівалентами модальних дієслів і виражають, подібно до модальних дієслів, модальну модифікацію дієслівного складеного присудка, напр.: “**Вимагати, наказувати, загрожувати, страхати, підкоряти** він усіх **повинен**, на те він старшина” (К.Гордієнко); “Рад би він ще раз **побачить** отаку зиму” (П.Тичина); “Я **схильний думати**, о друже, про зраду принципам своїм” (П.Дорошко). Відмінність модальних прикметників від модальних дієслів полягає у тому, що в модальних прик-

метників відсутні морфеми на позначення дієслівних категорій часу і способу, у зв'язку з чим вони потребують дієслова-зв'язки **бути**, яка за визначенням І.Р.Вихованця, є синтаксичною аналітичною морфемою, спеціалізованим аналітичним засобом вираження граматичної дієслівності [61, с.69].

Інфінітив чи інфінітивні словосполучення в позиції підмета або сильнокерованого другорядного члена речення становлять згорнуті вихідні реченнєві побудови, нерідко маючи у своєму складі деякі зумовлені інфінітивом-предикатом другорядні члени речення. Напівморфологізація опорного інфінітива виявляється і в можливості керування безприйменниковим знахідним відмінком.

§12. Згортання валентного потенціалу у похідних дієслівних предикатах

Дієслово-предикат в односкладних реченнях нерідко набуває безособової форми на -но, -то. В українській мові, як відзначив ще О.М.Пешковський, “ця форма словосполучення розцвіла пишним цвітом” [159, с.362]. Віддієприкметникові форми на -но, -то повністю втратили ознаки прикметниковості, тобто атрибутивне значення. Вони перебувають поза парадигматичними зв’язками з формами чоловічого й жіночого роду, а також відмінковими формами однини і множини. З цього боку віддієприкметникові форми на -но, -то протиставляються родовим формам дієприкметників: **вправу виконано – вправа виконана, книжку прочитано – книжка прочитана, статтю написано – стаття написана**. Дієслівні предикати на -но, -то, втративши узгодженість з підметом двоскладного речення, стали керувати прямим додатком. Як зазначає О.С.Мельничук, за таких умов усі колишні конструкції з підметом у називному відмінку середнього роду однини (тотожній з формою знахідного відмінка) при дієприкметниковому присудку на -но, -то легко почали переосмислюватися в односкладні безособові конструкції, в яких іменник середнього роду набув функції прямого додатка у формі знахідного відмінка [140, с.156].

Реченнєві конструкції з дієслівними предикатами на -но, -то членуються на речення двох типів. У першому типі конструкцій стан приписується неозначеному суб’єктові (він може бути відсутній, але домислюється), напр.: “Тепер все в порядку – жертву **принесено**” (М.Колесник) і Тепер все в порядку – вони жертву **принесли**. При нівельованому суб’єкті у реченні фіксується результативний стан, напр.: “У кімнаті **брудно, накурено**” (Д.Бедзик). Усунення позиції суб’єктної синтаксеми зумовлює перетворення двоскладних структурних моделей в односкладні, у яких дієслово-предикат часто набуває безособової форми на -но, -то, пор.: “**Ховаю** від художника безумність, як нерозумність, як свою бездумність” (Л.Кульбак) — **Сховано** від художника безумність, як нерозумність, як свою бездумність. Функція співвідносного з присудком головного члена односкладних речень уможливорює їх входження у графему майбутнього часу: **Дім буде збудовано; Кімнату буде прибрано; Лист буде відправлено**.²³

Предикативні форми на -но, -то здатні керувати знахідним відмінком іменника, а також іншими непрямыми відмінками і прийменниково-відмінковими утвореннями, напр.: “І намисто **розірвано**, Груді **розкрито**” (Б.Швець); “...у нас уже все було **умовлено**” (Ю.Збанацький); “Тут землю дали Німцевичам, не знаючи, що її вже **подаровано** небожеві ксьондза Януша Радзівілла” (З.Тулуб); “Цю вулицю **обсаджено** каштанами” (А.Серпілін); “Номер **заброньовано**” (О.Круковець); “Хай буде все небачене **побачено**” (Л.Костенко).

У семантичному плані речення з дієслівними предикатами на -но, -то характеризуються тим, що у них виконавець дії не одержує експліцитного вираження, оскільки він є для мовця невідомим або мовець не бажає конкретизувати його. Нерідко такі конструкції вживаються на позначення природно-фізичних явищ та дій, виконання яких не залежить від ролі суб’єкта, напр.: “І скільки хмільної тривоги **налито** в дзвінку прохолоду ночей” (І.Муратов).

Згортання валентного потенціалу у похідних дієслівних предикатах спрямоване на повне формально-граматичне згортання суб’єкта, а у кінцевому підсумку – на перетворення неозначено-особового речення в безособове. Дієслова доконаного виду минулого часу у формі множини та дієслова третьої особи множини доконаного виду майбутнього часу замінюються незмінними предикативними формами на -но, -то: **У парку посадили ялинки** → **У парку посаджено ялинки**; **На полі зібрали урожай** → **На полі зібрано урожай**. Дієслова недоконаного виду минулого часу у формі множини замінюються співвідносними з ними безособовими дієсловами на -ся (-сь): **На зборах говорили про трудову дисципліну** → **На зборах говорилося про трудову дисципліну**; **У пісні співали про рідний край** → **У пісні співалося про рідний край**.

Найбільш істотні зміни в структурі речення зумовлюються модифікацією суб’єктно-об’єктних відношень, що визначаються зміною валентності дієслова, напр.: **Письменник написав книжку** → **Книжка написана письменником** → **Книжку написано**; **Майстер виточив деталь** → **Деталь виточена майстром** → **Деталь виточено**. Нульове вираження суб’єктної синтаксеми спричиняє процес формально-граматичної нейтралізації суб’єкта. Імпліцитно позиція суб’єкта наявна у семантичній структурі речення, проте з лексичного погляду її усунено.

ВИСНОВКИ

У структурі граматичних дієслівних категорій сучасної української мови семантико-синтаксична категорія валентності являє собою тип проміжної міжрівневої граматичної категорії. За своїми морфолого-синтаксичними параметрами вона поєднується з морфологічними, словотвірними, семантичними і синтаксичними особливостями мовної системи. Це специфічна дієслівна категорія, яка характеризує синтаксичний потенціал дієслова. Семантико-синтаксична валентність, ґрунтуючись на лексичному значенні дієслова, позначає його сполучуваність із залежними субстанціальними компонентами.

На формально-синтаксичному рівні виділяються типи синтаксичних зв'язків і система мінімальних синтаксичних одиниць, репрезентована членами речення, виділюваними на їх основі. Синтаксеми визначаються на ґрунті семантико-синтаксичних відношень, враховуючи базу відповідного синтаксичного зв'язку. Два ряди мінімальних синтаксичних одиниць розрізняються своїми функціональними властивостями: виділювані на основі семантико-синтаксичних відношень синтаксеми відображають предмети і явища позамовного світу, виявляють зовнішнє спрямування і мають семантичне навантаження, а виділювані на основі синтаксичних зв'язків члени речення спрямовані у внутрішню структуру мови і позбавлені семантичного змісту.

Залежно від формально-синтаксичної і семантико-синтаксичної структур розрізняємо формально-синтаксичні члени речення і предикатні та субстанціальні синтаксеми. Головні члени речення – підмет і присудок – визначаються на основі предикативного зв'язку, який є двобічним, взаємоспрямованим. Головний член односкладних речень виділяється на основі нульового предикативного зв'язку. Другорядні члени речення визначаються на основі одnobічного підрядного зв'язку. Підмет і присудок формують структурну основу речення. Детермінант як другорядний член речення характеризується залежністю від предикативної основи речення. Він пов'язаний із предикативним центром слабким підрядним зв'язком. Основні позиції другорядних опосередкованих членів речення створюються предикативним і

підрядним зв'язками, зумовленими насамперед семантико-синтаксичною валентністю предиката.

У структурі семантично елементарного простого речення функціонують первинні предикатні і первинні субстанціальні синтаксеми. Предикатні дієслівні синтаксеми простого елементарного речення членуються на такі різновиди: предикати дії, предикати процесу, предикати стану і локативні предикати. Семантико-синтаксична валентність дієслівних предикатів формує семантико-синтаксичну структуру простих елементарних речень. У сучасній українській мові семантичне елементарне речення включає до свого складу семивалентні дієслівні предикати – одновалентні дієслівні предикати. Мінімальна валентна сполучуваність – одна іменникова синтаксема, а максимальна кількість субстанціальних синтаксем не може виходити поза межі семи компонентів. Так звані дієслова з нульовою валентністю відносимо до дієслів з лексично не вираженою одновалентністю.

Субстанціальна синтаксема являє собою абстрактну семантико-синтаксичну мінімальну одиницю, що характеризується сукупністю диференційних семантико-синтаксичних ознак і перебуває у валентному зв'язку з предикатом. В елементарному простому реченні функціонують такі види субстанціальних синтаксем: суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна і локативна синтаксеми. Субстанціальні синтаксеми мають семантичні варіанти. Наприклад, суб'єктна синтаксема існує у семантичних варіантах суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану і суб'єкта локативного стану. Інструментальна синтаксема характеризується семантичними варіантами знаряддя і засобу дії. Локативна синтаксема розчленовується на варіанти статичної локативної синтаксеми і динамічної локативної синтаксеми. Із сукупності семантичних варіантів виділяється основний варіант, у якому визначаються диференційні семантико-синтаксичні функції відповідної субстанціальної синтаксеми.

Дієслівна семантико-синтаксична валентність реалізує семантико-синтаксичну структуру речення і передбачає поєднання субстанціальних синтаксем і дієслівних предикатів. Функціонування семантико-синтаксичної валентності у двох вимірах – власне-семантичному і формально-синтаксичному – дозволяє встановити особливості формування таких

реченневих структур: Д; С + Д; С + Д + О; С + Д + Л; С + Д + Ізд; С + Д + О + Ад; С + Д + О + Ізд; С + Д + Ад + О + Ізд; С + Д + Л1 + Л2 + Л3; С + Д + Ізп + Л1 + Л2 + Л3; С + Д + О + Ад + Л1 + Л2 + Л3; С + Д + О + Ад + Ізп + Л1 + Л2 + Л3 та ін. Виділені мінімальні реченнєві моделі є цілком сформованими у структурному й інформативному планах конкретної мови. Валентний потенціал створюється сукупністю усіх функціонально-синтаксичних позицій дієслова, вжитого в конкретному значенні. У мовленні він може повністю не реалізуватися, виявляючи в ньому потенційний характер.

У граматичній системі української мови необхідно розрізнати лівобічну і правобічну валентність дієслова і відповідно лівобічні і правобічні субстанціальні компоненти. Лівобічну валентність репрезентують суб'єктні синтаксеми. Об'єктна, адресатна, інструментальна і локативна синтаксеми стосуються правобічної валентності дієслова.

Семантична структура речення підкреслює визначальну роль дієслівного предиката: всі синтаксеми, навіть синтаксеми у формально-синтаксичній позиції підмета, залежать від предиката-присудка. Одновалентні дієслівні предикати формують синтаксичну основу двоскладного речення, їх характерна риса – вираження суб'єктної позиції речення. Кількісний склад одновалентних дієслів є значним. Одновалентні дієслова поділяємо на лексеми з лексично вираженою та лексично не вираженою лівобічною позицією. Двовалентні дієслова щодо свого функціонування є найпоширенішими. Вони реалізують суб'єктну (найчастіше) або локативну, або інструментальну позиції. У ієрархії валентних спроможностей дієслова тривалентні дієслова щодо субстанціальних синтаксем, які заповнюють відкриті позиції, є продуктивнішою групою. Вони здебільшого сполучаються з іменниками на позначення діяча (суб'єкта), об'єкта, адресата або інструмента. Полівалентні дієслова української мови становлять невелику кількість. Семи-, шести-, п'яти- і чотиривалентні дієслова здебільшого поєднуються з іменниковими синтаксемами у функціях суб'єкта дії, об'єкта дії, адресата дії, засобу дії, вихідного і кінцевого пунктів руху і шляху руху. Дієслівний предикат вказує на різну кількість правобічних іменникових компонентів залежно від свого семан-

тичного навантаження. Визначаючи диференційовані локативні значення в українській мові, виділяємо семивалентні предикати, і, згортаючи різновиди локативних синтаксем в один компонент, виділяємо п'ятивалентні дієслівні предикати.

Під час злиття двох або більше елементарних простих речень у просте ускладнене речення відбуваються семантичні процеси ускладнення субстанціальних синтаксем. Вони виявляються у таких явищах, як об'єднання суб'єктних і об'єктних синтаксем, функціональні зміщення інструментальної синтаксеми, наявність субстанціальних синтаксем і супровідних дієслівних предикатів. Наявність спільного лексичного компонента, який функціонує у різних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних позиціях, уможливорює об'єднання суб'єктних і об'єктних синтаксем у простому ускладненому реченні.

У синтаксичній структурі сучасної української мови морфологічні варіанти субстанціальних синтаксем мають неоднакове рангове співвідношення. Один варіант визначається як основний, а інші характеризуються стосовно основного варіанта. Кількість і семантична природа відмінків зумовлюється сполучувальними можливостями дієслова. Відмінок як синтаксично спрямована граматична категорія перебуває з дієсловом у валентному зв'язку. Валентність дієслова впливає на вибір відповідної форми відмінка та розподіл її первинних і вторинних семантико-синтаксичних функцій. Різна кількість відмінкових позицій залежить від характеру дієслівного предиката. Предикатам дії властива широка валентна сполучуваність, а для предикатів процесу, предикатів стану і локативних предикатів вона обмежена. Валентність дієслова розмежовує відмінкові форми, семантично передбачувані у предикатно-синтаксемній структурі речення (власне-відмінкове функціонування), і відмінкові форми, які перебувають поза валентною рамкою (невласне-відмінкове функціонування). Відповідно до диференційних ознак називний відмінок як прямий оформляє лівовалентний компонент (суб'єкту синтаксему), тобто підмет. У цій функції він є базовою формою, всі інші мовні засоби – слова різних морфологічних класів і цілі синтаксичні сполуки – є його функціонально-синтаксичними еквівалентами.

Непрямі відмінки оформлюють правовалентні компоненти (об'єктну, адресатну, інструментальну та локативні синтаксеми). Відмінки разом з прийменниками і без них виступають основним засобом реалізації й диференціації речень, тобто безпосередньо стосуються утворення реченневих конструкцій і оформлення її компонентів.

ПРИМІТКИ

1. Теорія зв'язності тексту і граматичної залежності, теорія сполучуваності лексем, які розглядає структурна і функціональна лінгвістика, вказують на те, що при розгляді валентності необхідно звертати увагу на граматичну структуру.

2. Визначаючи валентність дієслова як опосередковано морфолого-семантико-синтаксико-словотвірну категорію, А.П.Загнітко розглядає її категоріальні значення у двох площинах: власне-семантичній і формально-синтаксичній. Власне-семантична валентність у системі мови найпослідовніше репрезентована дієсловом, яке трансформує її у похідні іменники (відправлення -чого? -чим? -кому? -куди? -звідки?; втрачається тільки лівобічна валентність (перший актант – суб'єкт)) або транспонує в інші частини мови (прикметники) в результаті виконання ними неспеціалізованих синтаксичних функцій. Семантично визначені валентні гнізда дієслова заповнюються відповідними іменниковими формами, які характеризуються спеціалізованістю виконуваних функцій. Відмінкові форми заповнюють позиції підмета або керованого другорядного члена речення – у цьому і полягає формально-синтаксичний характер валентності [86, с.12-16; 77, с.276-277].

3. Валентний синтаксис передбачає вивчення синтаксичних одиниць на двох рівнях мовної синтаксичної системи: структурному і комунікативному. На першому рівні подається опис одиниць у вигляді схем, а на другому – у вигляді моделей. Різницю становлять насамперед типи значень. Кожний тип валентності вміщує у своєму складі декілька моделей (на комунікативному рівні), які розрізняються тільки граматичним значенням, і об'єднуються однаковою структурою.

4. Досліджуючи імпліцитні вияви морфології, О.М.Соколов обґрунтував поняття семної і морфосемантичної комбінаторики. Під семною комбінаторикою вчений розумів процеси, які відбуваються при сполучуваності певних словоформ і ведуть до повної або часткової їх зміни у складі розташування або значущості граматичних сем. Морфосемантична комбінаторика, на думку О.М.Соколова, дає можливість виявити, яку участь беруть дискретні морфеми у фор-

муванні граматичних виявів даної лексики. Це також виявляється і в контексті сполучуваності словоформ. На наш погляд, ці положення імпліцитної морфології стосуються і теорії валентної граматики [187].

5. В.Г.Адмоні вважає, що сполучувані спроможності має кожна частина мови. Він розрізняє облігаторні (наприклад, відношення атрибутивного прикметника до іменника) і факультативні (відношення іменника до атрибутивного прикметника) компоненти. Ці поняття поєднуються з поняттями “залежних” і “домінуючих” компонентів, оскільки стосунок “залежної” частини мови від “домінуючої” В.Г.Адмоні розглядає завжди як облігаторний, а стосунок “домінуючої” частини мови до “залежної”, навпаки, може бути як факультативним, так і облігаторним [244, с.82]

6. Пор. твердження О.Есперсена: “При сполученні дієслова із займенником (он ест) або з іменником (человек ест) видно, що дієслово надає сполучуваності особливого характеру викінченості і утворює (більшою чи меншою мірою) завершене висловлення, чого не спостерігається при сполучуваності іменника або займенника з прикметником або прислівником [78, с.95].

7. В українському мовознавстві ґрунтовне осмислення категорій мови здійснив О.О.Потебня. Вчений вперше дослідив історію розвитку категоризації, обґрунтував механізм її формування, дав визначення самого поняття мовної категорії, відмежувавши від нього логічні та психологічні категорії. Зокрема, вчений зазначав: “Слово містить у собі вказівку на певний зміст, властивий йому одному, і разом з тим вказівку на один або кілька загальних розрядів, що називаються граматичними категоріями, під які зміст цього слова підводиться нарівні із змістом багатьох інших. Вказівка на такий розряд визначає постійну роль слова в мовленні, його постійне відношення до інших слів”. Розуміючи граматичні категорії як змінні величини, О.О.Потебня зауважує: “...із зміною граматичних категорій неминуче змінюється і те ціле, в якому вони виникають і змінюються, саме речення” [166, с.82-83].

8. Пор. думку О.О.Потебні, який вважав, що “... головне (незалежне від інших) речення неможливе ... без *verbum finitum*..., що само по собі *verbum finitum* становить речен-

ня... Тому, визначивши таке дієслово, тим самим визначимо мінімум того, що повинно міститися в реченні цих мов” [166, с.84].

9. Останнім часом під впливом “відмінкової граматики” набули значного розвитку дослідження, присвячені вивченню семантичної структури речення у зв’язку зі структурою ситуації. Семантична структура речення при цьому визначається найчастіше як сукупність відношень між предикатом і його аргументами, ізоморфних структурі ситуації, тобто відношень між процесами і їх реальними учасниками [67, с.80; 37; 64, с.125 та ін]. Як підкреслює Й.Ф.Андерш, такий підхід до вивчення синтаксичної семантики є перспективним, але при цьому не слід забувати, що відображення в реченні як одиниці мови і мовлення позамовних фактів є складним діалектичним процесом і не завжди характеризується однозначністю. Це свідчить про те, що мовна семантична структура (у даному разі – семантична структура речення) і структура ситуації можуть і не збігатися. Наприклад, речення *Дощ розмив дорогу* і *Дощем розмило дорогу*, безперечно, відображають той самий факт, але характеризуються відмінковими семантичними структурами, пор. агенс – дія – пацієнс та інструмент/агенс – дія – пацієнс (реалізуючись іменником у формі орудного відмінка, агенс набуває ознаки інструментальності). З цього прикладу видно, як мовні засоби (відмінкові форми, морфолого-синтаксичне оформлення предиката) вносять корективи в структуру ситуації, відповідно трансформуючи її в семантичні структури речення [17, с.12].

10. Семантична структура речення по-різному функціонує в неоднакових умовах мовлення. Може виникати потреба в складноскладених суб’єктах чи об’єктах, напр.: *Ліс і озеро заповищені снігом; Сестра одержала посилку*. Семантична структура речення змінюється залежно від його форми, напр.: *Ти біжиш* – суб’єкт і його рух; *Біжи* – спонукання суб’єкта до дії. Семантична структура речення залежить від лексичного значення слів, напр.: *Я бачу людей* – суб’єкт і об’єкт його сприймання. *Я бачу (розумію) людей* – здатність суб’єкта розпізнавати об’єкти. На семантичну структуру речення дуже впливають факультативні поширювачі, напр.: *Мій брат -учитель* – ознака суб’єкта встановлюється за соціальним ста-

ном; *Мій брат – це справжній учитель* – ознака встановлюється за внутрішньою якістю суб'єкта [136, с.123-136].

11. Валентна спроможність дієслівного предиката реалізується в логіко-семантичній або смисловій структурі речення. Це дає підстави А.П.Загніткові при розгляді взаємодії валентності дієслова з синтаксичною структурою враховувати специфіку структурування об'єктивної дійсності. Те саме предикатне слово може бути ядром різних синтаксичних структур (пор.: *Дівчина вишиває* (предикат стану) і *Дівчина вишиває рушник* (предикат дії)). У першому випадку суб'єкт є експерієнсивом, а в другому – агентивом. Крім того, в основі другого речення є ще один аргумент – об'єктив, семантична значущість якого мотивована пропозиційною структурою і самим значенням дієслова. Між двома названими моделями речення, зазначає вчений, наявні трансформаційні відношення, оскільки первинне дієслово *вишивати* позначає процес, дію, в реалізацію якої включений об'єкт дії. В сучасній українській мові дієслова типу *вишивати*, *читати*, *бачити* є омонімічними щодо одновалентності/двовалентності, і відповідно обидва різновиди речення постають як елементарні структури. В плані семантичної похідності первинним є речення з дієсловами дії (двовалентні), пор.: *Дівчина співає пісню* → *Дівчина співає*; *Хлопець мріє про щастя* → *Хлопець мріє* [89, с.270-271].

12. Насамперед маємо на увазі ті мінімальні структурні реченнєві моделі, предикатом у яких виступає дієслово.

13. Синтаксична специфіка зв'язків між словами у реченні встановлюється дослідниками на основі виділення їх диференційних синтаксичних ознак, які мають передусім змістову, пов'язану з їх синтаксичною сутністю, природу. Всебічне дослідження синтаксичних зв'язків – один із найголовніших показників структури речення – передбачає, з одного боку, визначення системи опозицій, членами яких вони виступають, тобто вивчення їх системних взаємовідношень, без чого не може бути адекватно кваліфікований їх синтаксичний зміст (а отже, і їх віднесення до того чи іншого типу зв'язку), і, з другого боку, воно вимагає врахування їх взаємовідношень щодо специфічних формальних ознак, які сигналізують про синтаксичний зміст зв'язків [177, с.30].

14.3.Д.Попова пропонує розрізняти члени речення, які входять у структурну схему речення (суб'єктиви: підмет, суб'єктний датив, суб'єктний генітив, суб'єктний інструменталь та ін.; предикативи: присудок, предикативний прислівник, інфінітив та ін.); члени речення, які не входять до структурної схеми речення, але конституюють його позиційну схему (додатки, обставини та ін.) і члени речення, які не входять ні до структурної, ні до позиційної схеми речення (означення, дієслівні визначники та ін.) [165, с.72].

15.Розглядаючи традиційне вчення про члени речення, І.Р.Вихованець зазначає: "...у визначенні класів членів речення брали до уваги ознаки різної природи. Різновиди головних членів речення класифіковано з наданням переваги формальним показникам. Класи другорядних членів речення виділювано на основі значеннєвого критерію, проте з урахуванням формальних ознак. Навіть усередині системи другорядних членів речення застосовували класифікаційні виміри різної природи. Означальні семантико-синтаксичні відношення й виділення на основі цього відношення означення як другорядного члена речення пов'язують із присубстантивною (приіменниковою) позицією в реченні. У визначенні сутності додатка бачимо спроби більшою мірою конкретизувати семантику цього другорядного члена речення, що виявилось у значенні предметності (об'єктності) і субстанціальних семантико-синтаксичних відношеннях. Порівняно з означенням і додатком надто конкретизованими в семантичному плані виступають обставини (обставини місця, часу, причини, мети тощо). Характерну ваду традиційного вчення про члени речення становить і те, що не було з'ясовано сутність означальних, об'єктних й обставинних відношень, покладених в основу визначення класів другорядних членів речення. Трапляються неточності у дефініціях, що відбивають хисткість установлюваних розмежувань членів речення" [62, с.71-72, 83-84].

16.Аналізуючи детермінанти за семантикою, А.П.Загнітко вирізняє: 1) фонові детермінанти, які виконують атрибутивну функцію щодо всього висловлення і є своєрідними експозиціями до нього; (локальні і темпоральні детермінанти); 2) детермінанти зумовленості, які називають ситуацію, подію, що перебуває у відношенні зумовленості з основною

подією (детермінанти причини, мети, умови, наслідку); 3) детермінанти з характеризуючим значенням, які вміщують різноманітні відтінки якісної характеристики основної події (детермінанти із означувальною характеристикою, із значенням уточнення/обмеження, сукупності/розподільності), що уможливорює аналіз семантико-синтаксичної структури речення в плані її корелятивності/некорелятивності з елементарним/неелементарним складнопідрядним, складно-сурядним реченням. Водночас це дає підстави для чіткого й послідовного розрізнення основних виявів детермінантів у реченнєвій структурі, встановлення на пряму активізації відцентрових тенденцій в межах речення, які суттєво впливають на реалізацію доцентрових валентно зумовлених внутрішньореченнєвих зв'язків; посилення статусу детермінантів зумовлює розширення дореченнєвих, постреченнєвих сфер їх ужитку [90, с.128-129].

17.І.Р.Вихованець до проміжної зони сполучуваності відносить: 1) опосередковану семантико-синтаксичною валентністю сполучуваність опорних іменників-назв предметів із залежними іменниками-назвами предметів або іменників предметного значення із залежними прикметниками, похідними від іменників конкретного значення, напр.: *книга сестри* і *сестрина книга*. Базовою структурою подібних словосполучень виступають предикатні конструкції типу *Книга належить сестрі*; *Сестра має книгу*, тобто сполучуваність конкретних іменників опосередкована в даному випадку посесивним предикатом, який відкриває дві семантичні позиції – позицію того, хто володіє предметом, і позицію предмета, яким володіють; 2) сполучуваність як нейтралізовану семантико-синтаксичну валентність. Цей різновид сполучуваності виникає в ускладненому простому реченні з двома або більше предикатами, в результаті взаємодії яких один предикат займає сильну, тобто предикативну, позицію і має активну валентність, а другий предикат пересувається в залежну атрибутивну позицію і втрачає свої валентні потенції (а іноді зберігає валентність, що виступає як валентність другого ступеня). Типовим засобом вираження нейтралізованої семантико-синтаксичної валентності виступають прикметники у присубстантивній позиції, напр.: *Стрункий юнак розмовляв з офіцером* ← *Юнак розмовляв з офіцером* + *Юнак був*

стрункий; 3) валентно-невалентну сполучуваність, що об'єднує в собі валентну сполучуваність і формально-синтаксичну сполучуваність. Вказаний різновид сполучуваності характеризується різноспрямованою залежністю (взаємозалежністю) і трапляється тільки в конструкціях “підмет – присудок”. У даних конструкціях присудок керує називним відмінком іменника із значенням суб'єкта дії або стану, з одного боку, а присудок узгоджується з підметом у роді, числі, з другого боку [60, с.109-110].

18. Пор. характеристику О.М.Соколовим груп дієслів за ознакою їх зовнішньої валентності [187, с.147-148].

19. Особливої уваги потребує робота над соціативним підметом, в якому слова, що його утворюють, не становлять семантичної єдності. Їх об'єднання стає синтаксично нерозкладним (цілісним) тільки в позиції підмета. Ознака, приписувана підметові, однаковою мірою характеризує обидва компоненти підмета. Присудок (дієслівний чи іменний) виражається словом у множині, тобто формально об'єднує семантику словосполучення в одне ціле як носія предикативної ознаки: *Ми з сином під час канікул поїдемо у Київ* [90, с.78].

20. Відсутність об'єкта при давніх типах перфектних предикатів було помічено давно, тоді як їх безсуб'єктність залишалася поза увагою дослідників, і, на думку Ю.С.Степанова, відношення предикатів до суб'єктів повністю не вивчено. Безсуб'єктністю характеризуються такі типи синтаксичних конструкцій, які засвідчені при перфектних предикативах у різних мовах. Це безособові речення (типу рос.: *На дворе студит, студено, холодно*), або конструкції з приєднаним акузативом чи дативом (рос.: *Мне больно; Мне ногу больно; Ногу больно*) [192, с.26-27].

21. Конструкції із суб'єктами у непрямих відмінках є трансформами речень із суб'єктним називним відмінком. Трансформація в мові активних конструкцій у деміпасивні не тотожна за значенням “заміна одних граматичних форм іншими в реченні”. Вона повинна розумітись як “поступова перебудова семантико-граматичної структури мінімальної побудови, зумовлена закономірностями розвитку граматичної системи конкретної мови” [162, с.99].

22. Х.К.Уленбек аргументовано показав, що в праіндоєвропейській мові існувала система відмінків з двома компо-

нентами: активом (відмінок агенса)– вживався лише при активних дієсловах, і пасивом (відмінок пацієнса, в позиції при активному дієслові виконував функцію об'єкта, а при неактивному – суб'єкта) [212, с.101-102].

23.Оскільки існує певна відмінність між поняттями предикативні прислівники і предикативи (предикативні прислівники стосуються тільки прислівників, а предикативи – поняття ширше; вони вичленовуються і серед прислівників – *можна, треба*, і серед іменників – *час, пора, гріх*, і серед дієслів – дієприкметникові предикативи на -но, -то), є підстави називати речення з цими формами не прислівниковими, а одноядерними з предикативними прислівниками і предикативами [180, с.200].

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуразаков М.А. Семантические типы субъектов.- Ташкент: ФАН, 1991.- 103 с.
2. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола в сопоставлений с потенциями других частей речи //Филол. науки.- 1966.- №3.- С.34-44.
3. Абрамов Б.А. О понятии семантической избирательности слов //Инвариантные синтаксические значения и структура предложения.- М.: Наука, 1969.- С.5-15.
4. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова.- М.: Наука, 1976.- 328 с.
5. Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика члены предложения //Slavia- 1968.- Сель.2.- С.185-192.
6. Адмони В.Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка.- М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1955.- 391 с.
7. Адмони В.Г. Основы теории грамматики.- М.- Л.: Наука, 1964.- 105 с.
8. Адмони В.Г. Структурно-смысловое ядро предложения //Члени предложения в языках различных типов.- Л.: Наука, 1972.- С.35-52.
9. Адмони В.Г. Типология предложения и логико-грамматические типы //Вопр. языкознания.- 1973.- №2.- С.46-57.
10. Александров Н.М. Проблема второстепенных членов предложения в русском языке //Ученые записки ЛГПУ им. А.И.Герцена.- Т.236.- Л., 1963.- С.39-55.
11. Алисова Т.Б. Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений //Инвариантные синтаксические значения и структура предложения.- М.: Наука, 1969.- С.27-36.
12. Андерш Й.Ф. Про співвідношення інтенційної і валентної структур дієслова: На матеріалі укр. мови //Укр. мовознавство.- 1980.- Вип.8.- С.62-65.
13. Андерш Й.Ф. Проблеми синтаксичної семантики в сучасному зарубіжному мовознавстві //Мовознавство.- 1983.- №1.- С.11-19.

14. Андерш Й.Ф. До питання про семантичну структуру речення //Мовознавство.- 1984.- №5.- С.38-42.
15. Андерш Й.Ф. Конструкции с предикатным актантом, выраженным инфинитивом, в украинском языке //Типология конструкции с предикатным актантом.- Л.: Наука, 1985.- С.130-132.
16. Андерш Й.Ф. Структурно-семантична типологія простого речення //Мовознавство.- 1987.- №6.- С.71-72.
17. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською.- К.: Наук. думка, 1987.- 191 с.
18. Апресян Ю.Д. О сильном и слабом управлении //Вопр. языкозн.- 1964.- №3.- С.32-49.
19. Апресян Ю.Д. Экспериментальное исследование семантики русского глагола.- М.: Наука, 1967.- 252 с.
20. Апресян Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании //Единицы разного уровня грамматического строя языка и их взаимодействие.- М.: Наука, 1969.- С.302-306.
21. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств речи //Проблемы структурной лингвистики, 1972.-М.: Наука, 1973.- 279-325 с.
22. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка.- М.: Наука, 1974.- 367 с.
23. Аракин В.Д. О лексической сочетаемости //К проблеме лексической сочетаемости: Сб. ст.- М.: Наука, 1972.- С.5-12.
24. Арват Н.Н. Компонентный анализ семантической структуры простого предложения.- Черновцы: Изд-во Чернов. ун-та, 1976.- 68 с.
25. Арват Н.Н. О семантике предложения //Филол. науки.- 1979.- №5.- С.52-61.
26. Арват Н.М. До питання про семантичну типологію речення: На матеріалі східнослов'янських мов //Мовознавство.- 1979.-№2.- С.24-31.
27. Арват Н.Н. Семантическая структура простого предложения в современном русском языке.- К.: Вища шк., 1984.- 159 с.
28. Арутюнова Н.Д. Проблемы синтаксиса и семантики в работах Ч.Филлмора //Вопр. языкознания.- 1973.- №1.- С.117-124.

29. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: Логико-семантические проблемы.- М.: Наука, 1976.- 383 с.
30. Бабайцева В.В. Система членов предложения в современном русском языке.- М.: Просвещение, 1988.- 158 с.
31. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М.: Изд-во иностр. лит., 1968.- 551 с.
32. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору.- Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960.- 416 с.
33. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник.- К.: Либідь, 1993.- 336 с.
34. Бенвенист Э. Общая лингвистика.- М.: Прогресс, 1974.- 447 с.
35. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис.- М.: Высш. шк., 1977.- 248 с.
36. Блумфилд Л. Язык.- М.: Прогресс, 1967.- 606 с.
37. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения.- Л.: Изд-во Ленинград ун-та, 1977.- 200 с.
38. Болдырева М.М. О сочетаемости, дистрибуции, валентности в синтаксисе //Вопр. романо-герман. филол.: Учен. зап. Моск. пед. ин-та иностр. яз. им. М.Тореза.- 1970.- Т.55.- С.77-85.
39. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий.- Л.: Наука, 1976.- 255 с.
40. Бондарко А.В. Грамматическое значение и смысл.- Л.: Наука, 1978.- 175 с.
41. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии.- Л.: Наука, 1983.- 207 с.
42. Бондарко А.В. Функциональная грамматика.- Л.: Наука, 1984.- 136 с.
43. Бондарко А.В. К теории функциональной грамматики //Проблема функциональной грамматики.- М.: Наука, 1985.- С.16-29.
44. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол.- Л.: Просвещение, 1967.- 192 с.
45. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке.- К.: Наук. думка, 1990.- 320 с.
46. Булахов М.Г., Жовтобрюх М.А., Кодухов В.И. Восточнославянские языки.- М.: Просвещение, 1987.- 304 с.

47. Булаховский Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові //Дослідження з синтаксису української мови.- К.: Вид-во АН УРСР, 1958.- С.5-28.
48. Булаховский Л.А. Керування //Вибр. праці: В 5-ти т.- Т.2.- К.: Наук. думка, 1977.- С.553-568.
49. Булыгина Т.В. Проблемы теории морфологических моделей.- М.: Наука, 1977.- 287 с.
50. Бурлакова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975.- 128 с.
51. Васильев Л.В. Семантика русского глагола.- М.: Высш. шк., 1981.- 184 с.
52. Вахнеева Н.А. Сочетаемость в лексико-семантических исследованиях //Вопросы сочетаемости языковых единиц.- Саратов, 1974.- С.35-40.
53. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже //Новое в зарубеж. лингвистике.- М.: Прогресс, 1985.- Вып. 15.- С.303-341.
54. Веренк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа //Исследования по славянскому языкознанию.- М.: Наука, 1971.- С.129-139.
55. Веренк Ж. Глагольная валентность и номинализация //Russian Linguistics.- 1974.- Vol.1.- P.37-45.
56. Виноградов В.В. Русский язык: (Граммат. учение о слове).-М.: Высш. шк., 1986.- 640 с.
57. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові.- К.: Наук. думка, 1971.- 120 с.
58. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови.- К.: Наук. думка, 1980.- 286 с.
59. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови.- К.: Наук. думка, 1987.- 232 с.
60. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.- К.: Наук. думка, 1988.- 255 с.
61. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.- К.: Наук. думка, 1992.- 222 с.
62. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник.- К.: Либідь, 1993.- 368 с.
63. Вихованець І.Р. Дві версії про місцевий відмінок //Мовознавство.- 1994.-№1.- С.25-30.

64. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення.- К.: Наук. думка, 1983.- 219 с.
65. Вихованець І.Р. Граматичні вияви керування //Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 2.- Донецьк: Дон ДУ, 1996.- С.9-13.
66. Гайсина Р.М. К семантической типологии глаголов русского языка //Семантические классы русских глаголов.- Свердловск, 1982.- С.15-21.
67. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики: (Семантическая интерпретация “глубинных” и “поверхностных” структур) //Инвариантные синтаксические значения и структура предложения.- М.: Наука, 1969.- С.77-85.
68. Гак В.Г. К проблеме соотношения языка и действительности //Вопр. языкознания.- 1972.- №5.- С.12-23.
69. Гак В.Г. Высказывание и ситуация //Проблемы структурной лингвистики, 1972.- М.: Наука, 1973.- С.349-372.
70. Гак В.Г. Структурная и семантическая деривация конструкций с предикатными актантами.- Л.: Наука, 1985.- С.18-20.
71. Гловинская М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола.- М.: Наука, 1982.- 155 с.
72. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць.- К.: Наук. думка, 1991.- 192 с.
73. Граматика чеської мови.- К.: Наук. думка, 1992.- 374 с.
74. Гухман М.М. Лингвистические универсалии и типологические исследования: Мещанинов. чтения.- М.: Наука, 1974.- С.29-30.
75. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм //Исследование по общей теории грамматики.- М.: Наука, 1968.- С.117-174.
76. Докулил: М.К. К вопросу о морфологической категории //Вопр. языкознания.- 1967.- №6.- С.3-16.
77. Долгов Ю.С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке //Рус. языкознание.- 1990.- Вып.21.- С.44-49.
78. Есперсен О. Философия грамматики.- М.: Изд-во иностр. лит., 1958.- 404 с.

79. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч.1.- К.: Вища шк., 1972.- 402 с.
80. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова.- К.: Наук. думка, 1984.- 255 с.
81. Загнітко А.П. Основи функціональної морфології української мови.- К.: Вища шк., 1991.- 77 с.
82. Загнітко А.П. Семантико-синтаксичні аспекти категорії стану дієслова //Семантика і функції граматичних структур.- К.: НМК ВО, 1991.- С.16-31.
83. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматичній і парадигматичній.- К.: НМК ВО, 1990.- 132 с.
84. Загнітко А.П. Система і структура граматичних категорій дієслова.- К.: НМК ВО, 1990.- 51 с.
85. Загнітко А.П. Структура та ієрархія валентних значень дієслова.- К.: НМК ВО, 1990.- 64 с.
86. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії): Автореферат дис. ...докт. філол. наук.- К., 1992.- 38 с.
87. Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (Проблеми теорії).- К.: ІСДО, 1993.- 344 с.
88. Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова //Мовознавство.- 1994.- №2-3.- С.48-56.
89. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія.- Донецьк: Дон ДУ, 1996.- 437 с.
90. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). Ч.1: Навч. посібник.- К.: ІЗМН, 1996.- 202 с.; Ч.2: Навч. посібник.- К.: ІЗМН, 1996.- 240 с.
91. Зандау Г., Зоммерфельд К.-Е. Семантические условия реализации валентности //Иностр. яз. в шк.- 1978.- №2.- С.21-26.
92. Засорина Л.Н., Берков В.П. Понятие валентности в языке //Вестн. Ленингр. ун-та. Серия истории яз. и лит.- 1961.- Вып.2.- №8.- С.133-141.
93. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.- М.: Наука, 1973.- 351 с.
94. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса.- М.: Наука, 1982.- 366 с.

95. Золотова Г.А. К построению функционального синтаксиса русского языка //Проблемы функциональной грамматики.- М.: Наука, 1985.- С.87-93.
96. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса.- М.: Наука, 1988.- 440 с.
97. Зоммерфельдт К.-Е. К классификации лексических единиц с учетом их валентности //Иностр. яз. в шк.- 1979.- №2.- С.9-12.
98. Іваницька Н.Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка //Мовознавство.- 1985.- №1.- С.39-43.
99. Иванова И.П. Структура слова и морфологические категории //Вопр. языкознания.- 1976.- №1.- С.55-61.
- 100.Касевич В.В., Храковский В.С. Конструкции с предикатными актантами: Проблемы семантики //Категории глагола и структура предложения: Конструкции с предикатными актантами.- Л.: Наука, 1983.- С.5-27.
- 101.Касевич В.В. Семантика. Синтаксис. Морфология.- М.: Наука, 1985.- 309 с.
- 102.Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление.- Л.: Наука, 1972.- 216 с.
- 103.Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности //Вопр. языкознания.- 1987.- №3.- С.20-32.
- 104.Кацнельсон С.Д. Заметки о падежной теории Ч.Филлмора //Вопр. языкознания.- 1988.- №1.- С.110-117.
- 105.Кибардина С.М. Основы теории валентности.- Вологда, 1979.- 54 с.
- 106.Кильдебекова Т.А. Глаголы действия в современном русском языке: Опыт функционально-семантического анализа.- Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1985.- 160 с.
- 107.Климов Г.А. Очерк общей теории эргативности.- М.: Наука, 1973.- 264 с.
- 108.Клобуков Е.В. Теоретические проблемы русской морфологии.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.- 272 с.
- 109.Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке.- М.: Наука, 1973.- 119 с.
- 110.Котелова Н.З. Значение слова и его сочетаемость.- Л.: Наука, 1975.- 164 с.

111. Кочерган М.П. Слово і контекст.- Львів: Вища шк., 1980.- 181 с.
112. Кржижкова Е. Адвербиальная детерминация со значением места и направления: Опыт трансформационного анализа //Вопр. языкознания.- 1967.- №2.- С.32-48.
113. Кубрякова Е.С. Части речи в ономаσιологическом освещении.- М.: Наука, 1978.- 115 с.
114. Курилович Е. Проблема классификации падежей //Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст.- М.: Изд-во иностр. лит., 1962.- С.175-203.
115. Кучеренко І.К. Категорія відмінка в сучасній українській мові.- Львів: Вид-во Льв. ун-ту, 1961.- 52 с.
116. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія: В 2 ч.- К.: Вид-во Київ. ун-ту.- Ч.1.- 1961.- 172 с.; 1964.- Ч.2.- 159 с.
117. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику.- М.: Прогресс, 1978.- 543 с.
118. Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке.- М.: Высш. шк., 1974.- 159 с.
119. Лексико-семантические группы русских глаголов: Словарь-справочник.- Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1988.- 153 с.
120. Локштанова Л.М. О валентности глагола в современных лингвистических исследованиях //Иностр. яз. в шк.- 1973.- №6.- С.12-22.
121. Ломтев Т.П. Основы синтаксиса современного русского языка.- М.: Учпедгиз, 1958.- 166 с.
122. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972.- 199 с.
123. Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности //Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.- 1981.- Т.40.- №5.- С.403-411.
124. Лосев А.Ф. Языковая структура.- М.: Наука, 1983.- 342 с.
125. Малащенко В.П. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском языке.- Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1972.- 171 с.
126. Малащенко В.П. О признаках детерминирующих членов предложения //Вопросы синтаксиса современного русского литературного языка.- Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1973.- С.11-22.

127. Малащенко В.П. О конструктивной обязанности и факультативности детерминантов // Вопросы синтаксиса русского языка.- Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1978.- С.51-61.
128. Масицька Т.Є. Особливості синтаксичної сполучуваності і семантико-синтаксичної валентності // Українська мова. Теорія і практика: Темат. зб. наук. праць.- К.: ІСДО, 1993.- С.30-34.
129. Масицька Т.Є. Валентність у системі дієслівних граматичних категорій // Теоретичні проблеми граматики: Темат. зб. наук. праць.- Донецьк: ДонДУ, 1995.- С.113-122.
130. Масицька Т.Є. Генетична спорідненість одновалентних дієслів і дієслів із нульовою валентністю // Теоретичні проблеми граматики: Темат. зб. наук. праць.- Донецьк: ДонДУ, 1995.- С.101-106.
131. Масицька Т.Є. Семантико-синтаксична валентність дієслова // Автореферат дис....канд. філол. наук.- К., 1995.- С.16.
132. Масицька Т.Є. Морфолого-синтаксичні особливості лівобічної і правобічної валентності дієслова // Філологічні студії: Зб. наук. праць.- Вип.1.- Луцьк: ПВК Фірма "ЮТТА", 1996.- С.84-88.
133. Масицька Т.Є. Семантичні типи дієслівних предикатів // Науковий вісник Волинського державного університету: Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика.- Випуск 1.- Луцьк, 1996.- С.151-155.
134. Масицька Т.Є. Валентність і структура семантично елементарного простого речення // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць.- Випуск 2.- Донецьк: ДонДУ, 1996.- С.68-73.
135. Масицька Т.Є. Семантичні типи дієслівних предикатів: Методичні рекомендації.- Луцьк: Вежа, 1997.- 24 с.
136. Масицька Т.Є. Типологічний аналіз дієслівної валентності: методичні рекомендації.- Луцьк: Вежа, 1997.- 19 с.
137. Масицька Т.Є. Валентно-пов'язані і валентно-непов'язані члени речення // Функціонально-комунікативні явища граматичних одиниць.- К: ІЗМН, 1997.- С.30-38
138. Медникова Э.М. Значение слова и методы его описания.- М.: Высш. шк., 1974.- 202 с.

139. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков.- М., Л.: Гос. соц.-эконом. изд., 1938.- 512 с.
140. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення.- К.: Наук. думка, 1966.- 324 с.
141. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи.- Л.: Наука, 1978.- 387 с.
142. Мещанинов И.И. Глагол.- Л.: Наука, 1982.- 372 с.
143. Милославский И.Г. Морфологические категории современного русского языка.- М.: Просвещение, 1981.- 254 с.
144. Михайленко В.А. Синтаксическая и семантическая сочетаемость глаголов побудительной семантики //Учен. зап. /Тульский пед. ин-т им. Л.Н.Толстого.- 1974.- Вып.4.- С.93-116.
145. Міхневіч А.Я. Проблема семантика-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы.- Мінск: Навука і тэхніка, 1976.- 264 с.
146. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале нем. яз.).- М.: Высш. шк., 1974.- 156 с.
147. Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы //Вопр. языкознания.- 1964.- №3.- С.50-69.
148. Мразек Р. Синтаксис русского творительного: Структур.-сравн. описание.- Praha: Stat.ped.nakl., 1964.- 285 с.
149. Мурыгина З.М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола.- М.:Изд-во Моск. ун-та, 1970.- 156 с.
150. Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица //Филол. науки.- 1961.- №3.- С.53-65.
151. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов: На материале древнеангл. яз.- М.; Л.: Наука, 1964.- 292 с.
152. Мухин А.М. Структура предложений и их модели.- Л.: Наука, 1968.- 230 с.
153. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы.- Л.: Наука, 1976.- 282 с.
154. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка.- Л.: Наука, 1980.- 308 с.
155. Мухин А.М. Валентность и сочетаемость глаголов //Вопр. языкознания.- 1987.- №6.- С.52-64.

156. Мучник И.П. Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке.- М.: Наука, 1971.- 298 с.
157. Никитевич В.М. Грамматические категории в современном русском языке.- М.: Учпедгиз, 1963.- 246 с.
158. Оравец Л.К. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении //Единицы разных уровней грамматического строя языка в их взаимодействии.- М.: Наука, 1969.- С.41-48.
159. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.- М.: Учпедгиз, 1956.- 511 с.
160. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення: Навч. посібник.- К.: Вид. Київ. пед. ін-ту, 1978.- 107 с.
161. Плющ М.Я. Категория падежа в семантико-синтаксической структуре предложения: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук.- К., 1983.- 48 с.
162. Плющ М.Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення.- К.: Вища шк., 1986.- 176 с.
163. Попова З.Д. К теории падежного значения //Вопр. языкознания.- 1970.- М.- С.92-101.
164. Попова З.Д. Синтаксическая форма как предмет синтаксиса //Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков.- Л.: Наука, 1975.- С.109-114.
165. Попова З.Д. Может ли обойтись синтаксис без учения о предложении? //Вопр. языкознания.- 1984.- №5.- С.69-75.
166. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т.- М.: Учпедгиз, 1958.- Т.1/2.- 536 с.; М.: Просвещение, 1968.-Т.3.- 551 с.; 1985.- Т.4.- Вып.1.- 287 с.; 1977.- Т.4.- Вып.2.- 406 с.
167. Реферовская Е.А. Аспектуальные значения французского глагола //Теория грамматического значения и аспектологические исследования.- Л.: Наука, 1984.- С.91-109.
168. Русанівський В.М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних словенських мовах : VI Міжнар. з'їзд славістів.- К.: Наук. думка. 1968.- 37 с.
169. Русанівський В.М. Структура українського дієслова.- К.: Наук. думка, 1971.- 315 с.

170. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики.- К.: Наук. думка, 1988.- 240 с.
171. Русская грамматика: В 2 т. – Praha: Academia. 1979.- 1092 с.
172. Русская грамматика: В 2 т.- М.: Наука, 1980.- Т.1.- 788 с.; Т.2.- 709 с.
173. Семантика и категоризация.- М.: Наука, 1991.- 168 с.
174. Семантические типы предикатов.- М.: Наука, 1982.- 365 с.
175. Семенюк М.П. Уровни исследования валентности //Лексико-граммат. сочетаемость в герм. яз./ Челяб. пед. ин-т, 1977, вып.2.- С.111-116.
176. Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов //Проблемы структурной лингвистики.- М.: Наука, 1973.- С.373-391.
177. Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки).- К.: Наук. думка, 1975.- 221 с.
178. Скобликова Е.С. Очерки по теории словосочетания и предложения.- Куйбышев: Изд-во Саратов. ун-та, 1990.- 144 с.
179. Слинько І.І. Історичний синтаксис української мови.- К.: Вища шк., 1973.- 215 с.
180. Слинько І.І., Гуйванюк М.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання.- К.: Вища шк., 1994.- 670 с.
181. Слюсарева Н.А. Терминология лингвистики и метаязыковая функция языка //Вопр. языкознания.- 1979.- №4.- С.69-76.
182. Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка.- М.: Наука, 1981.- 196 с.
183. Слюсарева Н.А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка.- М.: Наука, 1986.- 215 с.
184. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове //Вопросы грамматического строя.- М.: Изд-во АН СССР, 1955.- С.11-53.
185. Современный русский язык /Под ред. В.А.Белошапковой.- М.: Высш. шк., 1989.- 800 с.

- 186.Сойко И.В. Проблемы теории валентности (на материале немецкого языка) //Современное зарубежное языкознание: Вопр. теории и методологии.- К.: Наук. думка, 1983.- С.177-190.
- 187.Соколов О.М. Основы имплицитной морфологии русского языка.- М.: Изд-во Российского университета дружбы народов, 1997.- 203 с.
- 188.Соколова С.О., Шумарова Н.П. Семантика и стилистика русского глагола.- К.: Наук. думка, 1988.- 144 с.
- 189.Соссюр Ф. де. Труды по языковедению.- М.: Прогресс, 1977.- 695 с.
- 190.Станишева Д.С. Винительный падеж в восточнославянских языках.- София: БАН, 1966.- 295 с.
- 191.Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения.- М.: Наука, 1981.- 360 с.
- 192.Степанов Ю.С. Индоевропейское предложение.- М.: Наука, 1989.- 248 с.
- 193.Степанова М.Д. О “внешней” и “внутренней” валентности слова //Иностранные языки в школе.- 1967.- №3.- С.13-19.
- 194.Степанова М.Д. Проблемы теории валентности в современной лингвистике //Иностранные языки в школе.- 1973.- №6.- С.12-22.
- 195.Степанова М.Д. Вопросы валентности в современном языкознании и части речи: на мат-ле нем. яз. //Лингвистика и методика в высш. шк., 1978.- Вып.8.- С.20-34.
- 196.Степанова М.Д. Теория валентности и валентный анализ (на мат-ле соврем, нем. яз.): Уч. пособие.- М.: Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. Мориса Тореза, 1973.- 110 с.
- 197.Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке.- М.: Высш. шк., 1978.- 258 с.
- 198.Страхова В.С. О синтаксической валентности: Обзор работ советских языковедов //Тр. Самарканд. ун-та.- 1972.- Вып.2.- С.48-59.
- 199.Сусов И.П. Семантическая структура предложения: На материале простого предложения в современном немецком языке.- Тула: Изд. Тул. пед. ин-та, 1973.- 141 с.
- 200.Сучасна українська літературна мова: Морфологія /За заг. ред. І.К.Білодіда.- К.: Наук. думка, 1969.- 583 с.

201. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис /За заг. ред. І.К.Білодіда.- К.: Наук. думка, 1972.- 515 с.
202. Сучасна українська літературна мова: Підручник /А.П.-Грищенко, Л.І.Мацько, М.Н.Плющ та ін.; За заг. ред. А.П.Грищенко.- К.: Вища шк., 1993.- 366 с.
203. Творительный падеж в славянских языках /Под ред. С.П.Бернштейна.- М.: Изд-во АН СССР, 1958.- 379 с.
204. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса.- М.: Прогресс, 1988.- 654 с.
205. Тимченко Е.К. Функции генетива в южнорусской языковой области.- Варшава: Тип. Варшав. учеб. окр., 1913.- 278 с.
206. Тимченко Є.К. Льокатив в українській мові (3 укр. складні).- К.: Вид-во Укр. АН, 1925.- 71 с.
207. Тимченко Є.К. Номінатив і датив в українській мові.- К.: Вид-во Укр. АН, 1925.- 64 с.
208. Тимченко Є.К. Акузатив в українській мові: (3 укр. складні).- К.: Вид-во Укр. АН, 1928.- 101 с.
209. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові.- К.: Вид-во Укр. АН, 1928.- 118 с.
210. Топоров В.Н. Локатив в славянских языках.- М.: Изд-во АН СССР, 1961.- 397 с.
211. Уздинская Е.Н. Изучение сочетаемости слов в формально-грамматическом и синтаксическом планах //Граммат. и лексико-граммат. исслед. в синхронии и диахронии (на мат-ле англ. яз.): Меж-вуз. сб.- Калинин, 1974.- С.135-146.
212. Уленбек Х.К. Agens и Patiens в падежной системе индоевропейских языков //Эргативная конструкция предложения.- М.: Изд-во иностр. лит., 1950.- С.101-103.
213. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков.- М.: Наука, 1974.- 206 с.
214. Уфимцева А.А. Семантика слова //Аспекты семантических исследований.- М.: Наука, 1980.- С.5-80.
215. Уорф В. Грамматические категории //Принципы типологического анализа языков различного строя.- М.: Наука, 1972.- С.44-51.
216. Филлмор Ч. Дело о падеже //Новое в зарубеж. лингвистике.- 1981.- Вып.10.- С.369-495.

- 217.Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь //Там само.- С.496-530.
- 218.Филичева Н.И. О словосочетаниях в современном немецком языке.- М.: Высш. шк., 1969.- 205 с.
- 219.Филичева Н.И. Понятие о синтаксической валентности в работах зарубежных лингвистов //Вопр. языкознания.- 1967.- №2.- С.118-126.
- 220.Фортунов Ф.Ф. Избранные труды: В 2 т.- М.: Учпедгиз, 1956.- Т.1.- 450 с.; М., 1957.- Т.2.- 471 с.
- 221.Холодович А.А. Проблемы грамматической теории.- Л.: Наука, 1979.- 304 с.
- 222.Храковский В.С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа) //Вопр. языкознания.- 1950.- №5.- С.18-36.
- 223.Храковский В.С., Володин А.Н. Семантика и типология императива: Русский императив.- Л.: Наука, 1981.- 208 с.
- 224.Чейф У.Л. Значение и структура языка.- М.: Прогресс, 1975.- 482 с.
- 225.Чесноков П.В. Зависимость сочетаемости синтаксических единиц от семантических форм мышления //Сочетаемость синтаксических единиц: Сб. ст.- Ростов-н/Д, 1984.- С.3-11.
- 226.Шахматов А.А. Синтаксис русского языка: 2-е изд.- Л.: Учпедгиз, 1941.- 620 с.
- 227.Шведова Н.Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения //Вопр. языкознания.- 1964.- №6.- С.77-93.
- 228.Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском языке (словосочетание).- М.: Просвещение, 1966.- 156 с.
- 229.Шведова Н.Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? //Вопр. языкознания.- 1986.- №2.- С.39-50.
- 230.Шведова Н.Ю. Согласование и координация: их сходство и различия //Проблемы истории и диалектологии славянских языков.- М.: Наука, 1971.- С.312-319.
- 231.Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах: Обстоятельств. и обстоятельств. детерминация простого пред-

- ложения //Науч. докл. высш. шк. Филол. науки.- 1973.- С.66-77.
232. Шелякин М.А. О единстве функционального и системного описания грамматических форм в функциональной грамматике //Проблемы функциональной грамматики.- М.: Наука, 1985.- С.37-49.
 233. Шмелев Д.Н. Синтаксическая сочетаемость слов в русском языке //Русс. яз. в нац. шк.- 1961.- №4.- С.10-17.
 234. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (На мат-ле русского языка).- М.: Наука, 1973.- 278 с.
 235. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях.- М.: Наука, 1977.- 168 с.
 236. Шульжук К.Ф. Складні речення з супідрядністю //Укр. мовознавство.- 1985.- Вип.13.- С.69-76.
 237. Шульжук К.Ф. Складні багатокomпонентні конструкції в системі речення //Мовознавство.- 1986.- №6.- С.24-32.
 238. Шульжук К.Ф. Складні багатокomпонентні речення в українській мові.- К.: Вища шк., 1986.- 183 с.
 239. Шульжук К.Ф. Семантична структура складного багатокomпонентного речення //Мовознавство.- 1987.- №6.- С.11-16.
 240. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность.- Л.: Наука, 1974.- 428 с.
 241. Языковая номинация: Общие вопросы.- М.: Наука, 1977.- 359 с.
 242. Якобсон Р. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол //Принципы типологического анализа языков различного строя.- М.: Наука, 1972.- С.95-113.
 243. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологическая характеристика языков //Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения.- М.: Наука, 1975.- С.5-23.
 244. Admoni W. Der deutsche Sprachbau.- Л.: Просвещение, 1972.- 312 с.
 245. Běličova H. Semantika struktura věty a kategorie padu: (Přispěvek k porovnavací syntaxi ruske a česke jednoduche věty).- Praha: Academia, 1982.- 160 s.
 246. Daneš F. Pokus o strukturní analýzu slovenských významu //Slovo a slovesn.- 1971.- N.3.- s.193-207.
 247. Daneš F., Halvsa Z., Korensky J. Prace o semanticke strukture

- věty: Přehled a kritický rozbor.- Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, 1973.- 203 s.
- 248.Daum E., Schenk W. A dictionary of russian verbs.- Leipzig, 1974.- 750 p.
- 249.Gropl M., Karlik P. Gramaticke prostředky hierarchizace semanticke struktury věty.- Brno: Vniv. J.E.Purkyně Brně, 1983.- 103 s.
- 250.Halvsa Z. Denotace objektu a její prostředky současne češtině.- Praha: Academia, 1975.- 111 s.
- 251.Křižkova H. Adverbialne determinance s významem časovým a příčinným // Slavia.- 1967.- N.4.- S.505-522.
- 252.Novothy J. Valency dějovych substantiv v češtině.- Praha: Stat. ped. naklštvi. 1980.- 131 s.
- 253.Poldauf I. Form and Meaning - their Interplay in Morphology // Jrv. ling. Prague.- 1971.- Vol.4.- P.157-187.
- 254.Zimek R. Semantika vystavba věty.- Praha: Stat. ped.nakl-stvi, 1980.- 173 s.
- 255.Schank R. "Semantick" in conseptual analysis. Lingus.- 1972.- Vol.30.- N.2/3.- P.101-140.
- 256.Weisgerber L. Von den Kräften der deutschen Sprache. II. Die sprachliche Gestaltung der Welt.- Düsseldorf, 1962.- 413 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андріяшик Р.В. Сад без листопаду: Роман.- К.: Молодь, 1980.- 272 с.
2. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення.- Львів: Світ, 1990.- 230 с.
3. Бажан М.П. Твори: В 4-х т.- К.: Дніпро, 1984.
4. Байрак А.І. Біля старої липи: Повість.- К.: Молодь, 1990.- 208 с.
5. Бедзик Ю.Д. Гіпсова лялька: Роман.- К.: Дніпро, 1989.- 253 с.
6. Бичко В.В. Срібноліття: Вибрані поезії.- К.: Дніпро, 1973.- с.
7. Білик І.І. Земля королеви Мод: Роман.- К.: Рад. письменник, 1982.- 415 с.
8. Бондарчук П.Ф. Отава: Оповідання.- К.: Рад. письменник, 1969.- 84 с.
9. Вакалюк-Дорошенко М.І. Бартер: Повість.- Львів: Каменяр, 1980.- 263 с.
10. Васильківський А.Т. Ранній терен: Роман.- К.: Рад. письменник, 1988.- 399 с.
11. Васильківський О.О. ... І всі, хто не забув: Роман.- К.: Рад. письменник, 1984.- 391 с.
12. Васильченко С.В. Вибрані твори.- К.: Дніпро, 1976.- 173 с.
13. Винничук Ю.П. Спалах: Оповідання, повісті.- К.: Рад. письменник, 1990.- 351 с.
14. Вирган І.О. Вибране: Поезії, поеми, оповідання, переклади.- К.: Дніпро, 1969.- 399 с.
15. Вишня О. Вишневі усмішки.- К.: Дніпро, 1985.- 367 с.
16. Вінграновський М.С. Вибрані твори.- К.: Дніпро, 1986.- 468 с.
17. Воїнственський М.А. Птахи наших лісів.- К.: Урожай, 1993.- 176 с.
18. Воронько П.М. Твори: В 4-х т.- К.: Дніпро, 1982.
19. Гандзюра П.П. Поле не спить: Роман.- К.: Рад. письменник, 1978.- 552 с.
20. Герасимчук Д.К. За всі роки нашої любові: Повісті, оповідання.- Львів: Каменяр, 1978.- 233 с.

21. Герасимчук Д.К. Ріка: Роман.- К.: Рад. письменник, 1987.- 309 с.
22. Гижа О.Р. Знайомі з вересня: Повість, роман.- К.: Дніпро, 1988.- 484 с.
23. Глібов Л.І. Байки. Поезії.- К.: Дніпро, 1991.- 269 с.
24. Глухенький М.Г. Колії: Історичний роман.- К.: Рад. письменник, 1966.- 367 с.
25. Годованець М.П. Байки.- К.: Дніпро, 1983.- 199 с.
26. Голос України.- 1994.
27. Гончар О.Т. Твори: В 7-ми т.- К.: Дніпро, 1987.
28. Горак Р.Д. Тричі мені являлася любов: Повість-есе.- К.: Дніпро, 1987.- 268 с.
29. Гордієнко К.О. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1986.
30. Григоренко Г. Оповідання.- К.: Дніпро, 1988.- 495 с.
31. Гуцало Є.П. Вибрані твори: У 2-х т.- К.: Рад. письменник, 1987.
32. Гуцало Є.П. Імпровізація плоті: Епос-ерос.- Л.: Книговид. центр "Посередник", 1993.- 192 с.
33. Десняк О.Г. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1988.
34. Дмитренко О.М. Хвіст ящірки: Вибрані твори.- К.: Молодь, 1991.- 512 с.
35. Довженко О.П. Твори: В 5-ти т.- К.: Дніпро, 1983.
36. Довнар Г.С. Головченки; Дорога без кінця: Романи.- К.: Дніпро, 1985.- 472 с.
37. Донець Г.П. Віхи: Поезії.- К.: Рад. письменник, 1972.- 135 с.
38. Донченко О.Б. Зібрання творів у 5-ти т.- К.: Молодь, 1957.
39. Дорошко П.О. Вибрані твори: У 2-х т.- К.: Дніпро, 1991.
40. Драч І.Ф. Сонячний фенікс: Вірші, поема.- К.: Молодь, 1978.- 160 с.
41. Дрозд В.Г. Земля під копитами: Повість.- К.: Молодь, 1981.- 256 с.
42. Дрозд В.Г. Дорога до матері: Роман-біографія.- К.: Молодь, 1976.- 216 с.
43. Забіла Н.Л. Поезії.- К.: Рад. письменник, 1963.- 180 с.
44. Загребельний П.А. Диво: Роман.- К.: Дніпро, 1982.- 623 с.
45. Зарудний М.Я. Твори: У 2-х т.- К.: Дніпро, 1991.
46. Збанацький Ю.О. Малиновий дзвін: Роман; Між добрими людьми: Повість.- К.: Рад. школа, 1986.- 424 с.

47. Земляк В.С. Рідна сторона: Поліська повість; Підполковник Шиманський: Героїчна повість.- К.: Дніпро, 1968.- 512 с.
48. Земляк В.С. Лебедина згряя.- К.: Рад. письменник, 1972.- 276 с.
49. Зеров М.К. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1990.
50. Іваненко О.Д. Марія: Роман, повісті.- К.: Дніпро, 1986.- 645 с.
51. Іваничук Р.І. Твори: В 3-х т.- К.: Дніпро, 1988.
52. Іщенко М.Г. Кремінь; По цей бік війни.- К.: Дніпро, 1967.- 320 с.
53. Кабаненко М.С. Чужина, мов та мачуха: Повість.- Оdesa: Маяк, 1965.- 160 с.
54. Канюка М.С. Опівнічні стежки.- К.: Молодь, 1978.- 208 с.
55. Карплюк М.А. Гіркий мед: Роман.- Дніпропетровськ: Промінь, 1986.- 318 с.
56. Кашин В.П. ... і жодної версії!: Роман. Повість. Драма.- К.: Рад. письменник, 1990.- 334 с.
57. Книш Г.А. Жайвір.- К.: Дніпро, 1982.- 455 с.
58. Слово про слово.- К.: Рад. шк., 1986.- 384 с.
59. Козаченко В.П. Твори: В 4-х т.- К.: Дніпро, 1979-1980.
60. Колосник М.П. Діти Асклепія: Роман.- К.: Дніпро, 1988.- 568 с.
61. Коломієць В.Р. Яре-віно: Потрійне коло: Вірші і поеми.- К.: Рад. письменник, 1986.- 245 с.
62. Кононенко П.Т. Гостра могила.- К.: Держліт. вид-во худ. літ., 1963.- 252 с.
63. Копиленко О.І. Буйний хміль: Роман; Повість; Оповідання.- К.: Дніпро, 1990.- 416 с.
64. Костенко А.І. Андрій Малишко: Біографічна повість.- К.: Молодь, 1981.- 312 с.
65. Костенко А.І. Леся Українка: Художньо-документальна біографія.- К.: Дніпро, 1985.- 393 с.
66. Костенко Л.В. Маруся Чурай: Іст. роман у віршах.- К.: Дніпро, 1982.- 136 с.
67. Костенко Л.В. Вибране.- К.: Дніпро, 1989.- 559 с.
68. Кочерга І.А. Драматичні твори.- К.: Наук. думка, 1989.- 736 с.
69. Коцюбинський М.М. Твори: В 7-ми т.- К.: Наук. думка, 1973.

70. Кохан В.І. Данатова таємниця: Повісті, оповідання.- Ужгород: Тов-во книголюбів України, 1992.- 192 с.
71. Кочура П.Ф. Блакитна мрія; Довга ніч.- К.: Рад. письменник, 1937.- 486 с.
72. Круковець О.В. Чепігон і чепігонці: Сатирично-гумористичні повісті, пародії.- К.: Рад. письменник, 1990.- ? с.
73. Кульбак Л.А. На чистій землі: Поезії.- К.: Дніпро, 1982.- 127 с.
74. Кундзіч А.Л. Шум часу.- К.: Дніпро, 1967.- 447 с.
75. Купчинський Р.Г. Заметіль.- Львів: Каменяр, 1991.- ? с.
76. Кучер В.С. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1991.
77. Лазарук В.А. Літораль: Вірші, поеми.- К.: Рад. письменник, 1989.- 236 с.
78. Левін Б.Н. Веселий мудрець: Повісті.- К.: Рад. письменник, 1987.- 295 с.
79. Лепкий Б.С. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1991.
80. Літературна Україна.- 1994.
81. Літературна Україна.- 1995.
82. Лупій О.В. Довголіття бджоли: Вірші; Драм. поеми.- К.: Молодь, 1987.- 164 с.
83. Маланюк Є. Поезії.- Львів: УПІ ім. І.Федорова, "Фенікс ЛТД", 1992.- 686 с.
84. Малик В.К. Князь Кий: Романи.- К.: Дніпро, 1989.- ? с.
85. Малишко А.С. Поетичні твори; Літ.-крит. статті.- К.: Наук. думка, 1988.- 736 с.
86. Мартич Ю.М. Зустрічі без прощань.- К.: Дніпро, 1991.- 517 с.
87. Мах П.П. Крайполе: Поезії.- К.: Рад. письменник, 1984.- 95 с.
88. Мацевич А.Ф. Гнів Немезіди: Роман; Повісті.- К.: Дніпро, 1987.- 480 с.
89. Мейгеш Ю.В. Фінал драми: Роман.- К.: Укр. письменник, 1992.- 239 с.
90. Мельник А.П. Четверта не загине.- К.: Рад. письменник, 1986.- 239 с.
91. Молодь України.- 1994.
92. Мороз А.Т. Ваш поїзд о дев'ятій: Роман.- Молодь, 1985.- 296 с.
93. Моцний А.П. Над Західним Бугом: Повість.- Львів: Каменяр, 1988.- 144 с.

94. Муратов І.Л. Твори: В 4-х т.- К.: Дніпро, 1982.
95. Мушкетик Ю.М. Гетьманський скарб: Роман.- К.: Спалах ЛТД, 1993.- 432 с.
96. М'ястківський А.П. Іван Отара: Роман.- К.: Рад. письменник, 1987.- 279 с.
97. Нагнибіда М.Л. Вибране. Поезії.- К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1957.- 382 с.
98. Народна трибуна.- 1995.
99. Немирович І.О. Березневе мое свято: Повісті, оповідання.- К.: Рад.письменник, 1983.- 251 с.
- 100.Павличко Д.В. Твори: В 3-х т.- К.: Дніпро, 1989.
- 101.Панч П.Й. Повісті, оповідання, гуморески, казки.- К.: Наук. думка, 1985.- 574 с.
- 102.Первомайський Л.С. Оповідання не для розваги.- К.: Рад. письменник, 1970.- 191 с.
- 103.Підмогильний В.П. Оповідання. Повість. Романи.- К.: Наук. думка, 1991.- 790 с.
- 104.Підсуха О.М. Поліська трилогія: Роман у віршах.- К.: Дніпро, 1985.- 238 с.
- 105.Пільгук І.І. Повій, вітре.- К.: Рад. письменник, 1969.- 226 с.
- 106.Погрібний А.Г. Олесь Гончар: Нарис творчості.- К.: Дніпро, 1987.- 242 с.
- 107.Полонський Р.Ф. Острів диваків.- К.: Рад. письменник, 1978.- 296 с.
- 108.Пушик С.Г. Страж-гора: Роман, повість, оповідання.- К.: Дніпро, 1988.- 511 с.
- 109.Рибак Н.С. Твори: В 5-ти т.- К.: Дніпро, 931.
- 110.Рильський М.Т. Твори: В 2-х т.- К.: Дніпро, 1976.
- 111.Римарук І.М. Упродовж снігопаду: Поезії.- К.: Молодь, 1988.- 120 с.
- 112.Савчук О.І. Григорій Іванович: Повість.- К.: Дніпро, 224 с.
- 113.Самбук Р.Ф. Валіза пана Воробкевича: Пригод. роман.- К.: Молодь, 1970.- 194 с.
- 114.Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті і спогади.- К.: Наук. думка, 1990.- 608 с.
- 115.Семенчук І.Р. Зачаровані красою: Розповіді про письменників.- К.: Рад. шк., 1988.- 224 с.

- 116.Серпілін Л.С. П'ять днів у вересні: Повість та оповідання.- К.: Рад. письменник, 1972.- 209 с.
- 117.Сидоряк М.М. Труханів острів: Романи.- К.: Дніпро, 1982.- 501 с.
- 118.Сидоряк М.М. Карби на часі: Роман.- К.: Дніпро, 1989.- 217 с.
- 119.Сизоненко О.О. Була осінь...: Роман.- К.: Дніпро, 1980.- 196 с.
- 120.Симоненко В.А. Берег чекань.- К.: Сучасність, 1973.- 310 с.
- 121.Сімкін Б.Ю. Деревя лісів і парків.- К.: Рад. шк., 1989.- 136 с.
- 122.Скляренко С.Д. Твори: В 3-х т.- К.: Дніпро, 1981.
- 123.Сліпачук В.О. Баский Іванів кінь: Повість.- К.: Молодь, 1986.- 272 с.
- 124.Словник української мови: В 11-ти томах.- К.: Наук. думка, 1970-1980.
- 125.Смілянський Л.І. Поетова молодість: Роман.- К.: Дніпро, 1984.- 413 с.
- 126.Смолич Ю.К. Твори: У 8-ми т.- К.: Дніпро, 1983.
- 127.Сосюра В.М. Третя рота: Роман.- К.: Рад. письменник, 1988.- 359 с.
- 128.Сосюра В.М. Вибране.- К.: Рад. письменник, 1989.- 237 с.
- 129.Сочивець І.Й. У стані невагомості: Гумор, сатира.- К.: Дніпро, 1982.- 315 с.
- 130.Стельмах М.П. Хліб і сіль: Роман.- К.: Дніпро, 1967.- 662 с.
- 131.Струцюк Й.Г. Червень – місяць тиші: Оповідання та етюди.- Львів: Каменярь, 1980.- 94 с.
- 132.Струцюк Й.Г. Досвідчення: Поезії.- К.: Рад. письменник, 1982.- 79 с.
- 133.Тарнавський Ю. Без нічого: Поезії.- К.: Дніпро, 1991.- 284 с.
- 134.Тимчук В.М. Нащадки "Білого Хреста": Роман.- К.: Рад. письменник, 1989.- 239 с.
- 135.Тичина П.Г. Вибрані твори.- К.:Дніпро, 1976.- 386 с.
- 136.Тичина П.Г. Сонячні кларнети: Поезії.- К.: Дніпро, 1990.- 399 с.
- 137.Трублаїні М.П. Твори: В 4-х т.- К.: Молодь, 1955.- ? с.
- 138.Тулуб З.П. Твори: В 3-х т.- К.: Дніпро, 1992.- ? с.

- 139.Тютюнник Г.М. Вир: Роман.- К.: Дніпро, 1973.- 587 с.
- 140.Угляренко П.В. Зустріч з любов'ю.- Ужгород: Закарпатське обл. книжково-газетне вид-во, 1962.- 270 с.
- 141.Угляренко П.В. Довгий шлях до озер: Роман.- Ужгород: Карпати, 1979.- 378 с.
- 142.Українські приказки, прислів'я і таке інше.- К.: Либідь, 1993.- 378 с.
- 143.Федорів Р.М. Кам'яне поле.- К.: Рад. письменник, 1978.- 272 с.
- 144.Хоткевич Г.М. Два гетьмани.- К.: Дніпро, 1991.- 107 с.
- 145.Чак Є.Д. Барви нашого слова.- К.: Рад.шк., 1989.- 176 с.
- 146.Чемерис В.Л. Ольвія: Роман.- К.: Дніпро, 1965.- 275 с.
- 147.Черкасенко С.Ф. Пригоди молодого лицаря: Роман з козацьких часів.- К.: Укр. письменник, 1993.- 303 с.
- 148.Чорнобривець С.А. Визволена земля: Роман.- К.: Дніпро, 1979.- 438 с.
- 149.Чорногуз О.Ф. Веселі поради: Гумористичні повісті та оповідання. Літературні пародії.- К.: Дніпро, 1980.- 463 с.
- 150.Шаповал М.Т. Вересневі зливи: Вибрані поезії.- К.: Дніпро, 1973.- 187 с.
- 151.Швець В.С. Багнет у землю.- К.: Рад. письменник, 1960.- 163 с.
- 152.Швець В.С. Віднайдений зошит.- К.: Рад. письменник, 1975.- 111 с.
- 153.Шевчук В.О. Вибрані твори: Роман-балада, оповідання.- К.: Дніпро, 1986.- 526 с.
- 154.Шиян А.І. Твори: В 3-х т.- К.: Дніпро, 1986.- 526 с.
- 155.Шморгун Є. Вогник-цвіт: Повість, оповідання.- Львів: Каменярь, 1989.- 240 с.
- 156.Шпорта Я.Г. Поезії.- К.: Дніпро, 1982.- 262 с.
- 157.Штинько В.С. Тінь сльози.- Дрогобич: Відродження, 1992.- 123 с.
- 158.Щербак Ю.М. Знаки: Роман. Оповідання.- К.: Дніпро, 1984.- 591 с.
- 159.Яворівський В. І засурмив янгол: В 3-х т.- К.: Глобус, 1993.- Т.3.- 317 с.
- 160.Яновський Ю.І. Чотири шаблі: Романи та оповідання.- К.: Дніпро, 1990.- 366 с.

ДОДАТОК

Варіант словникових статей Словника валентності дієслова

У пропонованому варіанті словникових статей Словника валентності дієслова подаємо опис валентних властивостей дієслів. Завдання Словника полягає у тому, щоб розкрити значення дієслів і показати їх сполучувальні потенції. Словник може бути корисний для учнів старших класів, студентів-філологів, учителів-словесників, викладачів вузів, для тих, хто вивчає українську мову.

Джерелом для добору дієслів був використаний Словник української мови в одинадцяти томах. Валентність (у кількісному вияві) визначено після дієслова у дужках. Варіантна валентність позначається біля дієслова у контексті. У Словнику основну увагу спрямовано на визначення таких компонентів як: об'єкт, адресат, інструменталь, локатив. Оскільки суб'єкт притаманний кожному дієслову (при окремих дієсловах він має нульове вираження), то його виділення не вважається доцільним. У Словнику подано найуживаніші іменники, з якими валентно сполучається визначене дієслово. Подається лексичне значення дієслова.

АНАЛІЗУВАТИ (2), -ую, -уєш, недок. і док. – Робити аналіз; досліджувати, розкладаючи на складові частини.

Аналізувати що: економіку, політику, роман, вірш, речення, речовину, воду, повітря, метал і под.

“Ольга вже цілу вічність **аналізувала** можливі причини” (О.Гига).

БАЖАТИ (3), -аю, -аєш, недок. – Прагнути, мати бажання здійснити, одержати, здобути що-небудь.

“Серце моє трудне, Чого ти **бажаєш**, що в тебе бо-
лить” (Т.Шевченко).

Висловлювати бажання про здійснення чого-небудь.

Бажати кому: людям, доньці, матері, учням.

Бажати що: здоров'я, успіхів, щастя.

“Не **бажає** мати зла своїй дитині” (А.Малишко).

БІЛТИ (1), -ію, -ієш, недок. – Ставати, робитися білим, світлим, ясным.

“**Біліє** місяць” (Т.Шевченко).

Ставати, робитися блідим; бліднути.

“Опісля, як було побачить (Павло) тую дівчину, **біліє**, тікає геть” (М.Вовчок).

Виділятися білим кольором, виднітися (про що-небудь біле).

“**Біліють** хати” (Т.Шевченко).

Світлитися білим відблиском.

“В очереті **біліла** (2) срібною стрічкою Росава” (І.Нечуй-Левицький).

Цвісти білим, світлим цвітом.

“**Біліє** розквітла гречка” (Є.Гуцало).

БУДУВАТИ (2), -ую, -уєш, недок. – Споруджувати, зводити яку-небудь будівлю (будівлі).

“От **будують** чухраїнці яку-небудь будівлю громадську” (О.Вишня).

Створювати, організовувати що-небудь.

“... **будуйте** ви життя по-справедливому” (П.Тичина).

БРЕСТИ (4), БРЕДУ (4), БРЕДЕШ (4), недок. – Повільно йти.

Брести звідки: з лісу, з поля, із села і под.

Брести через певний простір: лісом, шляхом, через річку і под.

Брести куди: у місто, в сад, до хати і под.

“Якось, сину, **брів** я полем (з села) (у ліс)” (Б.Олійник).

ВЕСНІТИ (1), -ію, -ієш, недок. – Вступати в силу (про весну).

“**Весніло**; день був прозорий, дзвінкий і ароматний” (Ю.Смолич).

Розквітати (перен.)

“Хай **весніють** думи і пориви мої” (В.Сосюра).

ВИЯСНЯТИСЯ (1), -яється і ВИЯСНЮВАТИСЯ (1), -юється, недок., ВИЯСНИТИСЯ (1), -иться, док.– Виходити, з’являтися з-за хмар, туману та ін. або ставати ясні-

шим, світлішим (про сонце, місяць, зірки). Світлішати, ставати ясним, безхмарним або малохмарним (про небо, обрій).

Небо **вияснилося**.

Ставати веселішим, привітнішим (про обличчя).

“Аж минає кілька хвилин, і обличчя у Тасі починає знову **вияснятись**, як небо на годину” (С.Васильченко).

Яснішати, світлішати (про погоду), випогоджуватися.

“Опівдні над Калиновом вияснилося” (Ю.Збанацький).

Стати кращим (про життя).

“- Може, мені хоч трохи **вияснить**” (М.Коцюбинський).

Ставати ясним, з'ясовуватися (про справу, діло, факти).

Справа **вияснилася**.

ВОЗИТИ (7), **ВОЖУ** (7), **ВОЗИШ** (7), недок.– Переміщати, пересуватися, доставляти кого-, що-небудь; волочити, тягати що-небудь.

Возити кого: людей, пасажирів, дітей, туристів, делегацію, групу і под.

Возити що: речі, книги, продукти, листи, товар та ін.

Возити чим: машиною, автобусом, мотоциклом, вомом, тачкою, кіньми і под.

Возити куди: у місто (до міста), у село (до села), у столицю (до столиці), у район (до району) і под.

Возити звідки: (ті самі слова, що з прийменником в (у)). Прийменник в (у) змінюємо на прийменник з (зі, із).

Возити через певний простір: через ліс, через поле, через річку і под.

Возити кому: матері (для матері), вчительці (для вчительки), жителям (для жителів) і под.

“(Із Греції) **везе** товар підвищеного попиту неогоціант з ольвійських передмість (човном) (через море) (для людей) (у нові міста)” (Л.Костенко).

ВЧИТЕЛЮВАТИ (1) – працювати, бути вчителем.

“–Я їду в далеке й глухе село, назовсім з Києва, **вчителювать**” (В.Кучер).

ЖАТИ (3), ЖНУ (3), ЖНЕСЬ (3), недок. – Зрізати біля кореня стебла хлібних та інших трав'янистих рослин.

Жати що: пшеницю, жито, траву і под.

Жати чим: серпом, ножем і под.

“Жінки **жнуть** серпами (пшеницю)” (А.М'ястківський).

ЗАГЕЛГАТИ (1), -ає, док.– Почати гелгати (про гусей).

“Десь **загелготіли** сполохані гуси” (А.Моцний).

ЗЕЛЕНИТИ (1), -ію, -ієш, недок. – Набувати зеленого кольору, ставати зеленим.

“Трава надворі вже потроху **зеленіє**” (Г.Тютюнник).

Виділятися зеленим кольором з-поміж чого-небудь, на чомусь.

“Хліба, змиті дощем, яскраво **зеленіли**” (О.Гончар).

Ставати блідим від недуги, страху, злості і т.ін.

Жінка **позеленіла**.

ЗУСТРІЧАТИ (2), -аю, -аєш, недок., -іну, -інеш, док. – Зближатися, сходитися з ким-, чим-небудь, хто(що) рухається навпроти.

Направляти на кого-, що-небудь на своєму шляху, десь, в якомусь місці.

Зустрічати кого: друзів, товариша, знайому і под.

“Біля його колон я вперше **зустрівся** з Шевченком” (І.Пільгук).

Виходити назустріч кому-небудь; приймати, вітати когось на місці прибуття.

“Дід Панас завжди **зустрічав** гостей тепло і приязно” (В.Кучер).

ІМПОНУВАТИ (3), -ую, -уєш, недок.– Викликати повагу, прихильність, справляти враження на кого-небудь, подобатися.

Імпонувати кому: людям, мені, їй, товаришеві, читачам, глядачам, відвідувачам і под.

Імпонувати чим: талантом, вдачею, характером, вродою, вихованістю та ін.

“Особа Франка особливо **імпонувала** мені своєю високою інтелігенцією й залізною енергією (В.Самійленко).

КЛЕПАТИ (3), КЛЕПАЮ (3), КЛЕПАЄШ (3), КЛЕПЛЮ (3), КЛЕПЛЕШ (3), недок. – Вирівнювати і загострювати лезо коси, ножа тощо, б'ючи по ньому молотком.

“І знову **клепав** би плуг (молотком)” (А.Малишко).

Клепати язиком (ірон.) – Говорити дурниці, базікати.

Жінки **клепали** (2) язиками.

КЛУБОЧИТИСЯ (1), -иться, недок. – Підійматися, зніматися клубами; клуботатися.

“Ген **клубочаться** лісу правічного хмари” (В.Мороз).

Текти, вируючи, піднімаючись хвилями (про море, річку).

“Стиснута грядою кам'яних горбів, вона (річка) в цьому місці раптом вужчала, **клубочилась** піною” (О.Донченко).

Бурхливо виявлятися (про думки, почуття).

“...у серці **клубочилась** ненависть” (Григорій Тютюник).

КОПАТИ (3), -аю, -аєш, недок. – Розпушувати землю; робити заглиблення, виймаючи землю певним засобом.

Копати що: землю, пісок, город та ін.

Копати чим: заступом, лопатою.

“...**копали** ями лопатками й льодорубами” (І.Білик).

КОХАТИ (2), -аю, -аєш, недок. – Почувати, виявляти глибоку сердечну прихильність до особи іншої статі; те саме, що любити.

Кохати кого: людину, дівчину, хлопця, наречену і под.

“Я **кохав** тебе” (Ю.Тарнавський).

Дбайливо вирощувати, плекати що-небудь, ходити коло чогось; старанно доглядати щось.

Кохати що: квітник, сад, дерева і под.

“-Останні роки бачили мене з бородою, на фронті ніколи було її **кохати**” (Ю.Яновський).

НЕНАВИДІТИ (2), -джу, -диш, недок. – Відчувати ненависть до кого-, чого-небудь.

Ненавидіти кого: ворога, зрадників, лицемірів і т.ін.

“Я **ненавиджу** брехню у всякій одежі” (М.Рильський).

ЛЮТУВАТИ (1), -ую, -уєш, недок.— На кого-, що виявляти хижацтво, кровожерність, злість (про звіра, тварину); виявляти безжальну жорстокість, нещадність (про людину); бути в стані розлюченості, гніву; виявляти гнів, сердитися.

“Чорний Вепр **лютував**” (В.Малик).

Виявлятися з надзвичайною силою (про мороз, негоду, хворобу).

“В цій місцевості (в Адлері) **лютує** малярія” (М.Трублаїні).

Лютувати на кого: на сусідів, на ворога, на злодія і под.

Він **лютував** (2) на товариша.

МАЙСТРУВАТИ (3), -уй, -уєш, недок.— Робити, виготовляти що-небудь ручним способом.

Майструвати що: меблі, стіл, іграшку, полицку і под.

Майструвати чим: ножем, різакон та ін.

“А ще вміє дід **майструвати** сопілки — калинові, кленові, з очерету” (Й.Струцюк).

Те саме, що теслювати.

“Триць за яку тільки роботу не брався: і майстрував (1), і бондарював, і фурманував” (С.Чорнобривець).

НАВЧАТИ (2) і **НАУЧАТИ** (2), -аю, -аєш, недок., **НАВЧИТИ** (2), -чу, -чиш і **НАУЧИТИ** (2), -учу, -учиш, док.— Передавати кому-небудь знання, вміння, досвід; виховувати, прищеплювати, виробляти які-небудь якості, навички та ін.

Навчати кого: сина, дітей, студентів, школярів і под.

“Мене **навчали** мати ще колись” (А.Малишко).

Дресирувати.

Навчати кого: собаку, кота, дельфінів та ін.

Юрко **навчав** собаку.

Навчати чого: досвіду, майстерності, вправності, слухняності.

Майстер **навчав** (3) молодого робітника вправності в роботі на верстаті.

НЕСТИ (6), -су, -сеш, недок.— Узявши кого-, що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кудись.

Нести що: квіти, зошити, книги, листи, газети і под.

Нести кого: внука, дитину, пораненого, хворого, собаку, кошеня і под.

Нести кому: матері (для матері), бабусі (для бабусі), товаришеві (для товариша), сестрі (для сестри) і под.

Нести звідки: з саду, з магазину, з книгарні, з пошти, з дому, від сусідів і под.

Нести куди: у кімнату (до кімнати), до хати (у хату), до школи (у школу) та ін.

Нести через певний простір: через подвір'я, через вулицю, через міст і под.

“За перелазом опасиста сусідка, Гушакова Фенька, **несла** в подолі ... яйця (з курника) (до хати) (через двір) (бабусі)” (Г.Книш).

З великою швидкістю везти, пересувати кого, що-небудь.

“Коні несуть його (з лісу) (у село) (через поле) (до матері)” (М.Зеров).

Розносити, розповсюджувати, поширювати що-небудь.

Вітер **несе** пахощі квітів дівчині з поля через село у хату.

Виконувати які-небудь обов'язки, доручення.

“Друкарі й шофери добре **несли** (2) вахту, виконуючи цю роботу вже не перший раз” (В.Кучер).

Нести відповідальність, бути відповідальним за кого-, що-небудь перед кимось, чимось.

Солдат **несе** (2) службу.

Бути причиною чого-небудь; приносити з собою як наслідок.

“Тривалий термін виробництва фільму **несе** (3) збиток не тільки фабриці, але й країні, режисеру, сценаристу в плані якості” (О.Довженко).

ОБДАРОВУВАТИ (3), -ую, -уєш, недок., ОБДАРУВАТИ (3), -ую, -уєш, док.— Наділяти дарами, подарунками; підносити, дарувати подарунки.

Обдаровувати кого: людину, сестру, матір, дівчину і под. Князь **обдаровував** дівчину коштовностями.

Виявляти до кого-небудь щиру прихильність, доброзичливість.

“Серце людське відкривається лише назустріч доброму серцю, дружною **обдаровують** (людину) лише тоді, коли бачать у тобі щирого друга” (Ю.Збанацький).

ПАХНУТИ (1), -ну, -неш, недок. — Видавати, виділяти який-небудь запах.

“Вітчизни сад **пахне**” (П.Тичина).

Виявляти ознаки, прикмети наявності чогось.

“**Пахло**(2) (повітря) квітами, травами” (О.Гончар).

ПЕРЕДАТИ (3) – віддавати, подавати, вручати кому-небудь те, що тримають у руках або беруть у руки; віддавати, подавати, вручати кого-, що-небудь комусь для іншого.

Передати що: записку, листа, пакет, посилку, книгу, гроші, пакунок і под.

Передати кому: жінці, матері, батькові, сусідові, мені і под.

“—Я передав сестрі посилку від мами” (М.Сидоряк).

ПІД'ЇДЖАТИ (5), -аю, -аєш, ПІД'ЇЗДИТИ (5), -їжджу, -їздиш, недок., ПІД'ЇХАТИ (5), -їду, -їдеш, док.— Їдучи на чому-небудь, наближатися до чогось, когось (про людину); наближатися до кого-, чого-небудь (про засоби пересування).

Під'їжджати куди: до лісу, до поля, до будинку, до хати, до під'їзду, до інституту і под.

Під'їжджати звідки: з міста, із села, з лісу, з поля і под.

Під'їжджати через певний простір: через місто, через село, через поле і под.

Під'їжджати чим: саньми, кіньми, машиною, автобусом та ін.

“До воріт (із міста) (через село) **під'їхав** (кіньми) полковник Гудима з джурою” (Григорій Тютюнник).

ПИСАТИ (4), ПИШУ (4), ПИШЕШ (4), недок.– Зображувати рукою на папері або іншому матеріалі графічні знаки (літери, цифри та ін.); відтворювати такі знаки за допомогою спеціального приладдя.

Писати що: листа, твір, вірша, оповідання, записку і под.

Писати кому: матері, батькові, бабусі, друзі, товаришу та ін.

Писати чим: ручкою, пером, олівцем, крейдою і под.

“І ніч повільним помахом руки Широкі тіні чорним **пише** вуглем” (М.Рильський).

Володіти письмом якої-небудь мови; уміти відтворювати систему письмових знаків цієї мови; робити записи спеціальними знаками.

Вчитель **пише** учням нотні знаки на дошці крейдою.

Займатися літературною діяльністю, бути письменником.

Віктор **пише** вірші.

Створювати твір живопису.

“**Писав** його Лісняк з фотографії” (М.Зарудний).

ПОДАРУВАТИ (3), -ую, -уєш, док. – Дати, віддати що-небудь назавсім, безплатно. Лишати, не забираючи що-небудь в когось.

“Льонці дід **подарував** два гнучких вудилища з ліщин, а Галі – маленького кошика з червоного та жовтого верболозу” (В.Кучер).

ПОПОЛОТНІТИ (1), -ію, -ієш, недок.– Стати блідим, білим як полотно, бліднути (звичайно про обличчя).

“Адам Кисіль **пополотнів**” (Н.Рибак).

РОЗЖЕВРЮВАТИСЯ (1), -юється, недок, РОЗЖЕВРИТИСЯ (1), -иться і РОЗЖЕВРІТИСЯ (1), -іється, док.– Починати горіти, розгорятися від припливу повітря. Починати яскраво палати (про вогонь, пожежу, полум'я і т.ін.).

“**Розжевірився** огонь, аж іскри кидати став...” (Л.Глібов).

Починати блищати, сяяти дедалі яскравіше (про сонце, зорі, заграву і т.ін.).

“... почало **розжеврюватися** (0) на сході” (О.Гончар).

Ставати рум'яним, червоним (про щоки, вуха і т.ін.).

Дівчина **розжеврілася**.

РОЗСЕРДИТИСЯ (1), -джуся, -дишся, док.– Відчути роздратування, обурення, гнів.

“Старий Бульба **розсердився** зовсім” (О.Довженко).

“Мати на мене **розсердилися**” (2) (Г.Тютюнник).

СІРІТИ (1) – ставати сірим, сірішим (про сніг, небо).

“Небо **сіріло**” (Г.Книш).

Виділятися сірим кольором; виднітися.

“–**Сіріє** щось на дубі, а що **сіріє** – не розберу “ (Г.Хоткевич).

Втрачати природний колір обличчя, бліднути від хвилювання, втоми, гніву (про обличчя).

Обличчя чоловіка **посіріло**.

Розвиднятися (про природу).

“**Сіріло**” (Ю.Збанацький).

СМЕРКАТИ (0), -ає, недок.– Темніти після заходу сонця; вечоріти, сутеніти.

“Зрештою **смеркає**” (Є.Гуцало).

Закінчуватися, наближатися до кінця.

Смеркає (1) день.

ТАЛАНИТИ (1), -ить, недок.– Щасливо складатися (про життя, долю когось); щастити, фортунити.

“Йому **поталанило**” (В.Дрозд).

ТАРУВАТИ (2), -ую, -уєш, недок.– Визначити вагу тари.

Тарувати вантажну машину.

Перевірити показання приладів (для зауважування тощо) за допомогою контрольних приладів.

Тарувати ваги.

ТРАНСПОРТУВАТИ (7), -ую, -уєш, недок. і док.– Перевозити кого, що-небудь з одного місця в інше, доставляти, переміщати вантажі з одного місця на місце або на місце призначення.

Транспортувати що: товари, вантажі, речі і под.

Транспортувати чим: машиною, вантажівкою, підводою та ін.

Транспортувати звідки: із заводу, з фабрики, з міста, з області і под.

Транспортувати куди: в місто, на базу, в область, і под.
Транспортувати через що: через море, через місто, через область, через поле, через річку, через ліс і под.

Транспортувати кому: замовникові, адресатові, фабриці, заводу і под.

Шофер **транспортуює** вантаж машиною адресатові з міста у село через ліс.

ЦВІСТИ (1), цвіту, цвітеш, недок.— Розкриватися, розпускатися (про квіти).

“Скрізь кульбаба **цвіла** безборонно” (В.Мороз);

“Степ уже **цвіте** де-не-де” (О.Гончар).

Виділятися яскравою барвою, світитися яскравим світлом.

“Ніби на гравюрі Хокусаї, Ліс грабовий золотом **цвіте**” (М.Рильський).

Бути в розквіті сил, молодості, вродливим (про людину).

“Так і **цвіте** вона все здоров’ям” (О.Гончар).

Успішно розвиватися, процвітати.

“**Цвіте** життя, красується природа” (О.Гончар).

ЧАСТУВАТИ (3), -ую, -уєш, недок.— Запрошувати кого-небудь поїсти, випити. Пригощати кого-небудь якоюсь стравою, закускою, напоєм.

Частувати кого: гостей, онуків, дітей.

Частувати чим: цукерками, полуницями, яблуками, стравою.

“**Частував** їх (гостей) суніцями, солоденькими ріжками з рогози, грибами” (В.Кучер).

Бити кого-, що-небудь, розбивати які-небудь предмети.

“Мелашка **частувала** миски рогачем” (І.Нечуй-Левицький).

ЧОБОТАРЮВАТИ (1), -ую, -юєш, недок.— Займатися чоботарським ремеслом, бути чоботарем; шевцювати.

“Журавель встигав іще й **чоботарювати**” (В.Кашин).

ШУКАТИ (2), -аю, -аєш, недок.– Намагатися знайти, виявити кого, що-небудь (сховане, загублене, прикрите, невідоме).

Шукати кого: дитину, учня, студента, директора, сусіда, товариша, подругу і под.

Шукати що: книгу, олівці, машину, вулицю, будинок і т.ін.

“Жандарм і поліція **шукали** партизанів” (А.М’ястківський).

ЩЕБЕТАТИ (1), -ечу, -ечеш, недок.– Видавати щебет.

“**Щебечуть** солов’ї по молодих садках” (О.Довженко).

Говорити, розмовляти швидко, жваво.

Щебетати до кого: до сусідів, до дівчат, до подруг і под.

Щебетати про що: про якусь подію, про новину і под.

Дівчина **щебетала** (3) подрузі про новину.

Післямова

Сучасна лінгвістика все більшою мірою акцентує увагу на різних площинах реченнєвої структури, що розглядається у двох, трьох, чотирьох аспектах (пор. погляди Н.Д.Арутюнової, В.А.Белошапкової, І.Р.Вихованця, В.Г.Гака, Н.О.Слюсарєвої та ін.). Видається цілком мотивованим аналіз реченнєвої структури у формально-граматичному (власне-синтаксичному), семантико-синтаксичному, власне-семантичному і комунікативному вимірах, що мотивується, з одного боку, традицією (формально-граматичний аспект), з другого боку, прагненням простежити закономірності формального вираження певної семантики, з'ясувати напрями її формального варіювання, встановити особливості національно-мовних репрезентацій загальнолюдських універсалій (семантико-синтаксичний і власне-семантичний), визначити спектри корелятивності/некорелятивності формально-граматичної структури реалізації ситуативно-прагматичних завдань (комунікативний аспект). Останнє уможливорює з'ясування шляхів перетворення мовної одиниці у мовленнєву, вплив мовленнєвих площин на системну визначеність структурних компонентів речення, водночас такий підхід вияслює специфіку співвідношення/неспіввідношення об'єктивної і суб'єктивної модальності у реченнєвій структурі, окреслює напрями вжитку речення в умовах мовленнєвого і немовленнєвого контексту (пор. закономірності модифікації реченнєвої структури у фазовому, модальному та інших планах). Відштовхуючись від того, що модель речення витворюється "мінімальним достатнім предикативним сполученням взаємозумовлених компонентів, яке утворює комунікативну одиницю з певним типовим значенням" (Г.О.Золотова), можна визначити ємність парадигми речення і синтаксичного поля речення. У структурі останнього, здебільшого розрізняють модальні, фазові, суб'єктно-об'єктні (Г.О.Золотова, М.В.Всеволодова, Л.Писарек) модифікації, хоча їх перелік слід доповнити фокусними, прагматично-номіналізаційними видозмінами. При цьому фокусні модифікації охоплюють різноманітні спектри конвертованості реченнєвої структури, а прагматично-номіналізаційні включають конкурентні приписудкові форми, пор.: **Хлопець**

захоплюється малюванням і Хлопчика захоплює малювання (розм.), де перша конструкція є первинною, в якій репрезентовані валентні потенціали дієслова-присудка, друга – домінація денотативної структури образів, що зумовлюється інтерпретаційно-прагматичними механізмами і актуалізацією номінативного компонента приприсудкового елемента.

Аналізоване дослідження Т.Є.Масицької перебуває на перетині двох ярусів мовної системи – морфологічного і синтаксичного. В силу цього саму властивість дієслова, що виступає основним виразником предиката в українській мові, визначати кількість учасників дії, встановлювати їх рольовий статус здебільшого тлумачать як семантико-синтаксичну (найпоспільніше і найпереконливіше це витримано у фундаментальних дослідженнях члена-кореспондента НАН України І.Р.Вихованця (див.: Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті.- К.: Наук. думка, 1988; Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови.- К.: Наук. думка, 1992; Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис.- К.: Либідь, 1993)). Подібний погляд постає переконливим, оскільки своєю семантичною структурою, наявністю відповідних гнізд дієслово *передбачає* відповідну кількість компонентів уже на реченнєвому рівні. Водночас видається логічнішим і аргументованішим розгляд валентності дієслова з-поміж системи морфологічних категорій сучасної української мови і зіставлення її особливостей з рівнорядними/нерівнорядними величинами. Цим і зумовлюється наявність розділу “Морфолого-синтаксичні параметри дієслівної валентності”, в якому з’ясовується валентність як граматична категорія дієслова і розглядаються семантико-синтаксичні відношення в реченні. Саме тут і варто було б звернути увагу на чітку структурованість валентних значень дієслова і співвідношення/неспіввідношення експліцитної і/або імпліцитної валентності, оскільки “як би не змінювалось ... значення дієслова, ця зміна ніколи не торкається його концептуального ядра” (І.Б.Долініна), що й зумовлює видозміну ролей, модифікацію структури, але набір учасників дії залишається той самий. Правда, за такої модифікації можлива елімінація одного із компонентів (на мовленнєвому рівні, коли мова йде уже про *прагматичну парадигму речення*, пор. міркування

Лариси Писарек про перформативну парадигму, що постає сукупністю перформативних форм речення, об'єднаних на основі інваріантного значення перформативного акту (Писарек Л. Речевые действия и их реализация в русском языке в сопоставлении с польским (экспрессивы).- Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1995.- С.20) і вивчення структур, в яких один/два компоненти характеризуються синкретичністю семантики: **Авто швидко мчить новою трасою** (С.Горлач); **Човни плывуть попід вербами** (О.Стороженко); **Паличка полетіла далеко** і под. Подібні видозміни мали віднайти місце при аналізі валентності дієслова, оскільки різниця між багатьма дієсловами зумовлена неоднаковим рівнем *абстрагованості* значення. Конкретність значення дієслова детермінує регулярну з'яву при ньому правобічного сильнокерowanego компонента, що може бути прокваліфікований як присудок, як присудковий компонент, який разом з дієсловом становить один член речення – присудок (І.І.Мещанінов), пор. розвиток в українській мові аналітичних тенденцій, пов'язаних з особливостями *номіналізації* у предикативному ядрі двоскладного речення та описовим статусом самих носіїв граматичних характеристик реченнєвої структури. Абстрактне значення дієслова зумовлює варіювання вжитку його від абсолютного (**читати, писати, малювати, вишивати, співати** і под.) до конкретно-номінативного з актуалізацією денотативної структури образів (**читати книжку, писати повість, малювати картину, вишивати рушник, співати пісню** та ін.). Зв'язок між такими компонентами окремі лінгвісти кваліфікують як *сепаратизацію* (І.І.Мещанінов). Розгляд валентності дієслова у системі морфологічних категорій сучасної української мови уможлиблює її кваліфікацію як *граматичної морфологічно опосередкованої категорії проміжного типу* (див.: Загнітко А.П. Система і структура морфологічних категорій сучасної української мови (проблеми теорії).- К., 1993; Загнітко А. Теоретична граматики української мови. Морфологія.- Донецьк, 1996). При цьому постає реальним зведення регулярних виявів валентності до цих чи тих репрезентацій, маркованих відмінниковими формами. Та й сам аналіз субстанціальних (для української мовленнєвої практики, очевидно, милозвучнішим і природнішим видається “субстанціальних” подібно до “понятійних”,

“категорійних” і под.) відношень, на яких, за концепцією Т.Є.Масицької, ґрунтується семантико-синтаксична валентність, варто було розглядати у площині імпліцитності/експліцитності, оскільки імпліцитний вияв валентності для української мови постає природним, мотивуючись закономірностями мовленнєвої економії, редукції семантико надлишкових компонентів і под., пор. **перчити перцем, крохмалити крохмалем, солити сіллю** та ін. І в такому разі поряд з інструментальною валентністю було визначене поле її перехідності (**летіти літаком, пливти човном**) з послідовною диференціацією площин імпліцитного/експліцитного вияву (пор. подібне з-поміж адресатної, об’єктної, суб’єктної валентності).

Досить ґрунтовний розгляд здійснено авторкою особливостей суб’єктної валентності, що висвітлюється у другому розділі “Лівобічна валентність дієслова”. Т.Є.Масицькій вдалося простежити напрями і встановити закономірності сполучення лівобічних субстанціальних синтаксем з одновалентними дієсловами. Послідовним також постав аналіз семантико-тематичних груп одновалентних дієслів, визначається ємність цих груп та рівень репрезентації у сучасній українській граматичній практиці. Очевидно, розглядаючи напрями лівобічної валентності дієслова та констатуючи основні формальні її вияви, слід було підкреслити специфіку заповнення/незаповнення лівобічного гнізда при дієслові у 1-ій особі теперішнього часу, оскільки “семантична унікальність” цієї форми (А.А.Залізник, О.Б.Падучева) призводить до її *виокремлення* у дієслівній парадигмі (пор. погляди Дж.Л.Остина, Ю.С.Степанова, Н.І.Формановської, М.Гонювської та ін.). Це виокремлення призводить до системно значущого навантаження – форми першої особи постають регулярними репрезентантами відповідної синтаксичної семантики. На думку Л.Писарек, подібне спостерігається і з-поміж перформативних висловлень. Останні саме завдяки формальному вираженню предиката відірвались від синтаксичної парадигми речення і цей відрив становить релевантну характеристику речення-перформатива, оскільки можливі зміни форми речення, “зумовлені модально-часовими й особовими змінами, призвели б до заміни перформативної функції висловлення на конотативну, наприклад: **Я дякую** –

акт подяки; Я (**ти, він**) дякував – опис акту подяки, а не здійснення певної дії самим мовцем” (Писарек Л. Зазнач. праця.- с.19).

Третій розділ “Правобічна валентність дієслова” повністю присвячений аналізу правобічних субстанційних валентних потенціалів дієслова. При цьому опис здійснюється за кількістю можливих валентних реалізацій правобічних компонентів з урахуванням лівобічного компонента, що дає змогу розглядати специфіку дво-, три-, чотири-, п’яти-, шести- і семивалентних дієслів. Не заперечуючи подібного підходу, хочеться зауважити, що дослідження значно виграло б при наявності окремого аналізу специфіки заповнення адресатної, інструментальної, об’єктної (власне-об’єктної, об’єктно-зворотної, об’єктно-реципрокальної), локативної валентності. Та й особливої уваги вимагають конструкції типу **Іванко з Василюю цілуються; Петро з Миколою вітаються**, адже у подібних утвореннях важко констатувати активний/пасивний компонент та й на рівні валентного потенціалу дієслова це не простежується. На наш погляд, у подібному дослідженні варто окреслити коло агузативів, які утримують у своїй семантичній структурі перебіг іншої ситуації і таким чином охоплюють імпліцитно більшу кількість валентностей. Та й сам вияв імпліцитної валентності з-поміж правобічних компонентів характеризується широким спектром. Загалом аналіз здійснено кваліфіковано, більшість лексико-семантичних груп у межах певного валентного класу дієслів окреслено вичерпно, достатньо проілюстровано.

Аналіз дослідження Т.Є.Масицької нагадав не таку уже й давню розмову автора післямови-рецензії з професором Діанною Вечорек, що відбулася під час Міжнародної конференції в Інституті слов’янської філології Вроцлавського університету з проблем “Wyraz i zdanie wiezkach slowianskich (opis, kontrontacja, przeklad)”. Після виступу автора “Типології семантико-синтаксичних відношень” пролунало питання-міркування, що поняття валентності в більшості граматик (російській, польській та ін.) уже не використовується, оскільки від нього уже відійшли лінгвісти. Подумалось, як це може трапитися, адже поняття валентності сьогодні постає одним з фундаментальних не тільки при описі синтаксичної семантики, встановленні національно-мовних механізмів

інтерпретації загальнолюдських універсалій, але й все яскравіше віднаходить своє місце у лексикографічній практиці, різноманітних концептуальних тлумаченнях тих чи інших морфологічних одиниць, при з'ясуванні напрямів і шляхів між'ярусних внутрішньомовних переходів, і водночас поняття валентності є наріжним каменем всього семантичного і семантико-синтаксичного синтаксису, постаючи активно використовуваним у дослідженнях з комунікативного синтаксису (пор. останні праці М.В.Всєволодової, Л.Писарек, студії американських лінгвістів у сфері синтаксису (див.: (Секерина И.А. Американские типологии теории синтаксического анализа предложения в процессе познания// Вопросы языкознания.- 1996.- № 3.- С.100-138))). Та й саме дослідження Т.Є.Масицької яскраво підкреслює значущість подібних студій, оскільки розкриває реченнєвотвірний і реченнєвовершинний статус дієслова, з одного боку, вияскравлює особливості взаємодії різних формальних і смислових механізмів на синтаксичному рівні, з другого боку. Подібного плану аналіз валентності українського дієслова є першим у нашій лінгвістиці. Його з'ява уможливить створення словника валентності українського дієслова та словника керування, які постають сьогодні особливо необхідними.

Т.Є.Масицька досягла поставленої мети і послідовно розкрила особливості валентності українського дієслова, з'ясувала напрями її вияву та специфіку формальної репрезентації лівобічного і правобічних компонентів (пор. у чомусь подібний механізм вияву валентності *текстотвірних реченнєвих структур*). Ґрунтовність аналізу, послідовність теоретичних міркувань, достатній рівень інтерпретації лінгвістичних явищ дають підстави рекомендувати монографію Тетяни Масицької "Грама́тична структура дієслівної валентності" до друку.

*Анатолій Загнітко,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови
Донецького державного університету,
академік АН вищої школи України.*

Зміст

Вступ	3
-------------	---

Розділ I. Морфолого-синтаксичні параметри дієслівної

ВАЛЕНТНОСТІ.....	6
§1. Валентні властивості дієслова	6
§2. Валентність у системі дієслівних граматичних категорій	11
§3. Валентність і структура семантично елементарного простого речення	19
§4. Семантико-синтаксичні відношення і синтаксичні зв'язки	24
§5. Семантичні типи дієслівних предикатів	29
§6. Субстанціальні синтаксеми, зумовлені валентністю предиката	40
§7. Валентно-пов'язані і валентно-непов'язані члени речення	44
§8. Особливості синтаксичної сполучуваності і семантико-синтаксичної валентності	57
§9. Лівобічна і правобічна валентність дієслова	62

Розділ II. ЛІВОБІЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА

§1. Лівобічні субстанціальні синтаксеми одновалентних дієслів.....	64
§2. Лівобічні субстанціальні синтаксеми двовалентних дієслів	68
§3. Лівобічні субстанціальні синтаксеми тривалентних дієслів.....	71
§4. Лівобічні субстанціальні синтаксеми чотиривалентних дієслів.....	74
§5. Лівобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів	75
§6. Лівобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів	76
§7. Лівобічні субстанціальні синтаксеми семивалентних дієслів	77
§8. Лівобічна валентність і реципрок	79
§9. Семантичні варіанти лівобічних субстанціальних синтаксем	80
§10. Семантичне ускладнення лівобічних субстанціальних синтаксем у похідних структурах	82

§11. Генетична спорідненість одновалентних дієслів і дієслів із нульовою валентністю	88
§12. Відмінки як морфологічні варіанти суб'єктної синтаксеми	94
§13. Предикатні синтаксеми в суб'єктній позиції речення	99
Розділ III. ПРАВОБІЧНА ВАЛЕНТНІСТЬ ДІЄСЛОВА	101
§1. Правобічні субстанціальні синтаксеми двовалентних дієслів	101
§2. Правобічні субстанціальні синтаксеми тривалентних дієслів	106
§3. Правобічні субстанціальні синтаксеми чотиривалентних дієслів	112
§4. Правобічні субстанціальні синтаксеми п'ятивалентних дієслів	115
§5. Правобічні субстанціальні синтаксеми шестивалентних дієслів	117
§6. Правобічні субстанціальні синтаксеми семивалентних дієслів	119
§7. Семантичне ускладнення правобічних субстанціальних синтаксем у похідних конструкціях	122
§8. Правобічна валентність і реципрок	124
§9. Явище аглютинації у правобічній валентності дієслова	125
§10. Непрямі відмінки як морфологічні варіанти правобічних субстанціальних синтаксем	127
§11. Дієслова з правобічною предикатною валентністю	145
§12. Згортання валентного потенціалу у похідних дієслівних предикатах	148
Висновки	150
Примітки	155
Література	163
Список використаних джерел	180
Додаток. Варіант словникових статей Словника валентності дієслова	187
Післямова	199

Масицька Тетяна Євгенівна
Граматична структура дієслівної валентності

Редактор і коректор Л.Пашук
Художнє оформлення С.Усік
Комп'ютерний набір В.Усік
Комп'ютерна верстка С.Усік

*Редакційно-видавничий відділ
Волинського державного університету ім.Лесі Українки
(263025, Луцьк, пр.Волі, 13), 1998*

Здано до складання 23.09.97. підписано до друку 03.02.98.
Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура TimesET.
Різографія. Обсяг 10 обл.вид.арк. Наклад 300 пр. Вид. №6.
Зам.

Ціна за домовленістю.

Друк ПФ "Айслас"
Адреса: м.Луцьк, вул.Шопена, 18.

Масицька Т.Є.

М 31 Граматична структура дієслівної валентності.–
Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту
ім.Лесі Українки, 1998.– 208 с.

ISBN 966-7294-30-7

У монографії розглядається семантико-синтаксична валентність як найпоказовіший різновид синтаксичної сполучуваності, з'ясовуються семантичні типи дієслівних предикатів і зумовлені їх валентністю класи іменникових синтаксем, простежується інтерпретація синтаксичних трансформацій речень із дієслівними предикатами, проводиться детальний розгляд особливостей лівобічної і правобічної дієслівної валентності, висвітлюються закономірності реалізації валентного потенціалу лексико-граматичних груп дієслів.

Для мовознавців, викладачів, аспірантів і студентів філологічних факультетів, учителів.

М **462000000-06** **32-98**
98

ББК 81-81.02/0-81.2/2